

Інститут соціології Національної академії наук України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна

УДК 316.444

ДИСЕРТАЦІЯ

Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст

22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Соціологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. В. Мацко-Демиденко

Науковий керівник – Makeєв Сергій Олексійович, доктор соціологічних наук,
професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Мацко-Демиденко І.В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата соціологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» (054 – Соціологія). – Інститут соціології НАН України, Київ, 2018.

Сучасні світові події, а також ситуація, яка складається сьогодні на теренах нашої держави, впливають на процеси соціальної мобільності. Так, зокрема, після проголошення незалежності України розпочинаються кардинальні зміни, які торкаються різних сфер життя суспільства. Відбувається становлення нових соціальних інститутів та трансформація старих; виникають нові групи і верстви; з'являються нові форми соціальних нерівностей. У зв'язку з переорієнтацією країни на ринкову економіку руйнуються старі економічні зв'язки, а для вибудовування нових потрібен час. Наслідком процесів трансформування колишньої системи господарювання стає занепад багатьох галузей промисловості. Події 2013–2014 років в Україні, війна на Донбасі, виникнення так званих Донецької та Луганської народних республік та поява великої кількості вимушених переселенців також привертають увагу до вивчення соціальної мобільності та іммобільності в цьому контексті.

Ситуація кризи наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття різною мірою торкнулась регіонів України та типів населених пунктів. При цьому саме малі міста чи не найбільшою мірою постраждали від трансформацій пострадянського періоду та ситуації економічної кризи початку 90-х років минулого століття, наслідки якої й досі не подолані. Такі територіальні утворення як правило монофункціональні, тут історично склався вузький, спеціалізований ринок праці. Закриття підприємств тут означало втрату базису матеріального існування, створювало ситуацію екзистенціальної кризи, змушувало змінювати професію, оволодівати специфічними видами праці й

незвичними трудовими навичками. Тобто спонукало значну частину населення, що залишалася жити у таких містах і не переїжджала до більших, здійснювати недобровільну мобільність, вдаватися до різних форм самозайнятості чи, навіть, залишати ринок праці.

Крім окресленого контексту соціальних переміщень на теренах нашої держави додаються і світові процеси глобалізації та інформатизації, які впливають на появу не тільки нових форм територіальної мобільності, адже з'являються відносна відкритість кордонів держав, зменшення перешкод для територіальних переміщень; нові можливості для подорожей, роботи, навчання, відпочинку і т.д. Сьогоднішній світ – це ера плинності, свободи, гнучкості. Однак, не зважаючи на процеси глобалізації, ринки праці залишаються все ще іммобільними. А також осілість населення домінує над міграційними процесами. Не зважаючи на те, що територіальна мобільність індивідів зростає, з'являються і нові бар'єри, перешкоди мобільності (в прямому і переносному сенсі), які використовуються для того, щоб ізолювати чи забезпечити території та відрегулювати потоки мігрантів. Тобто глобалізаційні процеси призводять не тільки до зростання територіальних переміщень, але і появи різних форм іммобільності. Продовжують існувати сімейні чинники іммобільності; соціальні мережі все ще прив'язують індивідів до місць проживання.

Соціальна мобільність привертає увагу соціологів уже понад дев'яносто років. За цей час була проведена велика кількість досліджень різних типів переміщень, запропонована методологія їх вивчення, проводились порівняльні дослідження у різних країнах. Водночас вивчення іммобільності у соціології не було предметом цілеспрямованого аналізу. Соціологи більше уваги приділяли дослідженню різних типів соціальної мобільності, ніж іммобільності. Практично немає теоретичних та емпіричних розробок щодо типів соціальної іммобільності, об'єктивних і суб'єктивних причин, які пояснювали б її. Незважаючи на те, що є праці дослідників, де згадується соціальна іммобільність, власне саме поняття не дістало чіткого визначення і не було достатньо пропрацьовано у теоретико-методологічній площині.

Соціальна іммобільність постає як периферійна область досліджень у роботах, присвячених соціальним переміщенням. Окремі аспекти іммобільності трудових ресурсів розглядалися у працях учених радянського періоду, де аналізуються питання стабілізації кадрів на підприємствах і чинники, що утримують від переходу на інше робоче місце. У дослідженнях стабілізації мешканців у населених пунктах виявляються чинники, що «закріплюють» мешканців у територіальних спільнотах. На сучасному етапі іммобільність привертає увагу дослідників у контексті процесів глобалізації.

У дисертації досліджено зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого монофункціонального міста. Теоретико-методологічними засадами дослідження було обрано вчення П. Штомпки про соціальну структуру, яке включає чотири зрізи, а саме нормативний, ідеальний, інтеракційний та вимір життєвих можливостей та теорію Т. Файста про «загадку відносної осілості», в якій він виокремлює чинники територіальної іммобільності, такі як економічний капітал (нерухоме майно і гроші), культурний капітал (тип освіти і професійна кваліфікація), соціальний капітал (родинні зв'язки і групові відносини) та символічний капітал (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації).

Для збору емпіричних даних у роботі використовувався метод напівструктурованого інтерв'ю. Емпірична база роботи складається із 28 напівструктурованих інтерв'ю з іммобільними мешканцями малого монофункціонального міста. Інтерв'ювання проводились у м. Краснодоні (Сорокіне) Луганської області.

Виявивши зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста, а також чинники територіальної іммобільності, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

– запропоновано концептуально-термінологічну схему дослідження соціальної мобільності та іммобільності, яка включає такі чотири складові: часову, яку становлять дослідження соціальних переміщень на великих

проміжках часу; структурно-просторову, яка представлена вивченням соціальної структури, різних її підпросторів та дослідженнями різних типів переміщень у цих підпросторах; відтворювальну, яка стосується аналізу відтворення суспільства та окремих його складових; мотиваційну, до якої віднесені напрацювання щодо механізму індивідуальної мобільності та зразків мобільної поведінки;

– виявлено такі зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста: «тотально іммобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний» та «радикально мобільний». Встановлено, що типи професійної мобільності та іммобільності мешканців малого міста значною мірою спричинені конкретними умовами ринку праці даного населеного пункту та специфікою домінуючого виробництва у місті;

– виокремлено чотири типи чинників територіальної іммобільності, або «закріплювачів»: інституційні, символічні, мережеві та ресурсні. Територіальна іммобільність значною мірою залежить від тривалості проживання в місті; трудової мобільності; спеціальності, досвіду, а також особистих якостей;

Удосконалено:

– класифікацію чинників іммобільності Т. Faist з економічного капіталу (нерухоме майно і гроші), культурного (тип освіти і професійна кваліфікація), соціального (родинні зв'язки і групові відносини) та символічного капіталу (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації) доповнено концептуальною схемою територіальної іммобільності, яка включає «символічні», «мережеві», «ресурсні» та «інституційні» чинники.

Практичне значення одержаних результатів. Розвинуті в дисертації положення є внеском до теорії та емпіричного вивчення соціальної мобільності та іммобільності; вони можуть бути використані для подальших досліджень зразків мобільної та іммобільної поведінки, чинників територіальної іммобільності, а також у процесі викладання навчальних курсів із соціальної мобільності, соціальних структур та стратифікації.

Ключові слова: соціальна мобільність та іммобільність, територіальна іммобільність, мале місто, зразки мобільної та іммобільної поведінки, чинники територіальної іммобільності.

ABSTRACT

Matsko-Demydenko I. V. Samples of mobile and immobile behavior of inhabitants of a small towns. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of candidate of sociological sciences by speciality 22.00.03 «Social structures and social relations» (054 — Sociology). – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

Modern global events, as well as the current situation in our country, affect the processes of social mobility. Thus, in particular, after the proclamation of Ukraine's independence, fundamental changes, which affect various spheres of society's life, begin. The emergence of new social institutions and the transformation of the old take place; new groups and strata arise; new forms of social inequalities appear. Due to the reorientation of the country to a market economy, old economic ties are being destroyed, and time is needed to build new ones. The consequence of the transformation processes of the former management system is the decline of many industries. The events of 2013–2014 in Ukraine, the war in Donbass region, the emergence of the so-called Donetsk and Luhansk People's Republics and the emergence of a large number of forced migrants also draw attention to the study of social mobility and immobility in this context.

The crisis situation in the late 20th and early 21st centuries affected the regions of Ukraine and types of inhabited localities to varying degrees. Small towns of our country have been more affected by the transformations of the post-Soviet period and the crisis situation of the last decades of this century. Since a significant part of such territorial entities is monofunctional (and this is a one-branch industry structure of

production and highly specialized employment of the population), in case of unfavorable market conditions there are acute social problems. Residents begin to migrate from inhabited localities, where the situation is qualified as unfavorable, but there remains a territorially immobile part which is looking for other ways of adaptation in crisis circumstances.

In addition to the outlined context of social movements through the territory of our country, the global processes of globalization and informatization, which influence the emergence of not only new forms of territorial mobility, as there is a relative openness of the states borders, reduction of obstacles for territorial displacements; new opportunities for travel, work, study, rest, etc. Today's world is an era of volatility, freedom, flexibility. However, despite the processes of globalization, labor markets are still immobilized. And also the population's sedentary dominates migration processes. Despite the fact that the territorial mobility of individuals is increasing, there are new barriers to mobility (both literally and figuratively) which are used to isolate or secure the territories and regulate the flows of migrants. It means that globalization processes lead not only to the growth of territorial displacements, but also to the emergence of different forms of immobilization. Family factors of immobilization continue to exist; social networks still tie people to places of residence.

Social mobility has been attracting sociologists' attention for over ninety years. During this time, a large number of studies of various displacement types were conducted, a methodology for their study was proposed, comparative studies were conducted in different countries. At the same time, the study of immobility was not the subject of purposeful analysis in sociology. Sociologists paid more attention to the study of different types of social mobility than immobility. There is practically no theoretical and empirical works on types of social immobility, objective and subjective reasons, which would explain it. Despite the fact that there are researchers' works, which mention social immobility, the very concept itself did not get a clear definition and was not sufficiently worked out in the theoretical and methodological plane.

Social immobility appears as a peripheral area of research in works devoted to social movements. Separate aspects of the immobility of labor resources were considered in the works of Soviet scientists, which analyze the issues of personnel stabilization at enterprises and the factors which prevent the transition to another workplace. In studies on the stabilization of inhabitants in inhabited localities, there are factors which "fix" the inhabitants in the territorial communities. At the present stage immobility draws the attention of researchers in the context of globalization processes.

In the dissertation the samples of mobile and immobile behavior of inhabitants of small monofunctional town are studied. As theoretical and methodological principles of the study the doctrine of P. Shtompka about the social structure was chosen, which includes four sections, namely the normative, ideal, interactive and measuring of life possibilities, and the theory of T. Fayest about the "riddle of relative sedentary" in which he distinguishes factors of territorial immobility, such as economic capital (real estate and money), cultural capital (type of education and professional qualification), social capital (family ties and group relationships), and symbolic capital (a sense of belonging to a certain community or nation).

For the collection of empirical data, the method of semi-structured interviewing was used. The empirical base of work consists of 28 semi-structured interviews with immobilized inhabitants of a small mono-functional town. Interviews were held in the city of Krasnodon (Sorokine) of the Luhansk region.

Having found samples of mobile and immobile behavior of the inhabitants of a small city, as well as factors of territorial immobility, scientific results which have a scientific novelty have been obtained.

For the first time:

– the conceptual-terminological scheme of studying social mobility and immobility is proposed, which includes the following four components: time-based, which is the study of social movements over long periods of time; structural-spatial, which is represented by the study of the social structure, its various subspaces and studies of different types of displacements in these subspaces; reproductive, which

concerns the analysis of the reproduction of society and its separate components; motivational, which includes works on the mechanism of individual mobility and samples of mobile behavior;

– such samples of professionally mobile and immobile behavior of the inhabitants of a small city were found: «totally immobilized», «combined», «interorganizationally mobile», «reverse» and «radically mobile». It has been established that the types of occupational mobility and immobility of small towns inhabitants are largely caused by the specific conditions of the labor market of this inhabited locality and the specifics of the dominant production in the city;

– four types of factors of territorial immobility, or "fixers" were highlighted: institutional, symbolic, network and resource. Immobility depends to a large extent on the length of stay in the city; specialty of a person, experience, knowledge, as well as personal qualities;

Improved:

– the classification of factors of immobility by T. Faista, which includes such components as economic capital (real estate and money), cultural capital (type of education and professional qualifications), social capital (family ties and group relationships) and symbolic capital (sense of belonging to some community or nation). In particular, the conceptual scheme of territorial immobility, which includes "symbolic", "network", "resource" and "institutional" factors of mobility, is proposed. The practical value of the results. Provisions developed in the thesis, are a contribution to the theory and empirical study of social mobility and immobility; they can be used for further research on samples of mobile and immobile behavior, factors of territorial immobility, as well as in the teaching of social mobility, social structures and stratification courses.

Key words: social mobility and immobility, territorial immobility, small town, samples of mobile and immobile behavior, factors of territorial immobility.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Мацко І.В. Соціальна мобільність та іммобільність: визначення понять та традиція вивчення / *І.В. Мацко* // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 123–125.

2. Мацко І. Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні іммобільної поведінки мешканців малого міста / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 378–388.

3. Мацко І. Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст/ *І. Мацко* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2007. – № 4. – С. 202–207.

4. Мацко І. Малі міста України: динаміка соціально-економічної ситуації та міграційні настрої населення / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 188–201.

5. Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / *О.А. Беленок, І.В. Мацко-Демиденко* // *Український соціум* – 2017. – №1 (60). – С. 32–48.

6. Мацко-Демиденко І.В. Фактори територіальної іммобільності жителів малого шахтерського міста [Електронний ресурс] / *І.В. Мацко-Демиденко* // *Психологія. Соціологія. Педагогіка*. – 2013. – № 7 (32). – С. 7–10. –Режим доступу: http://www.ingnpublishing.com/journal/9/2013/7_32/macko-demidenko_i_v_factory_territorial_noj_immobil_nosti_zhitelej_malogo_shahterskog_o_goroda/ (дата звернення 04.05.2018 р.).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Мацко-Демиденко І.В. Соціологічне дослідження як творчість: пізнавальні можливості якісних методів / *І.В. Мацко-Демиденко* // *Творчість як спосіб буття свободи: XII Міжнар. наук.-практ. конф., 16 травня 2013 р.: тези доп.*. – Київ, 2013. – С. 115–116.

8. Мацко-Демиденко І.В. Територіальна іммобільність у добу великих

трансформацій / *I.В. Мацко-Демиденко* // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листопада 2014 р.: тези доп. – Київ, 2014. – С. 243–244.

9. Мацко І. В. Деякі аспекти вивчення процесів соціальної мобільності / *I.В. Мацко-Демиденко* // Сучасні проблеми управління: III міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 лист. 2005 р.: тези доп. – Київ, 2005. – С. 65.

10. Мацко І.В. Культурний капітал мешканців малих міст у сучасних умовах / *I.В. Мацко* // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі: X міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2009 р.: тези доп. – Київ, 2009. – С. 243–245.

11. Мацко І.В. Малі міста України в умовах фінансово-економічної кризи / *I.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії: міжнар. наук.-практ. конф., тези доп. – Київ, 2009. – С. 139–140.

12. Мацко І.В. Міграційні настрої мешканців малих міст в умовах фінансово-економічної кризи / *I.В. Мацко* // Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: міжнар. наук.-практ. конф. з соціології, 28–29 жовт. 2010 р. : тези доп. – Київ, 2010. – С. 189–191.

13. Мацко І.В. Мобільне та імобільне населення малих міст / *I.В. Мацко* // Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності: IX міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р.: тези доп. – Київ, 2007. – С. 211.

14. Мацко І. В. Проблеми розвитку малих міст та шляхи їх вирішення / *I.В. Мацко* // Соціальна робота і сучасність: IV міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 18–19 трав. 2006 р.: тези доп. – Київ, 2006. – С. 153.

15. Мацко І.В. Соціальні переміщення та соціальне відтворення: погляд вчених радянської доби / *I.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра: III Міжнар. наук.-практ. конф., 15 груд. 2011 р.: тези доп. – Київ, 2011. – С. 155–156.

16. Мацко І.В. Специфіка якісних досліджень у соціальній роботі /

I.V. Мацко // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика: V Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2008 р.: тези доп. – Київ, 2008. – С. 54–55.

17. Мацко І.В. Територіальна мобільність мешканців малих міст: традиції управління та сучасні особливості / *I.V. Мацко // Сучасні проблеми управління: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 листоп. 2007 р. : тези доп. – Київ, 2007. – С. 74.*

18. Мацко І. Особливості прояву глобальної економічної кризи у малих містах України за оцінками населення/ *I. В Мацко // Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 25–26 лют. 2010 р. .: тези доп. – Тернопіль, 2010. – С. 334–335.*

19. Мацко І. Територіальна іммобільність у контексті сучасних процесів глобалізації / *I. В Мацко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: I Конгрес Соціологічної асоціації України, тези доп. – Харків, 2009. – С. 275.*

Праці, які додатково відображують наукові результати

20. Мацко-Демиденко І. Виправдання іммобільності в малому місті / *I. Мацко-Демиденко // Сміслова морфологія соціуму – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 355–372.*

21. Мацко-Демиденко І.В. Мацко-Демиденко І. В. Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації соціальної мобільності та іммобільності / П.В. Кутуєв, О.В. Богданова, М.І. Клименко, Т.В. Коломієць, І.В. Мацко-Демиденко, О.Л. Якубін // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації. Навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – С. 170–191.

22. Мацко І.В. Досвід і результати дослідження соціальної мобільності якісними методами / *I.V. Мацко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право, 2011. – № 2 (10). – С. 91–96.*

23. Мацко І.В. Соціальна мобільність та іммобільність у сучасному мінливому суспільстві / *I.V. Мацко // Вісник Національного технічного*

університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2009. – Вип. 3. – С. 64–70.

ЗМІСТ

Вступ	16
Розділ 1 Теоретико-методологічний контекст дослідження соціальної мобільності та іммобільності	24
1.1 Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації мобільності та іммобільності	24
1.1.1 Розмірність соціального простору-часу	24
1.1.2 Структура просторових вимірів	36
1.1.3 Теорія соціального відтворення	48
1.1.4 Механізм індивідуальної мобільності	59
1.2 Досвід і результати якісного вивчення мобільності та іммобільності	72
1.3 Програма емпіричного дослідження зразків іммобільної поведінки мешканців малих міст	90
Висновки до розділу 1	102
Розділ 2 Елементи стратегій мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста	105
2.1 Характеристика малих міст: соціально-економічна ситуація та міграційні настрої	105
2.2 Соціальний та побутовий контекст іммобільності	117
2.3 Зразки пристосування до кризової ситуації: професійна мобільність та іммобільність	135
2.4 Неможливість мобільності: виправдання та обґрунтування	156
Висновки до розділу 2	171
Висновки	175
Список використаних джерел	177
Додаток А Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації	199

Додаток Б	Питальник напівструктурованого лейтмотивного інтерв'ю	204
Додаток В	Соціально-демографічні характеристики респондентів	206
Додаток Г	Кількість та динаміка населення у малих містах України	208
Додаток Д	Оцінки потенційно мобільними та іммобільними мешканцями різних аспектів життя у їх населених пунктах	211
Додаток Е	Ситуація з забезпеченістю роботою у населених пунктах різного типу	218
Додаток Ж	Зайнятість населення у державному та приватному секторі економіки	220
Додаток И	Оцінка працівників приватного та державного сектору ситуації з працевлаштуванням	223
Додаток К	Умови проживання у населених пунктах різного типу	226
Додаток Л	Незадоволеність мешканців окремими аспектами життя у їх населених пунктах	228

ВСТУП

Актуальність теми. Майже три десятиліття незалежності України були роками становлення нових соціальних інститутів, а значить і нових можливостей та обмежень на соціальну мобільність. При цьому саме малі міста чи не найбільшою мірою постраждали від трансформацій пострадянського періоду та ситуації економічної кризи початку 90-х років минулого століття, наслідки якої й досі не подолані. Такі територіальні утворення як правило монофункціональні, тут історично склався вузький, спеціалізований ринок праці. Закриття підприємств тут означало втрату базису матеріального існування, створювало ситуацію екзистенціальної кризи, змушувало змінювати професію, оволодівати специфічними видами праці й незвичними трудовими навичками. Тобто спонукало значну частину населення, що залишалася жити у таких містах і не переїжджала до більших, здійснювати недобровільну мобільність, вдаватися до різних форм самозайнятості чи, навіть, залишати ринок праці.

Соціальна мобільність – переміщення індивідів між ієрархічно організованими класами позицій – є предметом спостережень соціологів уже понад дев'яносто років. Зусиллями не одного покоління дослідників створена методологія її вивчення, виявлені й описані її типи, а також умови і рушійні сили, що зумовлюють темпи й напрямки руху різних категорій населення. При цьому використовується переважно кількісна методологія обстежень, а отримувані значення дозволяють трактувати мобільність як свідчення відкритості суспільства, як те, що дозволяє індивідуально долати соціально-економічну нерівність, що перманентно відтворюється та, як свідчать сучасні розробки, поступово поглиблюється.

Соціальна іммобільність (відсутність руху) постає як периферійна область досліджень. У роботах другої половини минулого століття радянських, а пізніше вітчизняних соціологів, вона аналізувалася переважно в контексті

стабілізації кадрів на підприємствах і чинників, що утримують від переходу на інше робоче місце. Відсутність ринку житла, низька ціна робочої сили, значні труднощі з орендою квартир навіть у великих містах фактично закріплювали індивідів у територіально-поселенських спільнотах в перші двадцять років незалежного існування української держави. До того ж трансформація централізованої економіки на ринкову супроводжувалося поширенням деформацій сфери зайнятості і дефіциту у задоволенні невідкладних вітальних потреб населення.

В результаті показники трудової і професійної осілості населення в умовах нестабільної, а періодами кризової, соціально-економічної ситуації в різних типах поселень, все ще вищі за показники переміщень – особливо у малих містах. Між тим численними обстеженнями достовірно встановлено, що інтенсивність переміщень суттєво залежить від становища у конкретному місці і в конкретний проміжок часу, тобто того контексту, що із різним ступенем жорсткості обумовлює позицію, оцінки та поступки людей та спільнот.

Проте поза увагою дослідників все ще залишаються як подібний контекст життя у малих містах, так і суб'єктивні аспекти мобільності та іммобільності: те, як індивіди обирають та обґрунтовують тактику і стратегію своєї поведінки в умовах, що складаються, які ресурси й можливості практично залучають для їхньої реалізації, як відслідковують та оцінюють наслідки власних зусиль протистояти і долати несприятливі обставини праці і повсякденного існування. Відсутні також методика та інструментарій такого роду досліджень в рамках якісної методології та із застосуванням глибинних інтерв'ю.

Наукова проблема, на розв'язання якої спрямоване дослідження, полягає в суперечності між ретельно розробленою в наукових публікаціях загальною методологією вивчення мобільності та іммобільності й неможливістю її прямого застосування в аналізі адаптивних зразків поведінки індивідів у кризових обставинах, що складаються у малому монофункціональному місті у період утвердження нових соціально-економічних засад відтворення зайнятості та повсякденного життя, а також для виявлення й опису чинників і мотивів, які

обумовлюють вибір конкретних зразків.

Значні напрацювання щодо вивчення мобільності або стабільності трудових ресурсів у другій половині ХХ століття були обумовлені інтересом науковців до досліджень плинності кадрів. Розроблялися схеми стабілізації індивідів на робочих місцях (Т. Мозырева), виокремлювалися групи працівників за рівнем їхньої стабільності (Т. Кукк), об'єктивні та суб'єктивні чинники, що гальмують процеси переміщення, а також типи особистості, що потенційно схильні до стабільної та мобільної поведінки (Т. Заславская, В. Калмык, В. Лукина і С. Нехорошков). У роботах, присвячених вивченню механізму територіальних переміщень, розглядалися умови обмеження міграційної поведінки (Л. Корель, Е. Малинин, Л. Рыбаковский). Вивченню стратегії підтримки професійного статусу іммобільних працівників присвячені праці І. Поповой та В. Семенової.

Територіальна іммобільність привертає увагу у контексті глобалізаційних процесів, дослідниками пропонується екзистенційний поворот, який полягає у зверненні до проблем стійкої територіальної ідентичності та належності (Н. Bude). Аналізуються спроби політичних урядів «іммобілізувати» небажаних мігрантів (R. Shamir), складності соціального та культурного контексту мобільності/іммобільності (S. Taylor), проблема при звичаювання до певного місця та ностальгії (A. Escobar, J. Friedman). В. Turner запропонував теорію «анклавного суспільства», теорію режимів іммобільності. Досліджується також територіальна мобільність/іммобільність молоді у зв'язку зі здобуттям освіти в сучасному світі (A. Kim, M. Leung, T. Skelton, J. Waters).

Вивчення територіальної іммобільності іноді стосується малозабезпеченого міського населення: робітників фізичної праці та роль мереж взаємодопомоги та підтримки (J. Preese), мешканців небезпечних міських районів (E. Rosen). Розглядаються символічні та фізичні бар'єри іммобільності (B. Motte-Baumvo), трудова іммобільність робочих неформального сектору (P. Gangopadhyay) та вплив влади і нерівності на іммобільність (B. Rogaly).

С. Wallace пояснює іммобільність обмеженнями, пов'язаними з мовою, прив'язаністю до землі предків, а також вірою в перевірені стратегії виживання, які базуються на соціальних мережах і сімейній підтримці, що «прив'язують» до місця проживання. Е. Kofman розглядає сімейні причини іммобільності, а саме події життєвого циклу сім'ї (одруження, розлучення, народження дітей, вихід на пенсію тощо). Т. Faist виокремлює такі мотиви і основи територіальної іммобільності, як економічний капітал (нерухоме майно і гроші), культурний капітал (тип освіти і професійна кваліфікація), соціальний капітал (родинні зв'язки і групові відносини) та символічний капітал (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації).

Однак у вітчизняній соціології відсутні дослідження, у яких би виявлялися і описувалися чинники територіальної іммобільності мешканців малого монофункціонального міста у ситуації деформацій сфери трудової зайнятості в період розкладу державно-централізованої економіки і непослідовного становлення ринкових відносин у виробництві.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є концептуалізація чинників, які впливають на територіальну іммобільність мешканців малого міста, емпіричне виокремлення і характеристика зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста.

Завдання роботи:

- проаналізувати соціологічні концепції соціальної мобільності і розробити концептуально-термінологічну схему дослідження соціальної мобільності та іммобільності;
- систематизувати досвід застосування якісної методології у дослідженнях зразків мобільної й іммобільної поведінки та розробити інструментарій емпіричного дослідження;
- окреслити контекст дослідження мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста (зокрема, такі його аспекти, як соціально-економічна ситуація у малих містах України та міграційні настрої);
- визначити причини і мотиви територіальної іммобільності мешканців

малого міста;

– виявити і охарактеризувати зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста; з'ясувати ставлення їх до роботи в приватному секторі та трудових міграцій.

Об'єкт дослідження – мешканці малого міста, територіально іммобільна частина населення.

Предмет дослідження – чинники територіальної іммобільності мешканців малого міста, зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста.

Методи дослідження. Для збору емпіричних даних у роботі використовувався метод кейс-стаді – мале шахтарське місто Краснодон (Сорокіне), у якому проводилось дослідження, а методом емпіричного виявлення зразків мобільної та іммобільної поведінки – напівструктуроване лейтмотивне інтерв'ю. Обробка даних загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології НАН України здійснювалась у комп'ютерній програмі SPSS 21.

Емпірична база роботи складається з 28 напівструктурованих лейтмотивних інтерв'ю з представниками робочих спеціальностей, які мешкають у м. Краснодоні.

Виявивши зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста, а також чинники територіальної іммобільності, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

– запропоновано концептуально-термінологічну схему дослідження соціальної мобільності та іммобільності, яка включає такі чотири складові: часову, яку становлять дослідження соціальних переміщень на великих проміжках часу; структурно-просторову, яка представлена вивченням соціальної структури, різних її підпросторів та дослідженнями різних типів переміщень у цих підпросторах; відтворювальну, яка стосується аналізу відтворення суспільства та окремих його складових; мотиваційну, до якої

віднесені напрацювання щодо механізму індивідуальної мобільності та зразків мобільної поведінки;

– виявлено такі зразки професійно мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста: «тотально іммобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний» та «радикально мобільний». Встановлено, що вони значною мірою спричинені конкретними умовами ринку праці даного населеного пункту та специфікою домінуючого виробництва у місті;

– виокремлено чотири типи чинників територіальної іммобільності, або «закріплювачів»: інституційні, символічні, мережеві та ресурсні. Територіальна іммобільність значною мірою залежить від тривалості проживання в місті; трудової мобільності; спеціальності, досвіду, а також особистих якостей;

Удосконалено:

– класифікацію чинників іммобільності Т. Faist з економічного капіталу (нерухоме майно і гроші), культурного (тип освіти і професійна кваліфікація), соціального (родинні зв'язки і групові відносини) та символічного капіталу (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації) доповнено концептуальною схемою територіальної іммобільності, яка включає «символічні», «мережеві», «ресурсні» та «інституційні» чинники.

Практичне значення одержаних результатів. Розвинуті в дисертації положення є внеском до теорії та емпіричного вивчення соціальної мобільності та іммобільності; вони можуть бути використані для подальших досліджень зразків мобільної та іммобільної поведінки, чинників територіальної іммобільності, а також у процесі викладання навчальних курсів із соціальної мобільності, соціальних структур та стратифікації.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих зі співатором праці особисто здобувачці належать такі положення:

Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / О.А. Беленок, І.В. Мацко-Демиденко // Український соціум. – 2017. – № 1 (60). – С. 32–48. — для вивчення

повсякденної діяльності громадян використовувались положення, розроблені для інтерв'ювань іммобільних мешканців малого міста.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були обговорені на таких наукових форумах: III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2005 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2006 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності» (Київ, 2007 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2007 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2008 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (Київ, 2009 р.); I Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії» (Київ, 2009 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації» (Тернопіль, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія» (Київ, 2010 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2011 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як спосіб буття свободи» (Київ, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014» (Київ, 2014 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковано у 6 працях, серед них 1 публікація у іноземному і 1 публікація у вітчизняному виданні, включених до міжнародних наукометричних баз. Апробацію результатів роботи засвідчують 13 праць. Додатково відображають наукові

результати роботи 4 праці.

Структура та обсяг дисертації. Робота містить вступ, 2 розділи, висновки, список використаних джерел, 10 додатків. Загальний обсяг роботи – 229 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ

КОНТЕКСТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА

ІММОБІЛЬНОСТІ

1.1 Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації мобільності та іммобільності

Соціальна мобільність привертає увагу соціологів уже понад дев'яносто років. За цей час була проведена велика кількість досліджень різних типів переміщень, запропонована загальна методологія їх вивчення, проводились порівняльні дослідження у різних країнах. Водночас дослідження як чинників переміщень індивідів, так і причин та обставин, які обмежують можливості здійснювати чи навіть виключають їх, передбачає існування певних концептуальних умов. Аналіз наукової літератури дає підстави виокремити принаймні чотири основні з них: розмірність соціального простору-часу, структуру просторових вимірів, теорію відтворення та механізм індивідуальних переміщень.

1.1.1 Розмірність соціального простору-часу

Соціальна реальність традиційно інтерпретується у просторово-часовому контексті. Так, Н. Коваліско зазначає, що в історії цивілізації точне знання народжується як знання про простір, просторові співвідношення і пропорції: можливо, був такий момент в історії, коли геометрія репрезентувала всю науку без винятку [Коваліско, 2008, с. 32]. Як указується у праці С. Літвінова, на

початок 30-х років ХХ ст. в соціології сформувались дві основні лінії використання терміна «простір»: як рамкова умова існування різних локальностей, «місць» розташування соціальних об'єктів, а також як одна з теоретичних моделей соціальної структури – простору соціальної стратифікації й диференціації [Літвінов, 2004, с. 572].

Свою працю «Соціальна мобільність» П. Сорокін (P. Sorokin) розпочинає зауваженням, що соціальний простір являє собою дещо зовсім інше, ніж простір геометричний [Сорокін, 2005, с. 2]. На відміну від евклідового геометричного простору, який є трьохвимірним, для соціального простору характерна багатовимірність, при цьому чим більш диференційоване населення, тим більше таких вимірів. Для спрощення завдання П. Сорокін пропонує скоротити кількість вимірів до двох основних класів, за умови поділу кожного на кілька підкласів. Ці два основні класи визначаються вченим як вертикальний та горизонтальний.

Індивіди займають у соціальному просторі певні позиції, однак, як указує П. Бурдьє (P. Bourdieu), фізичний простір визначається за взаємними зовнішніми сторонами частин, що його утворюють, тоді як соціальний простір – за взаємовиключенням (чи розрізненням) позицій, які його утворюють, так би мовити, як структура рядопокладеності соціальних позицій [Бурдьє, 2007, с. 49-50]. Таким чином, у соціальному просторі кожен індивід займає певне місце, при цьому люди і групи людей визначаються своїм відносним положенням у ньому. Так само, як неможливо одночасно перебувати у двох різних точках географічного простору, так не можна займати дві протилежні позиції у соціальному просторі [Мацко-Демиденко, 2014а, с. 171].

При тлумаченні соціального простору як простору соціальних відмінностей постає проблема соціальної нерівності, яка інтерпретується як ключовий чинник, що конструює суспільство. Нагадаємо, що соціальний простір інтерпретується в П. Сорокіна в контексті соціальної мобільності та стратифікації, тобто ці процеси відображають певне положення індивідів чи груп або зміну їх положення у заданій системі координат. Стратифікація

визначається П. Сорокіним як диференціація людей на класи в ієрархічному розрізі за професійними, політичними та економічними показниками. Це статичний аспект простору, але крім нього існує й динамічний, який полягає в тому, що індивід може пересуватись, змінюючи своє положення, що виражено у вченні П. Сорокіна про соціальну мобільність.

П. Бурдьє подає соціальний світ як багатовимірний простір. У нього йдеться про кожен із вимірів цього простору як про «поле». За П. Бурдьє соціальний і географічний простори не ізоморфні. Однак іноді зустрічається географічна проекція нерівномірного розподілу різних видів капіталів у соціальному просторі, як наприклад, опозиція села і міста чи периферії і центру. При цьому і в географічному, і в соціальному відношеннях «центром» є регіони максимальної концентрації різних видів капіталів.

Соціальний простір формується різними видами влади і капіталу, які циркулюють у ньому. Саме вони перетворюють його в подобу гравітаційного чи магнітного поля, задають «силові лінії» і центри тяжіння, визначають зусилля і затрати, необхідні для просування в певному напрямі (чи втрату потенційну, якою є рух у протилежному напрямі) [Социальное пространство, 2003, с. 25]. Шанси на успіх, владу і вплив у відповідному соціальному полі визначають різні види капіталу. Таким чином, такі характеристики соціального простору, як неоднорідність і багатовимірність, проявляються в концепції П. Бурдьє на перетині різного роду полів. Виходячи з багатовимірності соціального простору можна говорити про складність однозначного визначення місця людини чи групи в структурі соціальних позицій.

У монографії О. Куценко ставиться питання, чому у П. Бурдьє мова йде про соціальний простір, а не про соціальну структуру. Загалом робиться висновок про те, що на відміну від визначеності соціальної структури соціальний простір являє собою динамічне багатовимірне утворення, яке безкінечно продукує нові групові солідарності й перебуває в постійному пошуку станів рівноваги [Куценко, 2000, с. 260]. При цьому дослідниця зазначає, «якщо соціальну структуру можна позначити як реальну суб'єктно-ресурсну

конструкцію соціального простору, то соціальний простір, за П. Бурдьє, – це простір зв'язків уявних і реальних, стійких і флюктувальних, які паралельно співіснують і накладаються, сходяться й розбігаються» [Куценко, 2000; цит. за Бурдьє, 1993, с. 55-56].

Дослідження просторового виміру невіддільні від часового. Процеси, що відбуваються в суспільстві, мають різний часовий діапазон і розрізняються за тривалістю. Як указує П. Штомпка (P. Sztopka), цей діапазон досить великий – від надзвичайно коротких, миттєвих, швидкоплинних процесів до довготривалих, таких що розтягуються на цілі історичні епохи, протягом яких діють тенденції, що склалися століттями і тисячоліттями [Штомпка, 1996]. Таким чином, усі соціальні процеси відбуваються в певний момент часу, здійснюються в часі й мають тривалість. Як і простір, час – це універсальний контекст соціального життя. «Час є внутрішнім, внутрішньо властивим соціальному життю чинником. Що відбувається, як, чому, до якого результату веде – все це значною мірою залежить від часу» [Штомпка, 1996].

О. Філіпов (А. Филиппов) зазначає, що «ідентифікація місця як «того самого» передбачає певну тривалість. Те саме місце в той самий час – це і є елементарна подія, взята не зі сторони його змісту («що відбувається»), а зі сторони його параметрів («де і коли відбувається»)» [Филиппов, 2008, с. 249-250]. Іноді дослідники з практичною метою ігнорують певні відмінності, і тоді можна говорити про постійність і стабільність як протилежності змінам. Однак це не заперечує того факту, що зміни в соціальному житті відбуваються всюди й постійно і неможливо знайти два подібні стани певної групи, спільноти, інституту і т.д., які в різні моменти часу були б абсолютно ідентичними. Е. Гіденс (A. Giddens) зазначав, що говорити про соціальну стабільність, абстрагуючись від часу, неможливо, оскільки стабільність означає тривалість у часі [Giddens, 1979, р. 199]. Тобто ідея стабільності є допоміжним засобом, що дає можливість фіксувати зміни. «Навіть коли ми користуємося цим засобом, не можемо ігнорувати час, бо, говорячи про стабільність, ми маємо на увазі, що відсутність відмінностей є не абсолютною, а відносною, і що постійні риси

спостерігаються протягом порівняно тривалих періодів часу» [Штомпка, 1996]. Відтак говорити про стабільність можна лише стосовно чогось, що змінюється.

За П. Штомпкою, час може проявлятися у соціальних змінах у двох основних іпостасях. З одного боку, він пов'язаний із соціальними змінами як онтологічна, іманентна, внутрішня властивість процесів і подій. З іншого – він може служити для впорядкування хаотичного потоку процесів і подій, щоб людина могла орієнтуватися у них, тобто в даному разі час служить для вимірювання. Під час розгляду різних соціальних процесів виявляється, що їм властиві різні часові якості, наприклад: 1) за своїм типом вони можуть бути триваліші чи коротші; 2) за перебігом – швидші чи повільніші; 3) за ритмічністю – характеризуються інтервалами, що чергуються безладно чи ритмічно [Штомпка, 1996].

Часовий вимір процесів соціальної мобільності описується П. Сорокіним у сформульованих ним теоремах, які є загальними принципами вертикальної мобільності. Звернемось до четвертої теореми П. Сорокіна, яка полягає в тому, що «інтенсивність і об'ємність вертикальної мобільності – економічної, політичної і професійної – змінюються в одному й тому ж суспільстві в різні періоди часу» [Сорокин, 2005, с. 130]. Історія як цілих країн, так і будь-яких соціальних груп складається у такий спосіб, що в ній трапляються періоди, коли вертикальна мобільність то зменшується (як якісно, так і кількісно), то зростає. Далі автор наводить серію підтверджень викладеній теоремі, аналізуючи історію різних країн, що доводить існування циклів відносної мобільності й відносної стабільності та їх чергування.

П'ята теорема відбиває загальні принципи вертикальних переміщень і полягає в тому, що «у сфері вертикальної мобільності у трьох основних видах, імовірно, немає бодай якоїсь визначеної й постійної тенденції в бік як збільшення, так і зниження її інтенсивності та об'ємності. Це твердження справедливе і щодо історії окремої країни і щодо великого соціального утворення, і нарешті, щодо історії всього людства» [Сорокин, 2005, с. 140].

На початку ХХ ст., коли була написана праця П. Сорокіна про соціальну мобільність, світ ставав дедалі динамічнішим завдяки індустріальним революціям, появі нових транспортних засобів. Усе це додавало багатьом дослідникам упевненості, що й у майбутньому цей динамізм зростатиме, а також постійно зростатимуть темпи вертикальної мобільності. При цьому автор зазначає, що багато соціальних мислителів дотримувались такої думки про інтенсифікацію та прискорення мобільності, однак він наводить аргументи, які могли б переконливо спростувати її. Один з аргументів полягає в тому, що неправомірно робити висновки про «вічні історичні тенденції» на підставі досвіду тривалістю лише близько 130 років [Сорокин, 2005, с. 141], оскільки це занадто короткий період для таких тверджень порівняно з усією людською історією, тривалість якої вимірюється тисячоліттями. Необхідно аналізувати триваліші періоди історії. Крім того, незважаючи на тенденції збільшення соціальної мобільності на початку ХХ ст., ситуація не змінилась для населення багатьох країн, або змінилась так, як вона багаторазово змінювалась у минулому.

Другий аргумент стосується того, що коли зникають перешкоди юридичного та релігійного характеру, які стояли на заваді інтенсивної вертикальної циркуляції й були типовими для, наприклад, кастового і феодалного суспільств, це не означає, що відбувається посилення мобільності. На зміну їм приходять бар'єри іншого характеру, тобто відбувається заміна одних перешкод іншими. При цьому навіть складно визначити, які з них ефективніші для стримування циркуляції – нові чи старі. Підтвердження цьому знаходимо у працях сучасних дослідників мобільності, які аналізують чинники іммобільності, про що йтиметься нижче у роботі.

Фактична флуктуація мобільності в історії різних країн та народів – третій аргумент проти тенденції постійного зростання мобільності. Наймобільнішими й такими, де найменше спостерігалась спадковість, були, на думку автора, примітивні суспільства. І тому якщо в пізнішій історії й виникла тенденція до посилення мобільності, то її не можна вважати постійною,

оскільки на зорі суспільного життя соціальна циркуляція була інтенсивнішою, ніж на більш просунутих ступенях розвитку. Описана П. Сорокіним флюктуація мобільності, наприклад, в історії Індії, Китаю, Стародавньої Греції та Риму демонструє, що нічого схожого на посилення вертикальної циркуляції там не відбувається, а спостерігається «лише чергування, хвилі, тобто зміна періодів більш інтенсивної мобільності періодами іммобільності, – от і все» [Сорокин, 2005, с. 142].

Ще один аспект, який стосується часового виміру соціальної мобільності у П. Сорокіна, полягає у спростуванні поширеної думки про те, що нині вертикальна соціальна мобільність більш значна, ніж у минулому. Часто дослідникам минулі історичні події видаються більш статичними. Насправді ж неможливо визначити, на думку вченого, чи стали більш або менш інтенсивними вертикальні переміщення порівняно з минулим у демократичних суспільствах.

Таким чином, ряд тверджень П. Сорокіна спростовує наявність тенденції до посилення соціальної мобільності в міру історичного розвитку. Об'ємність та інтенсивність вертикальних переміщень змінюються від одного періоду часу до іншого, від групи до групи. «У цих коливаннях, очевидно, нема ніякої вічної тенденції в напрямі до посилення чи в напрямі до послаблення вертикальної мобільності» [Сорокин, 2005, с. 148]. Пізніше Дж. Голдторп та Р. Еріксон у своїй монографії «The Constant Flux» дійдуть подібного висновку, що не існує постійної тенденції щодо збільшення рівня мобільності в якомусь постійному напрямі. С. Оксамитна, наводячи основні висновки вказаних дослідників, зазначає, що «в різних країнах рівні абсолютної мобільності демонстрували не наявність односпрямованої тенденції змін, а постійні флюктуації (відхилення, коливання) різного розмаху від однієї вікової когорти до іншої» [Оксамитна, 2011, с. 34].

Сьогодні не береться під сумнів та обставина, що сучасне суспільство надзвичайно динамічне. Якщо на початку ХХ ст. на процеси мобільності вплинув розвиток транспортних засобів, то в ХХІ ст. люди з легкістю долають

великі відстані у територіальному просторі, і це не дивує. Сьогоднішнє суспільство відрізняється за темпами переміщень, які здійснюють люди, від того суспільства, про яке писав класик соціальної мобільності П. Сорокін [Мацко, 2009е, с. 64].

У ХХІ ст. стрімкі зміни в різних сферах функціонування суспільства прискорюються і розширюються завдяки новим транспортним засобам і засобам комунікацій. Дедалі більше говориться про «стиснення історичного часу та простору», що призводить до «скорочення» географічних відстаней, появи нових можливостей для їх «подолання» [Мацко, 2009б, с. 275]. Сучасні процеси мобільності та іммобільності набувають нового звучання в контексті досліджень глобалізації.

Сьогоднішній світ – світ інтенсивного часу подій. Саме про це говорять соціологи: «пришвидшуваний час подій постає недвозначним симптомом інтенсифікації життя, а заклики інтенсивності найзагальніші й найпроникливіші. Бути динамічним, рухливим, гнучким, обновлюваним («вимога молодшати») означає бути відповідним часу, соціально адекватним» [Костенко і Макеєв, 2008, с. 28-29]. Дослідники зазначають, що доба Модерну радикально переглядає концепцію соціального часу.

З. Бауманом (Z. Bauman) була запропонована метафора «плинна сучасність», за допомогою якої він фіксує перехід до нової ери плинності, свободи, гнучкості. Учений так змальовує сучасність порівняно з минулою ерою: «Та сучасність здається «важкою» (порівняно з нинішньою «легкою» сучасністю); а ще краще – «твердою» (на відміну від «рідкої», «плинної» чи розплавленої); щільною (порівняно з дифузною чи «капілярною») і нарешті системною (на відміну від мережевої)» [Бауман, 2008, с. 32]. Еру, яка прийшла на зміну ері «важкої сучасності», можна назвати, за З. Бауманом, ерою «кочового способу життя». Прогрес ототожнювався з відмовою від кочового способу життя на користь осілого, однак сьогодні спостерігається така тенденція, що «кочовий» спосіб життя починає домінувати над «осілим». Тому науковцями минуле ХХ ст. було назване «ерою міграцій» [Юдина, 2002, с. 103].

Проте М. Кастельс (M. Castells) зазначає, що незважаючи на процеси глобалізації ринки праці залишаються іммобільними (за винятком невеликого сегмента професіоналів і вчених) [Кастельс, 2000, с. 105]. І хоча мобільність у світі зростає, значна частина населення залишається іммобільною. Подібно до М. Кастельса Т. Файст констатує: показники осілості населення демонструють, що не всі чинники виробництва охоплені процесами глобалізації чи транснаціоналізації рівною мірою. І географічна мобільність з цієї точки зору не належать до явищ, що досягли глобального розмаху. При цьому хоч загальна кількість переселенців і збільшилась, відсоток міжнародної міграції, згідно з розрахунками вчених, навряд чи змінився з середини 1960-х років [Файст, 2009, с. 119]. Т. Файст пише про «загадку відносної осілості» населення. Ця осілість називається відносною тому, що, по-перше, до масової міграції справа доходить лише в окремих випадках. По-друге, люди набагато частіше мігрують у межах своїх країн (село–місто) [Файст, 2009, с. с. 120].

Іншим дослідником – Б. Тернером (B. Turner) запропоновано вивчати соціологію іммобільності. Він зазначає, що в сучасній соціології багато говорять про зростання рухомості індивідів, яка пов'язана з процесами глобалізації. Однак, на думку автора, у теперішньому світі створюються суттєві форми іммобільності. Так, наприклад, збільшується використання стін (у прямому і переносному сенсі), щоб ізолювати чи убезпечити території або ж відрегулювати потоки мігрантів. Згідно з теоріями глобалізації соціальні межі зникають і соціальний світ перетворюється в систему глобальних потоків і мереж. Основний же аргумент Б. Тернера полягає в тому, що тоді як відбувається зростання глобальних потоків товарів і послуг, з'являється паралельний «режим іммобільності», а саме практикується спостереження і контроль над мігрантами, біженцями та іншими іноземцями [Turner, 2007, р. 289]. Дослідник пропонує теорію «анклавного суспільства», в якому уряди та інші установи прагнуть відрегулювати простір і, де необхідно, іммобілізувати потоки людей, товарів та послуг. При цьому автор розглядає три види таких конфіскацій, винятків і закриттів: воєнно-політичні; соціальні і культурні; біологічні [Turner, 2007, р. 290]. Існує велика кількість причин зростання

анклавного суспільства, зокрема це глобалізація злочинності і хвороб, незаконні міграції та ін. Б. Тернер робить висновок, що глобалізація, як це не парадоксально, виробляє суттєві форми нерухомості для політичного регулювання людей поряд з рухомістю товарів і послуг [Turner, 2007, р. 287]. Отже, незважаючи на те, що темпи мобільності у світі зростають (як це і прогнозував П. Сорокін на початку ХХ ст.), продовжують існувати суттєві форми іммобільності, які вчені намагаються виявити і пояснити у контексті глобалізаційних процесів.

На перетині часового і просторового виміру з'являється ідея руху, переміщення тіл. Просторова рухливість є однією з форм прояву соціального простору. Дехто з дослідників підкреслював значимість простору для вивчення переміщень. Наприклад, Р. Парк (R. Park), представник Чиказької школи, у своїй праці (де, як відомо, сферою докладання дослідницького інтересу було місто) підкреслює, що для вивчення переміщень значимим постає простір, у якому здійснюються ці переміщення [Парк, 2002, р. 389]. Завдяки увазі сучасних дослідників, зокрема Дж. Уррі (J. Urry), до розвитку мереж і потоків, соціологія зближується з соціальною географією [Урри, 2012b].

Соціальна мобільність є проявом просторової рухливості. Донедавна в історії дослідження мобільності виокремлювали три покоління дослідників, які взаємно відрізняються методами збору даних, процедурами вимірювання та методами аналізу даних, що розглядалось у вітчизняній соціологічній літературі [Подвижность структуры, 1999, с. 20]. Представниками першого покоління дослідників є Д. Глас (D. Glass), С. Лісет (S. Lipset), Р. Бендікс (R. Bendix), К. Сваластога (K. Svalastoga) [Svalastoga, 1959]. Названі науковці проводили свої дослідження у повоєнний період, після Другої світової війни. Найбільш відмітними напрацюваннями вказаного покоління стала, зокрема, монографія за редакцією Д. Гласа, присвячена розгляду процесів соціальної мобільності в Англії та Уельсі [Glass, 1954]. Публікація праці цього британського соціолога, який використовував дослідницьку методологію Е. Едвардса (E. Edwards), стимулювала заснування спеціального дослідницького комітету із соціальної стратифікації і мобільності в рамках

Міжнародної соціологічної асоціації [Куценко, 2000, с. 149]. У виданні інших представників даного періоду, С. Ліпсета та Р. Бендікса «Social Mobility in Industrial Society» [Lipset and Bendix, 1959], досліджується міжгенераційна мобільність між фізичною та нефізичною працею. Дослідження мобільності другого періоду представлені працями П. Блау (P. Blau) та О. Данкена (O. Duncan) [Blau and Duncan, 1967], Д. Треймана (D. Treiman) [Treiman, 1977]. Результатами напрацювань дослідників другого покоління стало конструювання методик вимірювання престижу і статусу, що давало можливість проводити на цій основі порівняльні дослідження; зокрема, створення міжнародної шкали престижу професій Д. Трейманом, яка стала придатною для компаративістського вивчення суспільної поваги до професій. Праці Д. Голдторпа (D. Goldthorpe) [Goldthorpe, 1987], Д. Фезермана (D. Featherman) та Р. Хаузера (R. Hauser) [Featherman and Hauser, 1978] являють собою третє покоління досліджень мобільності. Відмітною рисою роботи науковців цього періоду стала заміна регресійних моделей мобільності логлінійними, що дало підстави насамперед відокремити абсолютну мобільність від відносних шансів зробити мобільність, а також моделювати діагональні клітинки таблиць мобільності (вони є відтворюваними статусними чи класовими позиціями батьків) на відміну від не діагональних [Подвижность структуры, 1999, с. 22].

Сьогодні соціологи ведуть мову про четверте покоління дослідників соціальної мобільності, представниками якого є Дж. Урі та М. Шелер (M. Sheller). У книзі «Соціологія поза суспільствами» Дж. Урі відстоює точку зору, згідно з якою соціологія ХХ ст. була соціологією статусів, структури та соціального порядку, однак соціологія століття, що настало, такою бути не повинна: плинній і рухомій сучасності властивою може бути лише «мобільне» теоретизування, яке сповна враховує інтенції й потенції світу, що глобалізується [Новые социальные неравенства, 2006, с. 15]. Британський дослідник відкриває нове, принципово відмінне бачення мобільності, яке виходить за межі окремих суспільств [Оксамитна, 2011, с. 22]. В іншій праці «Мобільності» Дж. Урі розглядає нові форми переміщень, а також наголошує,

що дослідження соціальних і технічних систем, які забезпечують ці переміщення, мають здійснюватися сучасною соціологічною наукою. Учений запроваджує поняття систем мобільності як «комплекс соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщень можливим» [Урри, 2012а, с. 24]. М. Шелер розвиває ідеї Дж. Урі, наголошуючи, що жоден акт соціального руху не може здійснюватись окремо від систем мобільностей, які представляють собою взаємопов'язані комплекси технічних, інформаційних, просторових чи географічних ресурсів [Шеллер, 2016].

Серед радянських соціологів поняття «мобільність» розглядається у працях Н. Аітова (Н. Аитов), Т. Заславської, О. Руткевича (А. Руткевич), Ф. Філіпова (Ф. Филиппов), О. Шкаратана (О. Шкаратан). Ними було запропоновано використовувати поняття «соціальне переміщення» замість поняття «соціальна мобільність», але з часом зазначені поняття в соціології радянського періоду починають використовуватись як синоніми. Обговоренню цих аспектів присвячені окремі праці автора дисертації [Мацко, 2011b; 2005].

Простір може розглядатись як щось, що стосується руху; в той же час він може бути джерелом і образом спокою та нерухомості [Замятин, 2014, с. 20]. У праці «Соціальна мобільність» П. Сорокін поряд із поняттям мобільності вживає й інше, протилежне мобільності – іммобільність. Можна припустити, що останнє вперше було вжито в соціології саме в цій роботі, так само як і «соціальна мобільність». П. Сорокін не дає визначення іммобільності, а в такому разі завжди є ризик, що поняття в науці може використовуватись у дещо різних значеннях. Сам автор використовує цей термін для протиставлення мобільних та іммобільних суспільств, мобільних та іммобільних людей, мобільних та іммобільних думок. Тобто по суті термін «іммобільність» вживається як протилежний мобільності [Мацко, 2008а, с. 123-124].

Слово «іммобільність» не часто використовується у повсякденній мові. На відміну від праць із соціології, які перекладаються з англійської мови і в яких «мобільність» не підлягає перекладу, «іммобільність» часто перекладається як нерухомість, відсутність переміщень, що по суті збігається з етимологією цього слова (в англо-українському словнику «іммобільність»

перекладається як нерухомість, непорушність, нерухливість [Словник іншомовних слів, 1975, с. 388]). Загалом огляд праць, присвячених проблематиці соціальної мобільності, дає підстави стверджувати, що цей термін використовується соціологами не часто. Можна виокремлювати різні види іммобільності, так само як і соціальної мобільності, зокрема вести мову про міжгенераційну соціальну іммобільність, «коли соціальні характеристики батьків, зокрема рівень освіти і класова належність, дітьми відтворюються, а не відбувається переміщення до вищих чи нижчих соціальних класів» [Оксамитна, 2011, с. 13]; внутрішньогенераційну – коли протягом життєвого шляху незмінним є соціальний статус індивіда. Індивід може бути мобільним в одному вимірі й іммобільним в іншому*.

1.1.2 Структура просторових вимірів

Для вивчення мобільності дослідникові необхідно відстежувати, з якої позиції і на яку переміщується індивід у певному соціальному вимірі, тобто знати структуру цих вимірів. Як було продемонстровано вище, на відміну від геометричного простору, який має щонайбільше три виміри (вісі x, y, z), соціальний набагато більший, кожен вимір його є окремою віссю диференціації, яка складається із соціальних груп. Соціальний простір аналізується й описується переважно в структурній перспективі, а в найбільш загальному плані мають на увазі соціальні позиції. У монографії Н. Коваліско, присвяченій аналізу стратифікаційних порядків, соціальна структура в широкому значенні цього слова являє собою своєрідний морфологічний осад, умову і контекст індивідуальної та групової діяльності, що не підлягають елімінації чи концептуальному спростуванню – те, що доцільно також називати соціальним порядком [Коваліско, 2008, с. 7].

* Матеріали пункту 1.1.1 опубліковані у праці дисертантки [Мацко-Демиденко, 2014а, с. 170-179].

Структурна перспектива в соціології має тривалу історію, що втілюється у багатоманітні теоретико-методологічних напрацювань. Такі напрями ХХ ст., як структурно-функціональний (його представники – Р. Мертон (R. Merton), Т. Парсонс (T. Parsons)), соціальна антропологія (Б. Малиновський (B. Malinowski), А. Радкліф-Браун (A. Radcliffe-Brown)), структуралізм в антропології (К. Леві-Строс (C. Levi-Strauss)), стали підґрунтям у вивченні соціальної структури. Загалом же дослідники констатують, що сьогодні у професійному середовищі склалось кілька ліній інтерпретації того, що слід мати на увазі, говорячи про соціальну структуру [Макеев, 2009, с. 20].

Одна з відносно нещодавніх спроб вироблення спільного для різних шкіл соціологічної думки уявлення про соціальну структуру належить П. Штомпці. Поняття соціальної структури, за визначенням цього науковця, є «теоретичною категорією, яка постулюється як фундамент, прихована основа досвіду людей, що відстежується, того, що відбувається на поверхні, в конкретному суспільному житті; всього, що люди роблять і до чого прагнуть, за що борються і т.д.» [Штомпка, 2001, с. 5]. Учений пропонує розглядати соціальну структуру в таких чотирьох вимірах: нормативному, ідеальному, інтеракційному та вимірі життєвих можливостей. Нормативний вимір був у центрі уваги представників класичної школи функціоналістів та Е. Дюркгейма (E. Durkheim). Це мережа характерних для спільноти норм, цінностей та інститутів. Зовнішні, об'єктивовані, примусові для всіх членів суспільства соціальні факти і колективні уявлення, які вказують на те, що має бути, можна слідом за Дюркгеймом і функціоналістами трактувати як реальні, конкретні дії людей. Як зазначають українські соціологи, «нормативна структура відчутно обмежує дії акторів і здійснює вагомий вплив на те, що індивіди справді роблять» [Макеев, Оксамитная и Швачко, 1996, с. 34].

Другий вимір – ідеальний, він представлений працями феноменологів. Ідеальний вимір чи зріз соціальної структури являє собою сукупність ідей, переконань, поглядів, образів, властивих певному колективу людей. Цей вимір не має такої примусової сили (оскільки це переконання), як норми і цінності, а є швидше «встановлювальними». «Переконання і погляди, незалежно від того,

істинні вони чи хибні, створюють специфічний для даного суспільства мисленнєвий горизонт, який впливає на ті дії, які здійснюють люди...» [Штомпка, 2001, с. 7].

Третій вимір позначений як інтеракційний (або, інакше, – організаційний) і представлений працями Г. Зіммеля (G. Simmel), прихильниками теорії обміну чи соціального біхевіоризму. Інтеракційна структура як сукупність каналів, зв'язків, що є зовнішніми щодо окремих особистостей, визначає те, з ким і відносно кого члени суспільства вчиняють дії. С. Макеєв, розкриваючи різні лінії інтерпретації поняття соціальної структури, зазначає, що «вивчення соціальної структури передбачає ще й вивчення зв'язків між елементами» [Макеєв, 2009, с. 21].

Четвертий зріз соціальної структури стосується розподілу доступу до суспільних благ або є виміром життєвих можливостей, доступу до цих благ. Він представлений дослідженнями К. Маркса (K. Marx) і М. Вебера (M. Weber), а також іншими дослідженнями класів, соціального розшарування та влади. Даний вимір стосується різноманітних інтересів або життєвих можливостей, а звідси впливає, що мова йде про розподіл доступу до суспільних благ: багатства, влади, престижу, знання тощо. Цей зріз породжує ієрархічні нерівності між людьми, через що виникають соціальні конфлікти, тому для багатьох соціологів вивчення структури суспільства стало ототожнюватися з вивченням соціальної нерівності.

М. Руткевич зазначає, що «під соціальною структурою певного суспільства (соціуму) мається на увазі спектр або, вірніше, клубок сплечених між собою, подібно до ниток ДНК, різноманітних структур. Для кожної з них необхідно знайти свій критерій відмінності між елементами, який дає змогу неначе «пронизувати» по вертикалі дану ієрархічну драбину» [Руткевич, 2004, с. 53]. Учений, зосереджуючи увагу на розгляді соціально-класової структури радянського, а потім сучасного російського суспільства, вказує на те, що соціально-класова структура тісно пов'язана з усіма іншими зрізами соціальних структур, такими як професійно-кваліфікаційна, соціально-демографічна, соціально-територіальна.

Як зазначає С.Макеєв, структура є диференційованою цілісністю, де частини, що розрізняються, в міру необхідності, та й довільно складаються в не безумовну єдність: каркас, морфологічну будову, відносно жорстку тримальну конструкцію, яка має певну конфігурацію і зміст. При цьому різнорідні складові (елементи структури) впорядковані ієрархічно й горизонтально – структура не менш ніж двовимірною в даному плані [Макеєв, 2009, с. 20].

Таким чином, соціальна структура являє собою досить широке поняття, що охоплює кілька основних осей диференціації соціального простору, а саме розподіл людей на територіальні, професійні, етнічні групи, за класовими ознаками та ін. При цьому різні прикладні й наукові ситуації, які підлягають вивченню, потребують аналізу певних зрізів соціальної структури [Коваліско, 2008, с. 203]. Виходячи з потреб даного наукового дослідження розглянемо деякі з цих осей, розпочинаючи з професійної диференціації.

П. Сорокін розглядав професійний поділ як одну з провідних ознак стратифікації (поряд з економічною та політичною стратифікаціями). Інші, не менш відомі дослідники стратифікації, Е. Райт (E. Wright) та Дж. Голторп, були переконані, що зайнятість і професія стали одним із найважливіших чинників не лише прибутку, а й власності, одним із основних капіталів, який є своєрідним ярликом, що маскує ефекти всіх вторинних форм капіталів» [Куценко, 2003, с. 43].

Для дослідження трудової мобільності соціологами було запропоновано виокремлювати серед населення такі соціальні групи, як працівники фізичної і розумової праці, некваліфікованої і кваліфікованої, виконавчої та організаторської. Як зазначають Л. Олесевич та С. Вовканич, диференціація працівників на виконавців фізичної та розумової праці є доволі умовною, оскільки на виробництві складно знайти працівника, який би займався тільки фізичною або тільки розумовою працею. Тому почали використовуватись терміни «працівники переважно фізичної праці» та «працівники переважно розумової праці» [Мобильность кадров на промышленном предприятии, 1981, с. 51].

Працівників розрізняють за рівнем їх кваліфікації, при цьому розрізняють ряд ступенів у кваліфікаційній ієрархії, кількість яких залежить від прийнятих критеріїв та цілей дослідження. «Кожен із цих ступенів чи груп розглядається як спільнота працівників, які мають однотипні здібності і навички, рівень професійних знань та інші показники» [Мобильность кадров на промышленном предприятии, 1981, с. 53]. У межах кожної професії існує своя кваліфікаційна ієрархія, але крім внутрішньо професійної кваліфікації – ще й міжпрофесійна. Остання є категорією кваліфікації робітника в широкому, соціально-економічному сенсі. Дослідники по-різному розуміють міжпрофесійну кваліфікаційну диференціацію робітників, наприклад, у окремих працях кваліфікаційна структура робітників складається з діапазону чотирьох груп: висококваліфікована, кваліфікована, малокваліфікована та некваліфікована [Планирование социального развития коллектива предприятия, 1971, с. 31]. М. Руткевич виокремлює три основні кваліфікаційні прошарки: некваліфіковані і малокваліфіковані працівники; працівники середньої кваліфікації; висококваліфіковані працівники [Руткевич, 1979, с. 30].

Соціологами також були запропоновані різні диференціації груп працівників за характером праці. Наприклад, деякі автори виокремлюють чотири такі групи: 1) працівники висококваліфікованої праці, які поєднують розумові і фізичні функції; 2) працівники кваліфікованої, переважно фізичної ручної праці; 3) робітники кваліфікованої, переважно фізичної праці, зайняті на механізмах; 4) робітники некваліфікованої фізичної праці [Подбор и расстановка кадров на предприятии, 1968, с. 44]. А от А. Здравомислов (А. Здравомыслов) та В. Ядов (В. Ядов) ранжують професійні групи робітників за змістом праці від найменш до найбільш творчих [Социология и проблемы социального развития, 1978, с. 118].

Як зазначає О. Куценко, важливим результатом економічного реструктурування останніх десятиліть стала трансформація власності в корпоративні форми: як приватні, так і державні [Куценко, 2000, с. 190]. Таким чином, з'являється нова диференціація, а значить можна говорити про робочі

місця в державному та приватному секторах. У рамках професійної структури індивіди переміщуються між різними професіями (міжпрофесійна мобільність) та змінюють кваліфікацію (кваліфікаційна мобільність), що разом є предметом розгляду трудової мобільності. Остання визначається як рухомість працівників, їх переміщення між робочими місцями (а разом з тим і між іншими соціальними групами), вхід і вихід зі сфери праці [Мобильность кадров на промышленном предприятии, 1981, с. 78].

У професійно-посадовій структурі постійно відбувається циркуляція: зникають старі традиційні професії, натомість з'являються нові, оскільки з плином часу технічний поділ праці у тих чи інших формах змінюється. Кількість представників одних професій у певні періоди історії зменшується (або «стискається», за П. Сорокіним), а інших – навпаки, збільшується або «розбухає». Внутрішньопрофесійна кваліфікаційна мобільність базується на тому, що в межах кожної посади, кожної професії існує своя ієрархія. Кваліфікаційна ж мобільність проявляється у зміні кваліфікаційного, освітнього статусу працівника (при цьому мова може йти як про його підвищення, так і втрату), тобто у переході працівників з одних освітніх і кваліфікаційних груп у інші.

Дослідники приділяли увагу й такій формі мобільності, як плинність кадрів. Вивчення цієї проблематики перебувало у фокусі дослідницького інтересу соціологів радянської доби, таких як Л. Бляхман (Л. Бляхман), В. Войцеховський, А. Здравомислов, В. Лукіна, Л. Корель, І. Малинін, С. Нехорошков, В. Панюков, О. Шкаратан та інші. Плинність кадрів визначається як переміщення працівників між сферами зайнятості в народному господарстві і місцями роботи, яке здійснюється самими працівниками (і за їхньою ініціативою) внаслідок невідповідності місць роботи їхнім запитам [Бляхман и др., 1965, с. 22].

У працях соціологів поряд із дослідженням плинності кадрів вивчається і стабільність як характеристика працівників на підприємствах. Т. Мозирева зазначає, що науковою основою вивчення проблеми стабілізації й руху кадрів є

теорія відтворення робочої сили [Мозырева, 1986, с. 6]. При цьому авторкою запропонована схема структури стабілізації індивіда в житті [Мозырева, 1986, с. 15], де виробнича стабілізація людини розглядається в широкому контексті й залежить від інших сфер життя. Стабілізація в житті включає виробничу стабілізацію (у професії та на підприємстві) й позавиробничу (в населеному пункті та у сфері сімейних стосунків). Стосовно чинників мобільності та стабільності працівників авторка робить висновок (який також підтверджується й у працях інших дослідників), про те, що за змістом чинники стабілізації й мобільності в більшості випадків збігаються, але їх дія спрямована в протилежні сторони [Мозырева, 1986, с. 17]. Т. Мозирева, розглядаючи плинність і стабілізацію кадрів на підприємствах, виокремлює різні групи працівників за мірою їх стабільності: від стабільних до таких, що звільняються, з переходом через ряд проміжних стадій.

Інший дослідник Т. Кукк розглядає три групи працівників за рівнем стабільності: стабільні на посаді і на підприємстві; стабільні на підприємстві; флуктуативні [Кукк, 1985]. Залежно від типу трудової кар'єри автор виокремлює такі групи працівників: стабільні працівники, які не змінювали свого становища; стабільні працівники, які змінювали своє становище протягом трудового життя; флуктуативні, які не змінювали свого становища; флуктуативні, які змінили своє становище. Таким чином, плинність кадрів досліджується в рамках трудової мобільності поряд з іншими її формами (такими, як, наприклад, професійна і кваліфікаційна), які описують флуктуації, що стосуються професійного зрізу соціального простору.

Іншою віссю диференціації соціального простору є поділ за статусними ознаками. З кожною позицією в ньому пов'язаний доступ до певних благ і цінностей. П. Штомпокою запропоновано позначити цей нерівний ієрархічний диференційований доступ терміном «соціальний статус». При цьому в даному разі статус розуміють як певний ранг, що вказує на більшу чи меншу міру прояву певної ознаки [Штомпка, 2001, с. 8]. Індивід характеризується його місцем у соціальній структурі або соціальною позицією, що і становить

соціологічний аспект розгляду особистості. Рольова теорія – одна з найвпливовіших концепцій особистості в соціології, представниками якої є Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Мертон та інші. Американським антропологом Р. Лінтоном запропонована концепція статусу та ролі; у ній ключовими елементами є соціальний статус, експектації, які формуються на його основі стосовно прав і обов'язків, та соціальні ролі як динамічний аспект статусу. Р. Лінтон визначає статус як позицію в структурі конкретної взаємодії [Лінтон, 1999, с. 30].

Ця вісь диференціації соціального простору, яка пов'язана з розподілом індивідів на певні статуси, передбачає існування нерівності, ієрархії за статусними ознаками. Усі розвинуті суспільства характеризуються нерівним розподілом матеріальних і символічних благ, винагород і можливостей як стосовно окремих індивідів, так і між групами всередині суспільства [Куценко, 2000, с. 25]. У соціології терміном, що описує ієрархічні структури соціальних нерівностей, є «соціальна стратифікація».

Як відомо, поняття «соціальна нерівність» і «соціальна стратифікація» лежать в основі теоретичного вивчення соціальної структури М. Вебером. Згідно з концепцією цього вченого існують такі три ключові підходи до розуміння нерівності, як економічний статус, або багатство як сукупність усіх матеріальних цінностей; влада як можливість підкоряти своїй волі інших людей та престиж – основа соціального статусу – «...як визнання і повага чеснот суб'єкта, висока оцінка його вчинків, які є зразком для наслідування» [Вебер, 1999, с. 87-88]. Ресурсами індивідів, які вступають у конкуренцію за шанси і можливості, є професійна освіта, загальна освіта, досвід. Ринок у М. Вебера – це той соціальний інститут, що обумовлює приписування («аскрипцію») нерівностей. Подолання небажаної нерівності можливе завдяки наполегливому самовдосконаленню особистості й цілеспрямованій діяльності в цьому напрямі. Отже, стратифікаційні порядки чи «три автономні виміри стратифікації» [Вебер, 1999, с. 87], згідно з поглядами М. Вебера, взаємодіючи, стають основою ієрархій у будь-якому суспільстві.

Вимір нерівного розподілу благ відсилає також до метафори капіталу. П. Бурдьє зазначає, що здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним способом) тих дефіцитних благ, які розподіляються в ньому, залежить від наявного капіталу [Бурдьє, 1993, с. 43]. Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов'язаний зміст і такого поняття соціології П. Бурдьє, як «габітус», про що йтиметься в наступному підпункті.

Одна із форм капіталу, яка розглядається дослідниками, – це соціальний капітал. Проявами цього виду капіталу є соціальні мережі, соціальна довіра і норми, які використовуються індивідами для особистої чи колективної вигоди. Як зазначає Н. Коваліско, обсяг соціального капіталу, який має у своєму розпорядженні агент, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, та від обсягу капіталу (культурного, економічного або символічного), яким володіє кожен із тих, хто входить до даної мережі [Коваліско, 2008, с. 62].

Українськими соціологами запропоновано розглядати п'ять первинних соціальних благ, які репрезентують традицію соціологічного дискурсу про нерівність. Це влада, багатство, знання та інформація, честь і слава, а також значимість [Новые социальные неравенства, 2006, с. 23]. Остання визначається як «благо, яке є джерелом поваги зі сторони суспільства». І тут же дослідники нагадують, що «підвищена винагорода за визнану важливість професії для суспільства була покладена К. Девісом (K. Devis) і У. Муром (W. Moore) в основу їх структурно-функціональної теорії стратифікації» [Новые социальные неравенства, 2006, с. 23]. Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що пріоритети у винагороді встановлюються залежно від «значимості» окремих занять. Згідно з концепцією К. Девіса та У. Мура в місця чи позиції соціальної структури «вмонтована» система матеріальної та символічної винагороди; індивіди мають менші чи більші шанси зайняти привабливі для них позиції [Дэвис, 1999].

Останніми роками в дослідженнях стратифікації застосовується й ресурсна парадигма, яку пов'язують з іменами М. Кастельса, У. Бека (U. Beck), Е. Соренсена (E. Sorensen) та інших. Російська дослідниця Н. Тихонова (Н. Тихонова), розробляючи ресурсний підхід, виокремлює такі види ресурсів, як кваліфікаційний (навички й освіта, тобто «людський капітал»); фізіологічний (працездатність і здоров'я); економічний (прибутки, майно); культурний (ступінь соціалізації, стиль життя тощо); соціальний (включеність у мережі соціальних зв'язків); владний (політичний та адміністративний ресурси); символічний (престижність певних характеристик у спільноті, суспільстві); особистий (психологічні особливості, що визначають поведінку, – трудові мотивації, старанність, ініціативність тощо) [Тихонова, 2006].

Зміна соціального статусу є визначальною ознакою соціальної мобільності індивіда. При цьому така зміна може бути пов'язана як із просторовим переміщенням, так і зі зміною професії, підвищенням кваліфікації. Мобільність є рухом у стратифікованому соціальному просторі, оскільки розшарування на нерівні сукупності людей за певними ознаками характерне для будь-якого суспільства. Тому, як зазначають українські соціологи, «П. Сорокін рішуче і, як показала подальша еволюція соціологічного знання, не без переконливих підстав пов'язав дослідження мобільності та стратифікації» [Подвижность структуры, 1999, с. 19].

Наступна вісь розшарування соціального простору пов'язана з диференціацією за ознакою престижу. Цей вимір був запропонований М. Вебером, і в соціології він (вимір) представлений переважно дослідженнями престижу професій. Емпіричні й статистичні напрацювання в цьому руслі здійснені такими дослідниками, як П. Блау й О. Данкен, Е. Едвардс (E. Edwards), Р. Ходж (R. Hodge), Д. Трейман та інші.

Конкретній професії в суспільстві приписується певний рівень престижу та поваги. Наприклад, у своїй праці П. Блау та О. Данкен здійснили у другій половині 60-х ХХ ст. спробу побудови інтегрального соціально-економічного індексу професійного статусу (SEI шкали). У процесі побудови даного індексу

рейтинг престижу розраховувався на підставі даних статистики перепису населення про процентне співвідношення розподілу працюючих чоловіків за рівнем освіти і прибутку. В основі складання списку професій лежали критерії доступності й поширеності їх у суспільстві. На підставі цих даних розраховувалась множинна регресія процентного розподілу «дуже високого» й «високого» рейтингів престижу за освітою і прибутком [Куценко, 2000, с. 149-150]. Тобто в даному разі до уваги брались два показники – прибуток і освіта. Д. Трейман пізніше дійшов висновку, проводячи дослідження в 55 країнах у 70-х роках, що всі респонденти, незалежно від віку, освіти, соціального статусу, місця проживання, мають подібне сприйняття ієрархії престижу [Куценко, 2000, с. 150-151].

Територіальна вісь диференціації соціального простору виокремлюється на підставі існування різних типів населених пунктів. При цьому, з одного боку, стрижнем її є відмінність між селом і містом, тобто за типами поселень, з іншого – за регіонами країни [Руткевич, 2004, с. 77]. Відмінності між містом і селом передбачають існування різниці в умовах проживання населення в селах і містах. Разом з тим міста розрізняють за типами – від великих промислових і культурних міст, столиць, центрів регіонів до невеликих поселень міського типу. Міста кожного з цих типів мають спільні й відмінні риси порівняно з іншими містами. «Кінцевим пунктом класифікації виявляється певне місто чи поселення міського типу, яке поєднує спільні риси зі специфічними, саме для нього характерними умовами життя населення» [Руткевич, 2004, с. 74-75].

Так, Н. Коваліско, розглядаючи стратифікаційний порядок територіальних поселень, зауважує, що існують інституціональні механізми відтворення нерівномірного розподілу суспільних ресурсів. Ринок і держава є такими інститутами, що стратифікують поселення, а саме законодавчо встановлюються економічні преференції й виникають «вільні економічні зони», розміщення виробництв дедалі частіше регулюється ринком; територіальна локалізація малоприбуткових чи успішних галузей економіки визначає рівень і стиль життя населення, міру доступу до життєво значущих благ, його життєві

шанси [Коваліско, 2008, с. 52-53]. Таким чином, у результаті ненавмисного чи свідомо соціального конструювання фізичного простору, території стають маркерами статусних позицій у соціальному просторі.

Дослідження соціальних переміщень переконують, що важливішими для соціальної структури є вертикальні переміщення, принаймні ними більше цікавляться соціологи, горизонтальні ж розглядаються швидше як другорядні. Передбачається, що горизонтальна мобільність відбувається без змін соціального положення об'єкта у вертикальному вимірі. Територіальні переміщення (які є різновидом горизонтальної мобільності), на відміну від інших типів, завжди є помітними й такими, що легко відчуються та ідентифікуються індивідами.

Для соціологічного вивчення територіальної мобільності інтерес викликають не тільки кількісні показники переміщень та їх напрями, а й те, як територіальні переміщення впливають на зміну соціального статусу. Вони часто стають передумовою вертикальних переміщень (підтвердженням цьому є, наприклад, дослідження Р. Веєрмана (Р. Веэрманн) [Веерман, 1985; Веэрманн, 1985], Е. Саар (Э. Саар) [Саар, 1985]). За радянських часів територіальна мобільність стає предметом вивчення соціологів Т. Заславської, В. Переведенцева (В. Переведенцев), О. Хомри (А. Хомра), В. Моїсеєнка (В. Моисеенко), О. Шкаратана, Р. Ривкіної (Р. Рывкина), М. Тітми (М. Тітма), С. Макеєва, В. Тарасенка та інших [Мацко, 2007d, с. 74]. Н. Коваліско, А. Хорунжий розглядають територіальну мобільність як вид трудової мобільності поряд з такими іншими видами, як галузева, професійна та кваліфікаційна.

Сьогодні територіальні переміщення провокуються нерівномірністю умов розвитку економіки в окремих країнах і регіонах. Розміщення населення за територіальними утвореннями, що склалися ще до індустріалізації, часто не відповідає новим умовам, у результаті чого виникла суперечність між об'єктивними умовами виробництва й розподілом робочої сили [Коваліско і Хорунжий, 2002, с. 19]. Також дослідники зазначають, що міграційний процес

тісно пов'язаний як із горизонтальною, так і з вертикальною трудовою мобільністю, оскільки кожен мігруючий індивід, окрім переходу в іншу соціальну групу, намагається знайти на новому місці кращі економічні, політичні або соціальні умови існування [Коваліско і Хорунжий, 2002, с. 20]. Завдяки міграції такі соціальні характеристики, як місце проживання, докладання праці, змінюються завжди, однак інші, такі як кваліфікація, професія, змінюються іноді.

Отже, вище були проаналізовані ті виміри диференціації соціального простору, на які будуть спиратись подальші наукові пошуки даного дослідження. Кожен з таких підпросторів існує не ізольовано, а взаємопов'язаний з іншими. Також зазначимо, що крім поданих вимірів чи осей диференціації існують й інші, які тут не брались до уваги*.

1.1.3 Теорія соціального відтворення

Наступною концептуальною умовою вивчення соціальної мобільності та іммобільності є теорія соціального відтворення. Як відомо, одним із напрямів дослідження соціальної структури є пояснення того, як саме структура відтворюється. С. Макеєв зазначає, що відтворюються елементи, організовані ієрархічно та горизонтально (відтворення нерівності й того, що просто відрізняється), але не очевидно, як саме [Макеєв, 2009, с. 21]. «Саме поняття відтворення означає, що якийсь об'єкт (явище) циклічно відтворюється і розвивається за рахунок зв'язків та обміну із зовнішнім середовищем. Оскільки середовище може бути або незмінним, або змінюватися, то й відтворення може здійснюватися або як інваріантне, або як таке, що перетворює об'єкт від циклу до циклу, аж до зміни його сутнісних властивостей» [Радаєв и Шкаратан, 1996, с. 145].

* Матеріали пункту 1.1.2 опубліковані у праці дисертантки [Мацко-Демиденко, 2014а, с. 180-190].

Передумови вивчення відтворення суспільства закладені в працях Г. Спенсера (H. Spencer), Е. Дюркгейма, Р. Мертон та інших. Г. Спенсер відомий завдяки його ідеям мінливості та «плавного еволюціонізму», аналогією між біологічною та соціальною еволюцією. Учений у своєму викладі наводить підстави, які дають змогу стверджувати, що постійність частин суспільства і взаємодія між ними є аналогічними взаємодії між частинами організму живої істоти. Більша частина дрібних живих одиниць в індивідуальному організмі локалізована постійно: тобто більшість із частин організму народжується, виростає, діє, розмножується і вмирає на тому самому місці. Такі частини організму міцно локалізовані на своїх місцях, й за ними закріплене виконання певної функції. Подібно можна говорити і про частини суспільства, на що вчений вказує, однак при цьому зазначається, що соціальні одиниці утримуються на своїх місцях з меншою силою [Спенсер, 1876]. Г. Спенсер у своїй праці, використовуючи аналогію суспільства з живими організмами, подає суспільство як стале утворення, в якому процеси відтворення завжди переважають над змінами. Останні розглядаються у контексті еволюціонізму. Автор закладає основи функціоналізму, його ідеї продовжуються і розвиваються у працях наступників.

Так, Р. Мертон, вивчаючи зміни в суспільстві, зазначає, що поняття функції у функціоналізмі використовується у значенні взаємозалежності, взаємного відношення чи взаємопов'язаних змін (частин). Таке його тлумачення походить із біологічних наук, у яких науковців цікавить передусім те, як впливає той чи інший життєвий процес на збереження існуючого організму. Саме в такому значенні інший авторитетний науковець А. Радкліфф-Браун розглядає функцію будь-якої діяльності в соціальній сфері: повторюючись, ця діяльність робить певний внесок у збереження структурної наступності [Мертон, 1994].

Критики функціонального аналізу звинувачували цей напрям у консервативності, в захисті існуючого порядку й у тому, що він виступає проти будь-яких змін, навіть проти незначних. Частково це пов'язано з тим, що

постулати функціонального аналізу, такі як постулат функціональної єдності, постулат універсальності та постулат необхідності [Мертон, 1994, с. 401] становлять певну систему передумов, яка зводиться до «прославляння» існуючого порядку. У функціональному аналізі більше уваги відводиться статиці соціальної структури, ніж динаміці, однак не можна стверджувати, що останнє не має місця в дослідженнях функціоналістів. Р. Мертон вважає, що, звертаючи увагу на дисфункції, так само, як і на функції, цей спосіб аналізу може виявити не тільки основи соціальної стабільності, а й потенційні джерела соціальної зміни [Мертон, 1994, с. 418]. Отже, соціальні зміни використані у функціональному аналізі як дисфункціональні наслідки існуючих елементів соціальної структури, ці наслідки породжують деформації соціальної структури, а з часом призводять до фундаментальних соціальних змін. «Коли такі зміни виходять за межі певної критичної точки, визначити яку буває складно, як правило, кажуть, що виникла нова соціальна система» [Мертон, 1994, с. 419]. Таким чином, структурний функціоналізм фокусує увагу на стабільності соціальної системи; у центрі його уваги – просте репродукування, тобто адаптивні, компенсаторні, гомеостатичні процеси й ті, що врівноважують і підтримують існуючий стан суспільства у незмінній формі. Структурно-функціональною школою закладені ідеї відтворення та зміни соціальної структури, які згодом стали передумовою відтворювального підходу.

Відтворювальний підхід у соціології активно розроблявся науковцями у 1970-ті роки. Ця концепція виникла на хвилі усвідомлення соціологами обмеженості теорії мобільності стосовно розуміння процесів, які відбуваються у соціальній структурі суспільства. П. Бурдьє, Д. Берто (D. Berto), Е. Претесей (E. Pretesay), М. Кастельс, М. Харлоу (M. Harlow) своїми працями дали значний імпульс розвитку теорії відтворення.

Ж.-К. Пассерон (J.-C. Passeron) і П. Бурдьє розробили концепцію культурного відтворення на прикладі французького суспільства, вивчаючи класові відмінності у смаках та культурних стратегіях відтворення. Спеціальні емпіричні дослідження, здійснені цими вченими з початку 1970-х років,

показали, що соціальні позиції у процесі стратифікації детермінуються двома базовими ресурсами: культурним і економічним капіталом [Новые социальные неравенства, 2006, с. 45]. Протягом усієї творчої діяльності П. Бурдьє простежується його інтерес до механізмів, які регулюють відтворення і збереження певних форм життя. У фокусі уваги теоретичних та емпіричних пошуків французького вченого перебувають механізми наслідування позицій у соціальному просторі, а також збої у роботі цих механізмів. Наприклад, у лекції П. Бурдьє, прочитаній в Геттінгені 23 вересня 1993 р., учений обговорює стратегії відтворення. Одне з основних запитань щодо соціального світу, на думку французького дослідника, полягає в тому, чому і як цей світ зберігає своє існування і може існувати, або інакше – як відтворюється соціальний порядок, який розглядається як ансамбль впорядкованих відносин, що конструюють світ [Бурдьє, 2007b, с. 98].

П. Бурдьє наводить теоретичні положення, що базуються на результатах цілої серії конкретних історичних досліджень стратегій, які реалізуються в різних умовах і різними агентами. Ученим подані своєрідні великі класи стратегій відтворення, що мають місце в будь-якому суспільстві, але можуть набувати різних форм і ваги залежно від стану наявних механізмів відтворення і природи капіталу, який потрібно передати.

Французький дослідник пропонує розділити стратегії відтворення на кілька класів, хоча на практиці вони завжди залежатимуть одна від одної й переплітатимуться. Серед стратегій біологічних інвестицій розрізняють стратегії профілактики та дітонародження. Останні є довгостроковими стратегіями, які передбачають контроль за народжуваністю, що, у свою чергу, означає водночас контроль за кількістю претендентів на матеріальну і символічну спадщину. Стратегії ж профілактики «спрямовані на збереження біологічної спадщини. Вони забезпечують постійну чи періодичну турботу про збереження здоров'я й уникнення хвороб, а в загальнішому вигляді – розумне розпорядження тілесним капіталом» [Бурдьє, 2007b, с. 102].

Для того щоб передати матеріальну спадщину від покоління до покоління, застосовуються стратегії наслідування. Головне їх завдання – здійснити таке передавання з мінімумом втрат і в рамках закону або ж навіть в обхід його («як, наприклад, у разі прямого й такого, що ніде не фіксується, передання наявних грошей чи інших об'єктів» [Бурдье, 2007b, с. 103]. При цьому ці стратегії можуть набувати різних форм залежно від наявного капіталу, який передається.

Ще один вид стратегій – освітні, які являють собою довготривалі інвестиції, як різновид їх розглядають шкільні стратегії дітей чи сімей, що можуть не усвідомлюватись як такі. Стратегії економічних інвестицій, до яких у вузькому сенсі належать стратегії соціального інвестування, спрямовані на встановлення й зміцнення соціальних відносин, здатних перетворюватись на соціальний чи символічний капітал завдяки специфічній роботі з підтримки цих відносин. Стратегії символічного інвестування базуються на діях зі збільшення капіталу визнання та збереження його, «сприяючи відтворенню схем сприйняття й оцінювання найсприятливіших для цього виду капіталу і здійснюючи дії, здатні викликати позитивні оцінки в рамках цих категорій (наприклад, продемонструвати силу, щоб потім нею скористатись)» [Бурдье, 2007b, с. 104].

Загалом стратегії відтворення базуються на диспозиціях габітуса, суть якого полягає у спонтанному відтворенні умов власного творення. Тому не можна сказати, що вони є результатом раціонального і свідомого наміру. Крім того, автор указує на такі особливості стратегій відтворення. Одна з них полягає в тому, що стратегії відтворення реалізуються на різних етапах життя, тобто мають часовий вимір. У будь-який момент часу кожна з них повинна співвідноситись із результатами інших, які мали місце на попередніх етапах. Наступна особливість їх полягає в тому, що всі стратегії разом утворюють єдину систему і лежать в основі компенсації («компенсаторних заміщень») та заміщень у такий спосіб, щоб забезпечити злагодженість у її роботі. У стратегіях відтворення враховується стан механізмів, завдяки яким воно

здійснюється (наприклад, ринок праці; законодавство, що стосується права успадкування тощо), та структура спадку, який передається.

Теорія соціального відтворення розробляється у працях таких дослідників, як Е. Васильєва (Э. Васильева), С. Нехорошков, В. Лукіна, О. Шкаратан, А. Ахієзер, В. Черноволенко і В. Паніотто. Цими вченими була закладена математико-статистична й емпірична основа вивчення відтворювальних процесів. У процесі вивчення демографічного й економічного аспектів розвитку суспільства відтворювальний підхід набув широкого застосування, однак що стосується вивчення соціальної динаміки суспільства, то до 1970-х років він не набув застосування. Поширення концепції відтворення в соціології тривалий час стримувало те, що в науці панувала точка зору, що поняття «відтворення» означає обмеження функціонуванням суспільства, тоді як головне – досліджувати суспільний розвиток [Радаев и Шкаратан, 1996, с. 167].

У праці В. Лукиної та С. Нехорошкова розвиваються емпіричні підходи до аналізу соціального відтворення. Зосередившись на мікрорівні аналізу, автори виокремлюють якісний і кількісний аспекти відтворення. Індикатором його в якісному плані є соціальна мобільність. Відтворення якісних характеристик складається з навчання, виховання, накопичення трудового досвіду, знань. Проявляється результат цього здебільшого в соціально-професійному статусі індивіда на початку трудової діяльності й у зміні його протягом усього періоду життєдіяльності [Лукина и Нехорошков, 1982, с. 111]. Завдання зіставлення якісного й кількісного аспектів відтворення в рамках обраної системи індикаторів формулюється як порівняння репродуктивної діяльності сім'ї й інтенсивності соціальних переміщень подружжя.

Відтворювальний підхід до вивчення змін у соціальній структурі застосовується у праці Е. Васильєвої [Васильева, 1978]. Авторка виокремлює мікро- та макрорівні емпіричного аналізу соціального відтворення. Макрорівень – це найбільш загальний погляд на зрушення, які відбуваються в соціальній структурі суспільства: аналізуються динаміка чисельності

різноманітних соціальних груп, зміни у професійному й освітньому рівнях тощо. На мікрорівні йдеться про відтворення окремих індивідів – ті процеси, які можуть простежуватись у житті сім'ї та індивідів [Васильєва, 1978, с. 131]. Цей підхід реалізується на даних спеціалізованих опитувань через розгляд внутрішньопоколінної та міжпоколінної мобільності, завдяки чому забезпечується внутрішнє уявлення про чинники й механізми трансформацій у соціальній структурі суспільства.

Е. Васильєва здійснила спробу виокремити в соціальному відтворенні кількісну і якісну складові. Кількісна зводиться до фізичного відтворення – зміни в чисельності всього населення чи окремих соціальних груп. Відтворення в якісному аспекті передбачає сукупності певних соціальних якостей, необхідних для нормальної участі у функціонуванні і розвитку суспільства [Васильєва, 1978, с. 54]. Ключовою проблемою є співвідношення якісних і кількісних аспектів відтворення. Як характеристики, що описують якісний аспект відтворення, авторка обирає рівень освіти і відсоток осіб, які мають середню спеціальну освіту, а як кількісний – рівень народжуваності.

Один із підходів до дослідження соціального відтворення було запропоновано у праці «Сім'я і відтворення структури трудової зайнятості» за редакцією В. Чорноволенка та В. Паніотто [Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости, 1984]. Дослідники виокремили соціальні типи батьківських сімей як первинні комірочки, які обґрунтували з позицій вивчення соціального відтворення. Побудова такої типології дала підстави операціоналізувати поняття соціального походження індивіда. Механізми і чинники, які формують соціальний статус індивідів різного соціального походження на етапах життя, були поставлені у фокусі дослідження. Як чинники відтворення в даній праці розглядались, наприклад, освіта, тип поселення тощо. Запропонована схема дослідження допомогла авторам не тільки дати детальну характеристику відтворення індивідів, а й отримати уявлення про зрушення, які відбуваються в соціальній структурі між поколіннями дітей і батьків. Вивчаючи відтворення на мікрорівні, дослідники

отримують уявлення про процеси, які відбуваються на макрорівні. Цією роботою, а також поданими нижче підкреслюється важлива роль сім'ї в соціальному відтворенні.

Д. Берто в одній зі своїх праць, присвяченій вивченню сімейних генеалогій, зазначає, що міжпоколінне відтворення здійснюється на кількох рівнях. По-перше, на рівні внутрішньосімейних процесів, таких як соціалізація, передання культурних і моральних ресурсів з покоління в покоління; по-друге, на рівні змагальної взаємодії сімей, які конкурують за матеріальні та політичні ресурси підвищення соціального статусу й соціального капіталу батьків; по-третє, на рівні інституціональних умов, соціального контексту, правил гри, запропонованих сім'ям зовні [Bertaux, 1994]. Д. Берто використовує термін міжпоколінної трансмісії (трансляції, передавання), каналом якої є сім'я як послідовність поколінь. Він працює над історіями сімей в аспекті проблематики «формування соціальних траєкторій», які базуються на ідеї трансляції [Берто и Берто-Вьям, 1992, с. 107]. Із покоління до покоління в сім'ях передаються знання мови, релігійні уявлення, стилі поведінки, соціальні страхи, моделі батьківства та шлюбу, професійні установки. Щодо останніх, то мікроклімат у сім'ї, який складається під впливом професії, освіти, культури і способу життя батьків, є умовою виникнення інтересу, а потім і здатностей до того чи іншого виду праці [Макеев, 1989, с. 27].

П. Бурдьє, розглядаючи стратегії відтворення, також ставить запитання про роль сім'ї в них. «Сім'я і стратегії відтворення мають дещо спільне: без сім'ї не було б стратегій відтворення, без стратегій відтворення не було б сім'ї. Необхідне існування сім'ї (що не є очевидним), аби стратегії відтворення були можливими; водночас стратегії відтворення є умовою відтворення сім'ї, цього безперервного творення» [Бурдьє, 2007б, с. 116]. Згідно з концепцією французького вченого, сім'ї є «суб'єктом» більшості стратегій відтворення, який діє не як сума індивідів, а як свого роду колективний суб'єкт. Аби зрозуміти колективні стратегії сімей, необхідно знати історію співвідношення

сил між різними агентами та їх стратегіями – з одного боку. З іншого – необхідно знати структуру і обсяг капіталу, який сім'я збирається передати.

Звернемось до різних підходів щодо типології соціального відтворення. У соціології відтворення поділяють за прийнятим у економічній науці розподілом на просте, звужене й розширене з відповідними кожному типу якісними та кількісними характеристиками. Відтворення населення з незмінними соціальними якостями (освіта, кваліфікація тощо), а також у тій самій кількості, називається простим. Для звуженого властиве зниження якісних показників нових поколінь та (або) зменшення їх чисельності. Коли спостерігається зростання чисельності нових поколінь та (або) зростання їх соціальних якостей, в такому разі доцільно говорити про розширене відтворення [Радаев и Шкаратан, 1996, с. 219-220].

А. Ахїезером були запропоновані такі типи відтворення, як деструктивне, просте (статичне) та інтенсивне [Ахїезер, 1983, с. 117]. На відміну від економічного відтворення в основу цього поділу покладена здатність індивіда забезпечити відтворення суспільства через подолання опозиції, де, з одного боку, є незмінність відтворювального процесу, з іншого – (само)розвиток [Ахїезер, 1983, с. 117].

Деструктивне відтворення має місце в тому разі, коли спостерігається відставання рівня кваліфікації індивіда, особистої культури і відповідальності порівняно зі зростанням складності завдань, які перед ним постають [Ахїезер, 1983, с. 117]. На відміну від деструктивного інтенсивне відтворення відрізняється прагненням забезпечити потік прогресивних інновацій (технологічних, культурних, економічних тощо), тобто наближення до другого полюса згадуваної опозиції. Для простого, або статичного, відтворення характерне прагнення адаптуватися до умов, що склались, а також протистояти інноваціям та підтримувати стан незмінності. Розглядаючи ці типи, слід також вказати на здатність кожного з них переходити в інший.

Подібним до типології відтворення є запропонований П. Штомпкою поділ соціальних процесів на тій підставі, чи призводять вони до соціальних змін і

якою мірою. Польський дослідник зазначає, що результатом одних процесів стають фундаментальні нововведення, інші ж являють собою просту трансмутацию, за якою настає реформація чи лише модифікація, але яка веде до менш радикальних наслідків. Дослідник виокремлює серед такого типу процесів звичайне (просте) репродукування, тобто компенсаторні, адаптивні, гомеостатичні, такі що зрівнюють чи підтримують процеси, які зрештою дають можливість пристосовуватися до навколишніх умов, зберігаючи статус-кво, тобто існування суспільства в незмінній формі [Штомпка, 1996, с. 37-38].

На відміну від простого репродукування існує й розширене, яке полягає в кількісному збільшенні певних показників без фундаментальних якісних змін. Крім розширеного репродукування виокремлюється такий вид його, коли фіксується не збільшення кількісних показників, а їх зменшення, і який отримав назву репродукування, що стискається. Коли ж крім кількісних змін спостерігаються й базові якісні, тоді може йтися про трансформації, а не про репродукцію.

У кінці ХХ ст. соціологічна думка намагається виявити, як саме дії індивідів творять і відтворюють соціальну реальність. З'являється «теорія активного суспільства» А. Etzioni [Etzioni, 1968], «суспільство, що самовідтворюється» А. Touraine [Touraine, 1977] та ідея структурації Е. Гіденса [Гидденс, 2005].

У теорії структурації Е. Гіденса структура подається у вигляді структурованих властивостей соціальних систем, які сприяють відтворенню більш чи менш однакових соціальних практик у часі і просторі. Дослідження структури означає спробу визначити умови, які управляють спадковістю та перетворенням структур і типів структур. Інакше кажучи, дослідження процесу відтворення означає встановлення зв'язку між «структурацією» і «структурою» [Гидденс, 1999, с. 41].

Якщо говорити про відтворення соціальних систем за Е. Гіденсом, то структурація визначається ним як «умови відтворення системи». Коли мова заходить про структурацію, то це означає, що соціальні системи структуровані

в процесі і посередністю безперервного й мимовільного їх відтворення у повсякденних буднях соціального життя [Гидденс, 1999, с. 77]. Соціальне відтворення, згідно з даним підходом, обумовлюється ненавмисними наслідками дій індивідів. Воно не є терміном пояснення: його самого слід пояснювати в термінах структурно обмеженої й такої компетентності та поінформованості, що довільно застосовується діючими в суспільстві індивідами [Гидденс, 1999, с. 77]. Саме в рамках конструкту «система», який розглядається Е. Гіденсом, виникає можливість продуктивно співвідносити структуру й дію, адже системність іманентно передбачає динамічний, процесуальний аспект, а разом з цим допускає існування і перманентне відтворення широкого проблемного ареалу, в якому інтегрованість системи постійно ставиться під загрозу агентами дії, які не знаходять взаєморозуміння [Керимова и Керимов, 1997, с. 47].

Е. Гіденс розглядає у перспективі дуальності структури інституціональний аналіз та аналіз стратегічної поведінки. Це розрізнення має методологічний характер і вказує на два різні способи дослідження системного відтворення. Як зазначає вчений, тільки посередністю накладання методологічного епохе ми можемо досліджувати стратегічну поведінку окремо від інституціонального аналізу, і навпаки [Гидденс, 1999, с. 45]. У результаті наукових пошуків дослідник доходить висновку, що аналіз стратегічної поведінки та інституціональний аналіз являють собою дуальність структури, а не дві сторони дуалізму.

У теорії структурації Е. Гіденса переосмислюється примусовий вплив структури на дії індивіда. Більшість напрямів структурної соціології, починаючи з часів Е. Дюркгейма, притримувались думки, що «структурні властивості обмежують дію». У теорії структурації Е. Гіденса стверджується, що структура завжди як створює можливості для дії, так і обмежує її. І це відбувається через об'єктивні відносини між діяльністю та структурою («діяльністю і владою») [Гидденс, 2005, с. 247]. Оскільки теорія структурації визначає структуру як правила і ресурси, то, спираючись на це визначення,

легко зрозуміти роль діяльності в походженні структури. Тобто звідси впливає, що структура – це передусім певні ресурси для діяльності. Що ж стосується «структурних примушень», то пошук їх джерел подібний до «визначення законодавчих рамок, які встановлюють межі вільної дії» [Гидденс, 2005, с. 260].

Структурні обмеження не діють незалежно від мотивів і уявлень суб'єктів діяльності, які лежать в основі того, що вони роблять. Індивідуальні суб'єкти діяльності є єдиним рухливим об'єктом системи соціальних відносин, вони використовують ресурси (з наміром чи без нього) для досягнення своїх цілей. Звертаючись до проблеми структурного примушення, Е. Гідденс говорить про них так: «структурні примушення завжди діють через мотиви й уявлення суб'єктів діяльності, породжуючи (часто опосередковано) умови та наслідки, що визначають можливості, доступні іншим, і те, що вони очікують від альтернатив, які в них є» [Гидденс, 2005, с. 421].

Правила Е. Гідденс розглядає як засіб творення і відтворення практик, а також знання правил можна трактувати як «здатність наслідувати». Під ресурсами науковець розуміє «трансформативну здатність» індивіда, інакше кажучи, здатність «діяти інакше». «Так само як і правила, ресурси характеризують структурні властивості соціальних систем, що зовсім не означає, що вони здійснюють зовнішній тиск на творення/відтворення практик» [Гидденс, 1999, с. 41].

1.1.4 Механізм індивідуальної мобільності

Мобільність залежить не тільки від об'єктивних умов, а й від свідомих зусиль, прагнень, цілей індивіда. Рішення про те, щоб змінити (чи не змінити) місце роботи, проживання, професію тощо, приймається кожним індивідуально залежно від його прагнень. Цей аспект соціальних переміщень опиняється у

фокусі уваги дослідників, які розробляли механізм індивідуальної мобільності. Останній розглядатиметься нижче як четверта передумова вивчення соціальної мобільності та іммобільності.

Механізм переміщень, його складові, рушійні сили можуть відрізнитись для окремих типів соціальної мобільності. Водночас є й такі його компоненти, які будуть спільними для різних типів переміщень. Механізм трудової мобільності розроблявся у працях Т. Заславської, Р. Ривкіної, В. Калмик, Л. Кугель та інших. Механізм територіальних переміщень досліджувався в контексті вивчення соціальної мобільності, а також міграційних процесів. В. Переведенцев, О. Хомра, В. Моісієнко, Л. Рибаківський та інші зробили внесок у вивчення рушійних сил міграції. Плинність кадрів вивчали В. Лукіна, С. Нехорошков, І. Малинін, Л. Корель та інші.

Найчастіше механізм соціальної мобільності зображується як такий, що включає об'єктивні та суб'єктивні чинники. До 70-х років ХХ ст. трудову мобільність пояснювали як процес, що залежить виключно від об'єктивних чинників. Поступово відбувається поєднання такого підходу з іншим: крім економічних детермінант поведінки до уваги беруться потреби, цінності та інтереси людини. На межі 60-х і 70-х, коли сформувався поведінковий підхід у соціології, до механізму індивідуальної мобільності включаються суб'єктивні чинники, які стають предметом вивчення. Найбільший внесок у розроблення поведінкової концепції, що пояснює цей механізм, належить Т. Заславській та її колегам.

Т. Заславська, розглядаючи механізм трудової мобільності, виокремлює такі передумови переміщень, як, по-перше, наявність у працівника відповідного стимулу і, по-друге, реальна можливість змінити місце роботи [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 92]. Зазвичай стимулом до трудового переміщення може бути покращення умов проживання, переваги в заробітній платі, вищий рівень культурно-побутового обслуговування, покращення житлових умов, більші шанси на просування.

Крім чинників, які сприяють мобільності, Т. Заславська виокремлює і об'єктивні, які гальмують процеси переміщення індивідів чи протидіють їм [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 85]. До них дослідниця відносить перешкоди, що стосуються зміни місця роботи або розміщення в територіальному просторі: пошук нової роботи, переїзд до іншого населеного пункту, необхідність освоєння нової професії; разом з цим і труднощі, пов'язані з адаптацією до нового місця, до нових умов. Таким чином, будь-який вид мобільності вимагає від індивіда матеріальних, психологічних і фізичних затрат. Іноді людині не відомі наперед повністю всі затрати, що виникають через переміщення. Загалом такі труднощі часто є об'єктивними чинниками, які здійснюють гальмівну дію на переміщення.

Т. Заславська виокремлює в механізмі мобільності також поінформованість індивіда про можливості переміщення як окрему складову, тобто наявність інформації про напрями, способи здійснення мобільності, про переваги й недоліки, що стосуються її, матеріальні та психологічні затрати. Відомо, що різні люди по-різному можуть оцінити одну й ту ж інформацію і по-різному реагувати на неї. «Тому тип особистості і є чинником, який диференціює індивідуальне сприйняття й оцінку тієї чи іншої ситуації» [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 19]. У зв'язку з цим виокремлюється два протилежні типи особистості – потенційно схильні до мобільної та стабільної поведінки. Потенційно стабільна особистість не схильна до змін і може перебільшувати труднощі, пов'язані зі змінами місця роботи, проживання і т.д. Такий тип особистості відмовляється від можливих змін, навіть якщо існують сприятливі можливості їх здійснення. Потенційно мобільні особистості часто змінюють місце роботи просто через бажання нових вражень, обстановки та нового досвіду. Для таких індивідів метою може бути саме переміщення.

Інша типологія особистостей здійснена Т. Заславською у вивченні механізму переміщень за їх ціннісними орієнтаціями в роботі. Якщо потенційно мобільні та іммобільні особистості відрізняються їх прагненнями до

переміщень, то особистості з різними ціннісними орієнтаціями – бажаними напрямками. Люди оцінюють недоліки та переваги різних переміщень, виходячи зі своїх суб'єктивних «вагів». В основі цих «вагів» лежить структура ціннісних орієнтацій особистості. Інформація про можливі переміщення, яку отримує людина, у поєднанні з особливостями структури особистості призводить до формування мотивів мобільності чи іммобільності. Утім для безпосереднього здійснення переміщення необхідним є певний додатковий поштовх, адже мотив до мобільності може так і залишитись непідкріпленим реальними діями.

Розглянутий вище механізм мобільності передбачає, що мобільність у даному разі є раціональною поведінкою. Дії індивідів подані у вигляді певного співвідношення між цілями й засобами (тобто у вигляді схеми засіб – ціль). Однак часто мобільна поведінка є наслідуваною, оскільки люди зважають на вчинки інших, беруть їх до уваги. Загальновідомо, що на індивідів значний вплив здійснюють первинні групи, до яких вони належать. Такі групи мають свої норми, правила, цінності. Саме в них формуються орієнтації особистості на мобільність, певні пріоритети та цінності, тому люди схильні поводитись у певних ситуаціях виходячи з тих шаблонів поведінки, які задаються найближчим оточенням. Іншим типом переміщення є вимушена мобільність, яка не відповідає механізму мобільності, висвітленому вище.

Отже, відповідно до механізму мобільності, запропонованого Т. Заславською, особистість може залишатись іммобільною через відсутність стимулу до здійснення переміщень або через відсутність об'єктивної можливості здійснити такі переміщення. Також мобільності можуть перешкоджати гальмівні чинники, які виокремлюються авторкою. Відсутність чинника поінформованості, наприклад, може бути перешкодою для здійснення мобільності, коли індивід не має достатньої інформації про напрями ймовірних переміщень.

Окремі складові запропонованого механізму індивідуальної мобільності розглядались у подальшому різними дослідниками. Наприклад, роль соціально-психологічних чинників трудової мобільності досліджується Р. Ривкіною

[Рывкина, 1974]. Авторка зосереджує увагу на впливі групових ієрархій престижу, групових потреб, норм, цінностей і мотивації на трудову свідомість індивідів та їхні трудові переміщення.

Механізм зміни робочих місць, запропонований В. Калмик, включає зовнішні стимули й «гальма» зміни робочого місця; індивіда з його особистісними характеристиками; ставлення його до зміни робочого місця і акту переходу [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 232]. Подібно до схеми Т. Заславської, В. Калмик розглядає як зовнішні перешкоди або гальма мобільності витрати – моральні і фінансові, необхідні для здійснення переходу та для адаптації. Працівники порівнюють ці витрати з перевагами, які вони можуть отримати внаслідок здійснення акту мобільності, і якщо останні переважають, то здійснюють перехід, якщо всі інші умови є однаковими [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 233].

Отже, Т. Заславська, В. Калмик і Р. Ривкіна у своїх працях розглядають переміщення як добровільний акт поведінки. У даних дослідженнях виокремлюються об'єктивні та суб'єктивні чинники, важливе місце відводиться особистості з її мотивами, цінностями, потребами тощо. Крім чинників, що підштовхують до мобільності, наводяться і ті, які гальмують її. До останніх дослідники відносять різноманітні витрати, переважно матеріального та морального характеру, які в разі їх переваг над вирашем від здійснення мобільності можуть мати стабілізувальну дію. До гальмувальних чинників також відносять різні обмеження у вигляді норм, формальних і неформальних, покликаних регулювати трудові переміщення.

У праці В. Лукиної та С. Нехорошкова механізм і чинники мобільності розглядаються у надзвичайно широкому значенні, говориться взагалі про соціальну мобільність, а не про конкретні її види. Об'єктивна обумовленість діяльності впливає передусім з того, що люди завжди живуть в тих чи інших умовах, які від них не залежать [Лукина и Нехорошков, 1982]. Розглядаючи

чинники соціальної мобільності, автори зазначають, що для успішної реалізації інтересів індивіда об'єктивні та суб'єктивні чинники повинні злитись.

У механізмі мобільності дослідники розрізняють чинники первинні (такі як стать, професія, освіта, вік) і вторинні (величина заробітної плати, розмір сім'ї, житлові умови, структуру споживання тощо). При цьому є велика їх кількість, які діють на макрорівні і які впливають на соціальні переміщення індивідів. Їх навіть об'єднують у великі групи – соціальні, економічні, культурні. В. Лукина і С. Нехорошков виокремлюють такі суттєві чинники соціальних переміщень: освіта і професійна підготовка; ряд чинників, що стосуються характеру та умов праці. Також сюди відносять регіональні особливості місця проживання; територіальну мобільність (участь у міграції індивіда); соціальне походження (соціальний статус батьків); соціальний статус індивіда; його сімейне походження і тип сім'ї; стать; вік; покоління, до якого належить індивід; порядковий номер переміщення.

У механізмі територіальної мобільності наявні особливості, які роблять його дещо відмінним від попереднього. Переміщення цього типу розглядають як результат розвитку промисловості, технічного прогресу тощо. Разом з тим територіальні переміщення – це певна реакція на соціально-економічні умови. Як зазначає Т. Заславська, рішення про міграцію – це результат взаємодії особистості й навколишнього середовища [Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов, 1974, с. 78]. Погіршення соціально-економічної ситуації в населеному пункті, де проживає індивід, підштовхує до пошуків шляхів покращення умов проживання. Одним із таких шляхів є територіальні переміщення, які обирає частина населення.

Відмінності в умовах проживання різних територіальних спільнот існували завжди і є самі по собі стимулами переміщень. Територіальна мобільність – спосіб подолання цих відмінностей, який хоч і доступний не всім, але якого завжди прагне певна частина населення. Особливо очевидна різниця у способі життя людей – представників різних типів населених пунктів. Тому міграція із села у місто завжди була не просто зміною професії, а загалом

зміною всього укладу життя. Якби умови роботи й умови проживання мало відрізнялись між собою, то будь-які територіальні переміщення втратили б сенс. Чим сильніші відмінності в рівні життя між мешканцями великих і малих міст, чим більшим є набір тих переваг, благ, які отримує мешканець великого міста, тим ціннішим стає місце проживання у великому місті, а також бажанішим переїзд до нього. Отже, одним із найсильніших чинників територіальної мобільності є територіальні та поселенські відмінності в рівнях об'єктивних компонентів умов життя. Територіальна мобільність, на відміну від інших видів мобільності, наприклад трудової та міжпрофесійної, призводить до зміни умов життя, соціального оточення, також змінюється етнічна, екологічна ситуація. Як об'єктивні чинники відмінності в умовах життя впливають на міграцію ситуативно, але водночас ці відмінності впливають і на потреби й ціннісні орієнтації, на інтереси і прагнення особистості, інакше кажучи, впливають на структуру цих потреб і цінностей.

Е. Малинін запропонував ділити об'єктивні чинники територіальних переміщень на ті, які стосуються місця проживання (або «району виходу»), а також тих місць, куди збираються мігрувати («району вселення») [Малинін, 1974]. Також ці чинники можна розглядати як такі, що «виштовхують» індивіда з його населеного пункту, підштовхують до виїзду, та такі, які приваблюють, притягують до інших місцевостей. Разом з тим майже завжди наявні і гальмувальні чинники, які можуть стосуватись як того, що затримує індивіда в даному населеному пункті, так і різних перешкод виїзду.

Серед населення під впливом різних обставин постійно формується потенційно мобільна частина. Наприклад, Л.В. Корель пропонує за цим показником виокремлювати серед населення три умовні групи [Корель, 1982, с. 13]. По-перше, найбільш стабільне у міграційному відношенні населення, яке залишається іммобільним через наявність сильних об'єктивних і суб'єктивних чинників, які перешкоджають міграції. Інша частина населення за міграційними настроями – люди, чия думка ще не сформувалась щодо цього. І третя група – це ті, хто допускає можливість міграції загалом, але не розглядає її як актуальне

питання. До цієї групи за міграційними настроями можна умовно віднести тих, хто точно вирішив поїхати, це і є потенційно мобільне населення.

Роль попереднього досвіду враховується у дослідженнях трудової мобільності загалом, а також територіальної зокрема. Як зазначає В. Калмик (В. Калмык), наступні вибори робочих місць залежать від виборів, здійснених раніше, або, інакше кажучи, попередній досвід роботи не може не накладати відбиток на вибір нової роботи [Калмык, 1974, с. 214]. Особливо важливе значення відводиться попередньому досвіду територіальних переміщень у дослідженнях цього типу мобільності. У процесі вивчення міграцій встановлено, що територіальна мобільність залежить від кількості здійснених переселень, тривалості проживання в тій чи іншій місцевості тощо. Територіальна мобільність багато в чому пов'язана з участю населення в інших видах міграції, зокрема в туризмі, маятниковій міграції і т.д. [Рыбаковский, 2001]. За певних обставин індивід, який має багатий міграційний досвід, може опинитись у складі іммобільного населення, а той, чий міграційний досвід не відрізняється високою рухливістю, опиниться серед потенційних мігрантів. Утім за рівних умов життя особи, яким властива більша міграційна рухомість, мають зазвичай і більшу психологічну готовність до переселення. Людина, яка має більший міграційний досвід, швидше прийме рішення знову переселитись, якщо її не задовольняють умови життя в останньому місці проживання, ніж ті, хто народився в певній місцевості і прожив там усе своє життя [Рыбаковский, 2001]. Отже, територіальна мобільність, як і будь-яка соціальна поведінка, містить весь досвід соціальної активності особистості в конкретному середовищі.

У дослідженнях міграційної поведінки встановлено, що, як правило, у корінного населення міграційна рухливість нижча, ніж у приїжджих [Рыбаковский, 2001]. Зрозуміло, що мешканці, які народились на даній території і яких пов'язують родинні зв'язки з місцем народження та психологічна прив'язаність до нього, будуть менше схильні змінювати місце проживання, ніж ті, хто переїхав сюди. В останніх залишились родинні й інші

зв'язки з тими територіально-поселенськими утвореннями, де вони раніше проживали. З точки зору соціально-економічних чинників корінне населення «обжилося» на своїй території, має власне господарство, що утримує від територіальних переміщень. Тому в дослідженнях міграційної поведінки в першу чергу виокремлюються ті, хто хоча б раз мігрував, і ті, хто не має міграційного досвіду [Рыбаковский, 2001]. Л. Корель, розглядаючи міграцію населення із сіл у міста, намагається виокремити чинники стабілізації мешканців у їхніх населених пунктах. Авторка поділяє стабілізувальні мотиви на три групи: мотиви, пов'язані з привабливістю сільського способу життя, з матеріальним становищем сім'ї й виробничими умовами. «Ця група мотивів безумовно містить такі універсальні чинники стабілізації населення, як улюблена робота, звичка до природного середовища та соціального середовища («до народу»), прив'язаність до даного місця проживання» [Корель, 1982, с. 119]. При цьому, на думку авторки, найсильніші стабілізувальні властивості мають мотиви, пов'язані з привабливістю праці, що виконується [Корель, 1982, с. 120]. Таким чином, у дослідженні зроблено висновок, що за результатами напрацювань науковців, несприятливі умови праці є досить сильним чинником, який сприяє рішенню переїхати в місто.

Таким чином, теоретико-методологічні засади вивчення територіальної мобільності були закладені в науковому доробку багатьох учених радянської доби. Зокрема, територіальні переміщення досліджувались у контексті процесів урбанізації, що призводили до стрімкого зростання міського населення. Інтерес науковців становила територіальна мобільність між містами, а також територіальні переміщення із сільських поселень у міські. Поняття територіальної мобільності, механізм її й чинники є досить розробленими на емпіричному та теоретичному рівнях. У дослідженнях територіальних переміщень увага приділяється також стабілізації населення, її чинникам.

Як передумову вивчення іммобільності індивіда в даній роботі розглядають дослідження плинності кадрів. Такі дослідження були спрямовані на виявлення чинників стабілізації працівників на робочих місцях. У межах

вивчення територіальної мобільності радянськими соціологами досліджувалися чинники стабілізації мешканців у населених пунктах різного типу, що також є передумовою вивчення іммобільності.

Л. Рибаківський зазначає, що «подібно до того, як стійкість кадрів є зворотним процесом плинності робочої сили, так і рівень стабільності складу населення в найбільш загальному вигляді – не що інше, як величина, зворотна міграційній рухомості. Утім незважаючи на такий зв'язок показники стійкості кадрів і стабільності населення не можуть бути визначені за аналогією з коефіцієнтами міграції та плинністю робочої сили» [Рыбаковский, 2001, с. 88]. Тобто, на думку автора, необхідним є пошук механізмів, які пояснювали б стабільність населення, при цьому чинники стабільності не завжди будуть протилежними чинникам міграції.

Отже, дослідження радянських учених механізму територіальної мобільності, стабілізації кадрів та стабілізації мешканців у населених пунктах є передумовою вивчення територіальної іммобільності, яка буде предметом емпіричного дослідження в даній роботі. Поданий у першому підрозділі огляд напрацювань дослідників соціальної мобільності та іммобільності протягом минулого та теперішнього століття може бути зведений до таких чотирьох перспектив чи зрізів, які представлені нижче у вигляді схеми *інтерпретації* соціальної мобільності та іммобільності (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1 — Схема інтерпретації соціальної мобільності/імобільності

Перспективи мобільності/імобільності	Суть перспективи	Термінологічне поле	Де фіксується мобільність/імобільність
Часова	<ul style="list-style-type: none"> – П. Сорокін, вивчення мобільності на великих проміжках часу, в різні епохи; циклічність історії; – «чотири покоління» дослідників мобільності, порівняльні дослідження в різних країнах; вивчення міжгенераційних переміщень; – Дж. Голдторп, постійність плинності 	циклічність, плинність, стійкість/нестійкість, масштабність/немащабність	<ul style="list-style-type: none"> – між різними країнами; – періодами історії; – поколіннями
Структурно-просторова	<ul style="list-style-type: none"> – вивчення соціальної структури, різних її зрізів (підпросторів); – дослідження різних типів мобільності, які здійснюються у відповідних підпросторах 	стратифікація (порядок, ієрархія), позиції, соціальний статус, капітали	<ul style="list-style-type: none"> – між різними статусами, професійними групами, більш престижними/менш престижними позиціями; – між організаціями; – позиціями в територіальному просторі
Відтворювальна	<ul style="list-style-type: none"> – вивчення змін і стабільності в суспільстві; – творення й відтворення суспільства діями індивідів (Е. Гіденс); – режими відтворення (розширене, просте, звужене); – стратегії відтворення (П. Бурдьє) 	соціальні зміни, трансформації, стабільність, міжпоколінна трансмісія, стратегії відтворення (індивідуальні/сімейні)	– відтворення соціальної структури, статусів, професійних груп, територіальних спільнот
Мотиваційна	<ul style="list-style-type: none"> – дослідження механізму індивідуальної мобільності, а також окремих його складових (Т. Заславська, Н. Ривкіна, Н. Кугель та інші); – вивчення зразків мобільної/імобільної поведінки 	<ul style="list-style-type: none"> – цілі, мотиви мобільності, стимули; – інтереси, преференції, орієнтації, очікування; – чинники мобільності/ чинники, що гальмують чи перешкоджають мобільності, «бар'єри»; – потенційна/реальна мобільність 	<ul style="list-style-type: none"> – зміна зразків мобільності; – мотивів, установок, цінностей

Перша перспектива отримала назву *часової*. Вона відсилає до четвертої теореми П. Сорокіна (у праці «Соціальна мобільність»), яка стосується часового виміру соціальної мобільності й повідомляє, що інтенсивність і обсяг вертикальної мобільності змінюються в різний час в одному й тому ж суспільстві. П'ята теорема інформує про те, що немає будь-якої визначеної тенденції щодо збільшення чи зменшення мобільності. Описуючи флуктуації мобільності в історії таких держав, як Індія, Китай, Стародавня Греція і Рим, П. Сорокін переконує, що не можна говорити лише про постійне зростання мобільності у світі. Так, мобільність циклічно змінюється в різний час, але не можна однозначно стверджувати, що вона посилюється в міру історичного розвитку. Напрацювання представників чотирьох поколінь дослідників соціальної мобільності (які розглядались у пункті 1.1.1), їхні міжнародні дослідження міжгенераційної мобільності демонструють, як змінюються переміщення з коефіцієнтом часу.

Структурно-просторова перспектива подана вивченням соціальної структури й різних її зрізів. Ця перспектива відсилає до різних полів чи підпросторів соціального простору. Переміщення здійснюються з однієї позиції на іншу, і ці позиції можуть бути розміщені вертикально чи горизонтально одна щодо одної. Визначальним для цієї перспективи є визнання існування певної множини підпросторів, які потрапляють у поле уваги дослідника залежно від його предмета вивчення. Відштовхуючись від завдань емпіричного дослідження, у даному разі увагу зосередимо на таких зрізах, як професійно-кваліфікаційний, статусний, територіальний і зріз престижу. Відповідно вивчення трудової мобільності, професійної, кваліфікаційної, плинності кадрів, територіальних переміщень конструюють структурно-просторову перспективу. При цьому може спостерігатись мобільність об'єкта в одному підпросторі й водночас його іммобільність в іншому.

Відтворювальна перспектива об'єднує дослідження, які намагаються пояснити, як саме відбувається відтворення різних професійних, територіальних, соціальних спільнот (або різних елементів соціальної

структури). У П. Бурдье, наприклад, відтворення пояснюється двома базовими ресурсами – культурним та економічним капіталом. Ним же виокремлені стратегії відтворення, які відрізнятимуться для агентів залежно від наявних механізмів відтворення та типу капіталу, який передається.

Очевидно, що процеси відтворення можуть приводити до збільшення чи зменшення вихідних характеристик об'єкта або ж збереження його в незмінній формі (чи його стану рівноваги). Тому виокремлюються такі типи відтворення (назви яких варіюються у різних авторів), але суть полягає в тому, що існує просте, звужене й розширене репродукування. Незважаючи на те, що різні аспекти відтворення вивчаються тривалий час, лише наприкінці ХХ ст. була представлена картина про те, як саме соціальна реальність відтворюється. У теорії структурації Е. Гіденса структура розглядається як сукупність правил і ресурсів для діяльності. Структури починають розглядатись як такі, що видозмінюються і відтворюються діями окремих індивідів на мікрорівні соціуму.

Мотиваційна перспектива утворюється не тільки дослідженнями, що стосуються переміщень індивідів, механізму індивідуальної мобільності, а й переживаннями, уявленнями стосовно мобільності, замислами ще не здійснених переміщень (тут доцільним буде відсилання до потенційної мобільності). Ця перспектива формується спогадами про зроблені колись у минулому переміщення, переживаннями стосовно здійсненого й нездійсненого. Мотиваційний зріз проявляється в інтерпретаціях поведінки самими акторами: в оцінці ризиків і шансів мобільності, у поясненні мотивів своїх переміщень та обґрунтуванні неможливості їх.

1.2 Досвід і результати якісного вивчення мобільності та іммобільності

Якісна (або гуманістична) соціологія фокусує увагу на суб'єктивному аспекті соціальної реальності. Її називають інтерпретативною або розуміючою, адже в даному разі від дослідника вимагається зрозуміти дії соціальних агентів через інтерпретацію. Розвиток якісної соціології пов'язаний з іменами представників Чиказької школи (20–30-ті рр. ХХ ст.) – У. Томаса (W. Thomas), Ф. Знанецького (F. Znaniecki), Р. Парка, Е. Берджес (E. Burgess) та інших. Перші їхні дослідження присвячені вивченню девіантної поведінки, урбаністики, етнічних проблем тощо. Теоретичні витoki якісної соціології закладені в працях Г. Зіммеля, Дж. Міда (G. Mead), М. Вебера, А. Шюца (A. Schütz) та інших [Мацко, 2008b, с. 54]. Наукова традиція використання біографічного методу заснована на початку ХХ ст. у праці У. Томаса та Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі та Америці».

В. Семенова зазначає, що «до середини 60-х років у західній соціології використання «жорстких» кількісних методів досягло свого апогею... Для сучасної соціології настав період гуманізації, переорієнтації від раціонального пізнання глобальних проблем до пізнання й розуміння локальних спільнот, специфіки меншин і щоденної соціальної практики людей; від макро- до мікроаналізу соціальних явищ» [Семенова, 2001, с. 387]. Як зауважує О. Симончук, представляючи огляд інституціоналізації якісної соціології в пострадянських країнах, на початку 1990-х років значним імпульсом у розвитку якісної соціології в Росії стали великі дослідницькі проекти, які ініціювали й очолювали авторитетні західні соціологи [Симончук, 2009, с. 138]. Один із таких проектів під керівництвом французького дослідника Д. Берто стосувався саме соціальної мобільності – «Століття соціальної мобільності в Росії».

Коллективна монографія «Судьбы людей: Россия. XX век» [Судьбы людей, 1996] стала результатом цього проекту.

У вступі до монографії під авторством Д. Берто та П. Томпсона йдеться про пізнавальні можливості якісних методів у дослідженні соціальної мобільності [Bertaux and Tompson, 1997]. Застосування якісних методів, на думку вчених, здатне привнести багатоманіття нових даних у вказані дослідження. Автори зазначають, що перші науковці (або класики соціальної мобільності), які вивчали процеси соціальних переміщень, спирались на аналіз соціально-історичних процесів мобільності [Bertaux and Tompson, 1997, p. 5]. Пізніше в таких наукових пошуках починають широко використовуватись кількісні методи. Класичні британські та американські дослідження соціальної мобільності спирались на кількісні опитувальні методи [див. Blau and Duncan, 1967; Featherman and Hauser, 1978; Glass, 1954; Goldthorpe, 1987; Lipset and Bendix, 1959]. У цих працях класики соціальної мобільності порівнювали статус батька і сина, на скільки вони відрізнялись на певних етапах життя. Д. Берто та П. Томпсон наголошують, що кількісні дослідження відіграють вирішальну роль у вивченні соціальних переміщень [Bertaux and Tompson, 1997, p. 6].

Однак проблеми виникають, якщо кількісний підхід розглядається як єдиний науковий до вивчення соціальних переміщень. У монографії зазначається, що дослідження соціальної мобільності, які спираються на статистичні дані, нагадують «спостереження карнавалу через замкову шпарину». Тому Д. Берто і П. Томпсон наводять такі переваги якісних досліджень. Одна з них полягає в тому, що в історіях життя індивідів на перший план виступають суб'єктивні оцінки у формуванні життєвих виборів. Такі дослідження також демонструють важливість місцевих контекстів, локальних структур і можливостей, так би мовити, «місцеві ігри змагань». Також у якісних дослідженнях слова мови можуть ширше, влучніше й точніше передати специфічні зміни, які відбуваються в житті індивіда (тобто індивіди словами можуть яскравіше описати ці зміни) [Bertaux and Tompson, 1997, p. 7].

Д. Берто і П. Томпсон наголошують, оскільки індивіди розглядаються у сімейних, професійних та місцевих контекстах, то мобільність більше пов'язана з сімейними практиками, ніж з індивідуальними вчинками (подібно до того, як зазначив Й. Шумпетер (J. Schumpeter), що соціальний статус на противагу професійному першою чергою визначається сім'єю, ніж індивідом) [Bertaux and Tompson, 1997, p. 7]. У кількісних дослідженнях мобільності об'єктом вивчення стає індивід, який працює за певною професією, тобто його трудовий період життя. Разом з тим, не потрапляють в поле зору безробітні, домогосподарки; поза увагою залишаються еліти (загальновідомо, що їх відсоток дуже низький у загальнонаціональних вибірках); найбільш вразливі верстви населення, мігранти. Тому можна сказати, що в кількісних дослідженнях індивіди «вириваються» зі своїх сімейних і локальних контекстів і як головний показник соціального статусу розглядається професія [Мацко-Демиденко, 2011а, с. 92]. Як стверджує В. Семенова, в результаті якісного підходу до вивчення соціальної мобільності виникає фактично новий напрям у вивченні цієї проблематики, раніше традиційно-кількісної галузі соціології [Семенова, 2001, с. 401].

У галузі якісної соціології сьогодні нараховується багато різновидів досліджень, зокрема найбільш поширені такі: історія життя, етнографічні дослідження, кейс-стаді, усна історія, історія сім'ї. Остання є окремим напрямом серед якісних досліджень, що вивчає взаємодію сім'ї і суспільства протягом різних поколінь. Суттєвий внесок у розвиток методу сімейних історій та його популяризацію зробив Д. Берто; наприклад, його статтю «Сім'ї і мобільність: європейський досвід» [Bertaux, 1994] вважають програмним текстом для науковців, які звертаються до методу вивчення сімейних генеалогій. Як зазначає О. Ткач, «стратегія вивчення соціальних генеалогій передбачає розгляд проблем соціальної стратифікації й мобільності в перспективі (багатопоколінної) сім'ї, сімейних зв'язків і відносин («family-based» perspective). Основна ідея методу полягає у простежуванні ролі сім'ї й сімейних зв'язків у передаванні статусних характеристик її представників з

покоління в покоління» [Ткач, 2007, с. 273-274]. Одним із прикладів використання цього методу є праця В. Семенової, присвячена трансляції культурного капіталу. Ідеться про те, як аспект минулого, що зберігся у пам'яті, може бути ресурсом для прийняття рішення сьогодні й, зокрема, у сімейній пам'яті як досвіді попередніх поколінь, який відтворюється зараз і може служити суттєвим індивідуальним ресурсом у ситуації соціальних змін, а отже і ресурсом для здійснення чи нездійснення соціальної мобільності (та напрямів, у яких відбуваються переміщення) [Семенова, 2009, с. 186].

Вивчення трансформацій класової структури післяреволюційного суспільства, стратегій виживання й адаптації членів заможних сімей царської Росії після 1917 р. опиняється у фокусі уваги російсько-французького проекту під керівництвом Д. Берто. Загалом основною темою в книзі «Долі людей» є падіння сімейного статусу в результаті соціальної революції й адаптації до післяреволюційної ситуації. Проект «Вік соціальної мобільності в Росії», який став основою для написання цієї праці, ставить за мету з'ясування того, які стратегії радянських людей вели до життєвого успіху і сходження по соціальній драбині або ж, навпаки, спричиняли низхідну мобільність.

Д. Берто розкриває особливості дослідження соціальної мобільності під час соціальних революцій. Для наукового аналізу трансмісії соціального статусу між поколіннями революції є унікальним випадком. Автор зазначає, що «можна лише шкодувати, що дослідження соціальної мобільності проявляють до цього так мало інтересу» [Берто, 1996, с. 208]. Такі екстремальні історичні ситуації, на думку дослідника, заслуговують на увагу науковців через те, що вони розривають звичний контекст життя. Результатом цього стають потоки висхідної та низхідної мобільності. Крім того, вони проявляють інтерес ще й тому, що зазвичай соціологи вивчають суспільства, де зв'язність соціального контексту сприймається на рівні житейського досвіду, тобто з «безперервним соціальним порядком», і тому часто не помічається. «Однак саме безперервність соціального контексту і створює умови для реалізації зусиль батьків щодо передання соціального статусу» [Берто, 1996, с. 208].

В екстремальних ситуаціях колишні стратегії передання соціального статусу втрачають своє значення. У таких ситуаціях виявляється, що «соціальне становище, успіх залежали не тільки від мобілізації ресурсів сім'ї (економічних, культурних, комунікаційних, політичних), а й від їх привілейованого становища в колишньому суспільстві: був соціальний порядок, який підтримував і розвивав необхідні колективні ресурси. Проте він зник, і не залишилось нічого, крім власне сімейних ресурсів, які раптово виявились мізерними» [Берто, 1996, с. 208].

Д. Берто аналізує життєві траєкторії сімей після революції 1917 р., пращурів яких були вихідцями з панівних класів колишнього режиму. Автор намагається знайти в цих історіях відображення соціальних процесів, унаслідок яких доля сімей була глибоко переламана. Крім того, його цікавлять зусилля, яких докладають сім'ї, аби допомогти своїм дітям реінтегруватись у післяреволюційне суспільство, влитись у нього.

Через історії окремих сімей проступають важливі для всього суспільства процеси. «Загальна ситуація є фоновим полотном індивідуальних розповідей про втрату соціального статусу, – це суспільство, що пережило потрясіння зверху донизу в результаті соціальної революції, яка перемогла» [Берто, 1996, с. 220]. При цьому автор зазначає, що численні випадки різкої низхідної мобільності можна спостерігати й у західних суспільствах. Однак у таких випадках соціальний клас, до якого належить сім'я, продовжує процвітати, а йдеться про падіння статусу однієї сім'ї. Натомість у післяреволюційній ситуації зміни в соціальному статусі мали універсальний характер, відбувались у масштабі цілої країни як наслідок класового переслідування й експропріації [Берто, 1996, с. 223].

Один з аспектів, на який звертає увагу вчений, – це важливість соціального контексту в трансмісіях. Так, у західних суспільствах, де цей контекст є історично безперервним, його розглядають як незмінне тло. Прикладами цього можуть бути праці класиків, присвячені соціальній мобільності, в яких акцентується на суперництві між індивідами в боротьбі за

кращі професійні позиції. Такі емпіричні дослідження мобільності велись у стабільних суспільствах [Мацко-Демиденко, 2013а, с.116]. Дослідження будувалось в основному за репрезентативною вибіркою, виходячи зі звичної техніки систематизованого описання об'єкта. Це приводило дослідників до концентрації уваги на індивідуальних чинниках (таких як, наприклад, рівень освіти, соціальне походження) диференціації соціальних траєкторій [Берто, 1996, с. 232]. Підхід, запропонований Д.Берто, на відміну від попередніх, концентрує увагу на взаємозв'язку індивідуальних затрат та ефектів соціальної структури, висвітлює специфічну взаємодію історичної безперервності соціальних контекстів. Відповідно під час революцій, коли руйнується соціальний контекст, ресурси, сімейні капітали, які батьки намагались передати дітям, зокрема культурні й соціальні, втрачають здатність конвертуватись у засоби доступу до кваліфікованих професій, оскільки «правила гри» радикально змінились.

У дослідженні О. Фотеевої (Е. Фотеева) наведений соціологічний аналіз долі сімей після соціалістичної революції 1917 р., які представляли заможні класи та верстви дореволюційної Росії. Як відомо, після революції соціальний склад суспільства за короткий проміжок часу був суттєво змінений. Клас землевласників припинив своє існування, а позиції буржуазії та купецтва зазнали серйозних утисків. «Заможні класи зникли з соціальної структури соціалістичного суспільства, поступившись місцем пролетаріату, колгоспному селянству та народній інтелігенції» [Фотеева, 1996, с. 241]. Авторку цікавить те, як люди, що становили багаті верстви населення, пережили цей період, як вони адаптувались до нових соціальних умов. За мету дослідження було взято опис конкретних шляхів їх адаптації в перші післяреволюційні десятиліття.

Однією з найпоширеніших стратегій для багатьох сімей була ставка на освіту. Незважаючи на різні труднощі, батьки з дворянських і купецьких сімей намагались дати дітям якісну освіту. Оскільки до революції такі сім'ї забезпечували дітей хорошою освітою, після 1917 р. збереження освітнього й культурного капіталу залишалось важливою метою. В окремих випадках

сімейних історій освіта є не способом збереження і передавання культурного потенціалу, а засобом вибратись із села, що деградує, у місто, підвищити соціальний статус і змінити спосіб життя [Фотеева, 1996, с. 256].

Наступний механізм виживання, який використовується сім'ями, полягає в добровільній і навмисній зміні соціального статусу як засобу, що полегшує адаптацію та висхідну мобільність. Найчастіше міняють свій статус на статус робітника, оскільки в післяреволюційні роки найбільш привілейованим класом стає пролетаріат.

Ще одним механізмом виживання стала територіальна мобільність. Ідеться про добровільні переміщення, які, на відміну від насильницького виселення, мають на меті «відрізати» минуле й уникнути контакту із соціальним оточенням, в якому сім'ю знали як експлуаторську. При цьому О. Фотеева робить висновок, що територіальну мобільність як спосіб виживання використовували здебільшого сім'ї, які проживали в сільській місцевості, де місцева спільнота є відносно замкненою.

Вступ до шлюбу з людиною «хорошого» соціального походження чи статусу також був способом, який багатьом допомагав вижити. Вважалось, що такий шлюб зможе захистити сім'ю, уникнути післяреволюційних переслідувань. В уявленнях людей «політично вигідний» шлюб був гарантом безпеки сім'ї, незважаючи на те, що в реальному житті він не убезпечував від проблем.

Останній наведений механізм – це характерне для Росії використання особистісних зв'язків. «Свого розквіту він досяг у пізніший період, коли остаточно склалась бюрократична система і сформувалась радянська номенклатура» [Фотеева, 1996, с. 260-261]. Зазвичай старі канали зв'язків були в основному зруйновані після революції, однак деякі з тих особистих зв'язків, які збереглись, допомогли членам сімей знайти пристойну роботу і, відповідно, засоби для існування. Таким чином, у дослідженні описуються стратегії, виявлені емпіричним шляхом під час аналізу сімейних історій.

Одне із досліджень, проведене біографічним методом, яке стосувалось міжгенераційної мобільності та зміни моделей російських сімей під час переходу до ринку, було здійснено Д. Берто та М. Малишевою (М. Малышева) [Берто и Малышева, 1994]. У ньому аналізуються біографії кількох поколінь однієї сім'ї. Найстарше покоління переїжджає у місто із села, і відбувається поступова інтеграція у життя міста; автори зазначають, що саме робітники-селяни в основній масі є мешканцями багатьох сучасних міст Росії, в тому числі й найбільших, таких як Москва. Модель російських сімей, про яку йдеться, базується на гіпотезі про те, що російські народні маси настільки глибоко увібрали радянську ідеологію, що вона стала їх власною культурною моделлю [Берто и Малышева, 1994].

Бесіди із сім'ями, які здійснювались у рамках дослідження, були орієнтовані на відновлення історії життя людей, які перебували в родинних зв'язках. Зокрема, акцент робився на фактах і подіях, стратегіях життя й передавання наступним поколінням корисних ресурсів (цінностей і моральних принципів, професійної орієнтації, культурних ресурсів), які допомагають з'ясувати суть системи цінностей і уявлень різних поколінь, спосіб їх передавання чи перетворення [Берто и Малышева, 1994]. Автори констатують досить глибоку прив'язаність різних поколінь – і не тільки найстарших – до форми соціальної організації, яка забезпечувала кожному прожитковий мінімум: зайнятість, заробітну плату, безкоштовне навчання й медичні послуги.

У дослідженні наводиться історія сім'ї, яка видається досить показовою у зв'язку з тим, що, будучи сім'єю москвичів протягом двох поколінь, своїм корінням вона сягає селянського минулого, як і значна частина простих міських сімей. Розповідаючи про уявлення й цінності, що були спільними для цілого покоління, можна краще зрозуміти об'єктивні основи систем цінностей; потенціал суб'єктивних перетворень або, навпаки, опір суб'єктивного начала перетворювальним зусиллям різних інститутів [Берто и Малышева, 1994]. Таким чином, представлена історія лише однієї сім'ї протягом трьох поколінь дає уявлення про реалії минулого, які були характерні для мільйонів інших

сімей («на тлі індивідуальних «голосів» слід розрізняти мелодію суспільних відносин») [Берто и Малышева, 1994].

Пізнавальні можливості якісної методології є особливо цінними для досліджень суспільства, що переживає кардинальні зміни. Вивчення процесів соціальної мобільності трапляються у дослідженнях способів адаптації до соціальних трансформацій. «Соціологи активно використовували якісні методи в проектах дослідження напрямів і способів адаптації різних соціальних груп до нової реальності, що виникла в результаті соціально-політичної й економічної трансформації радянського суспільства» [Симончук, 2009, с. 140]. Так, наприклад, робота А. Готліб (А. Готлиб) присвячена аналізу процесу соціальної адаптації росіян в умовах змінюваного сьогодення [Готлиб, 2000]. При цьому згадана праця є прикладом поєднання кількісної і якісної парадигми в одному окремому дослідженні соціально-економічної адаптації.

Крім досліджень, присвячених мобільним стратегіям та адаптації до нових позицій, на які були здійснені переміщення, в цьому контексті цікавими є дослідження, що фокусують увагу на підтримці професійного статусу іммобільних. Дослідження І. Попової зосереджується на сегментах соціально-професійної структури, які характеризуються високим рівнем кваліфікації робітників і об'єктивною «безвихідністю» ситуації – вимушеною неповною зайнятістю або прихованим безробіттям підприємств у ситуації депресивності [Попова, 2008]. Об'єктом дослідження були респонденти з вищою освітою, які працюють на підприємствах та установах, що визначаються як депресивні протягом 1990-х та на початку 2000-х років. Виокремлюються дві групи респондентів – недозайнятості та неадекватної зайнятості як видів неповної зайнятості, що має вимушений характер. Підприємства, на яких проводились дослідження, авторка поділяє на дві категорії: ті, що перебувають у стані депресії, та ті, що долають кризу. У дослідженні йдеться про робітників, які залишаються працювати в неперспективних галузях і не прагнуть змінити роботу, тобто про іммобільних індивідів.

На середину 90-х років припадають інтенсивні процеси зміни професій спеціалістів різних галузей, масштабний перерозподіл робочої сили, в основному на користь сектору послуг. Утім перед спеціалістами, які не змінюють свого соціально-професійного статусу, постає проблема реконструкції його як відновлення зруйнованої ідентичності. На підставі взятих інтерв'ю виокремлено два основні стратегічні напрями щодо професійного статусу. Одна зі стратегій включає спроби відновити чи просто зберегти соціально-професійний статус практично в колишньому вигляді, компенсуючи зруйновану сторону, а саме – матеріальну складову. Стратегії, які були віднесені до цього типу, отримали назву стратегій компенсації. «Другий напрям являє собою пошуки нової перспективи виходу за рамки колишнього статусу зі збереженням його бази, прагненням до розвитку професійного змісту відповідно до суспільних умов і потреб, що змінились» [Попова, 2008, с. 89]. І такий тип стратегій був названий інноваційним.

Перший тип стратегій – компенсації – формувався спочатку як прагнення перечекати складний період, при цьому з намаганням звести втрати до мінімальних. У даному разі компенсується найчастіше матеріальна складова статусу: тобто прибуток «дотягується» до певного рівня за рахунок підробітків, додаткової роботи, жорсткої економії, допомоги родичів. Додаткова робота найчастіше не пов'язана з основною професійною діяльністю – це можуть бути підробітки у сфері послуг, приватні перевезення, торгівля тощо. Така діяльність, як правило, забирає багато сил і часу, а тому може вважатись безперспективною. Якщо після певного періоду поєднання таких форм зайнятості з основною роботою працівник повертається на основне робоче місце, яке набуло деякої стабільності, то в такому разі цю стратегію можна вважати успішною.

Разом з тим, І. Попова виокремлює «руйнівні» підробітки, які не вирішують проблему повністю, але приносять відчуття незадоволеності. Іноді трапляється так, що робота, яка сприймалась як опора для основної діяльності, виходить на передній план. Тоді відбувається вихід з основної професії. «Як

правило, його визначають не тільки вичерпність професійних ресурсів, а й зовнішні обмеження: втрата перспективності підприємства, підрозділу, самого працівника, наприклад, через пенсійний вік, недостатню кваліфікацію чи інші причини» [Попова, 2008, с. 92]. За результатами дослідження, підробітки в руслі основної професійної діяльності зустрічаються дуже рідко.

Що ж стосується стратегій інновації, то в їх рамках на основі трансформації колишньої соціально-професійної позиції формується нова позиція. Авторка виокремлює кілька напрямів, за якими відбувається така трансформація. По-перше, це формування нових професійних позицій паралельно до існуючих. Якщо «відновлення» професійного статусу в цілому для працівника практично неможливе, створюється ситуація плавного переходу до нової діяльності, яка була вибудована під «прикриттям» статусу на новій роботі. Офіційна зайнятість на депресивному підприємстві дає не тільки досвід і стаж, а й «прикриття» при створенні власного приватного підприємства. Зайнятість же на депресивному підприємстві дає багатьом професійні знання, кваліфікацію, стаж керівника, досвід і зв'язки.

По-друге, формування нового поля професійної діяльності може здійснюватись при збереженні колишньої професійної позиції. «Коли професія становить основу особистості і вихід з неї неможливий, залишається шлях створення (мікро)середовища, «інфраструктури» соціально-професійного статусу» [Попова, 2008, с. 95].

По-третє, коли відбувається формування нового професійного поля діяльності й нової професійної позиції. Зміст професійної діяльності в даному разі є головним, і його розуміють як раціональне здійснення своїх можливостей в обраній професійній сфері у співвіднесенні з реальними запитами суспільства. «Активно формуються нові способи професійної діяльності, умов її здійснення, як зовнішніх (щодо підприємства), так і внутрішніх» [Попова, 2008, с. 97].

У результаті трансформаційних змін 90-х років у соціальній структурі з'являється новий прошарок – підприємці. Низка праць соціологів із залученням якісних методів стосується вивчення переміщень у цей прошарок.

Дослідження В. Семенової присвячене розгляду того, як зміни на ринку праці вплинули на професійні позиції спеціалістів з вищою освітою: «як, з одного боку, під впливом ситуації, що змінилась, формувались різні поведінкові стратегії у сфері зайнятості; з іншого боку, як ці стратегії, повторюючись в численних подібних ситуаціях, наперед визначають швидкість і напрямок руху до ринку» [Семенова, 1996, с. 390].

У результаті проведення лонгitudного дослідження були виявлені дві тенденції, які характеризують зміни у сфері зайнятості і важливі з точки зору дослідження адаптивної поведінки. Одна з них – тенденція до мобільності, мало виражена, пов'язана з появою нових позицій зайнятості. Інша – тенденція до стабільності, має масовий характер. У подальшому ці дві емпірично зафіксовані тенденції у сфері професійної зайнятості розглядаються як два типи професійних стратегій: мобільна та стабільна. У результаті якісного аналізу професійного шляху в життєвих історіях респондентів були виявлені підтипи у стабільній і мобільній стратегіях та чинники, які перешкоджають чи сприяють вибору тієї чи іншої моделі адаптивної поведінки.

У мобільній групі було виокремлено два підтипи – креативний і традиційний. До креативного типу були віднесені індивіди, які здійснили переміщення з державного підприємства на приватне в ролі наймача. На підставі аналізу життєвих історій молодих підприємців автор наводить деякі спільні риси цієї групи. Це, зокрема, високий рівень мобільності й часті зміни місця роботи до переходу на приватне підприємство чи після. При цьому зазначається, що найактивніші встигли змінити місце роботи за ці роки 5–6 разів. Аналізуючи причини багатократної мобільності молодих спеціалістів, В. Семенова, з одного боку, виокремлює соціальні причини, найсуттєвіша з яких – соціальна незатребуваність здобутої освіти, з іншого – індивідуально-психологічні причини, тобто орієнтація представників цього типу на пошук, ризик, схильність до новацій, бажання випробувати себе у новій сфері.

Традиційна стратегія передбачає вихід із державного підприємства у домогосподарки і є жіночою стратегією. Часто через скорочення робочих місць та звільнення жінок відбувається перехід останніх у традиційно-жіночі ролі. Під час проведення інтерв'ю з такими жінками було виявлено, що «за подібною стратегією виходу з ринку праці лежить не соціальна причина вимушеного виходу, а свідома переорієнтація жінок на традиційні ролі матері та дружини» [Семенова, 1996, с. 401].

Представники стабільної стратегії надають перевагу гарантованому соціальному захисту, працюючи в державному секторі, перед ризиком високих заробітків у приватному. Авторка зауважує, що така психологія «маленького гвинтика» в державному механізмі відноситься до часів масової психології «простої радянської людини», яка була характерна швидше для попереднього покоління, ніж для сучасного молодого. Стабільна стратегія представлена такими підтипами, як конфліктна, зворотна й очікувальна.

Конфліктна стратегія спостерігається тоді, коли респондент поєднує роботу на державному підприємстві з додатковою роботою, іноді у приватній фірмі. Назвою цієї стратегії підкреслюється наявність конфлікту в респондента між орієнтацією на соціальну захищеність, стабільний статус і ринковою орієнтацією на «гроші та індивідуальний успіх». У даному дослідженні цю стратегію представляли респонденти з професійною освітою, яка мала високий престиж в умовах командної економіки.

Зворотна стратегія представлена переходом індивіда з державного підприємства на приватне, а потім знову повернення на державне. В основному ця стратегія характерна для представників робітничого класу. У 90-х роках для багатьох з'являється можливість працювати у приватних структурах, однак цінності індивідуального успіху й конкуренції вступають у суперечність із традиційними нормами робітничої солідарності, що сприяє поверненню у «звичний світ соціальної захищеності і взаємної підтримки».

Ще одна стабільна стратегія була названа очікувальною і спостерігається тоді, коли респондент продовжує працювати на одному й тому ж робочому

місці на державному підприємстві. Ця стратегія характерна переважно для службовців та інтелігенції, які орієнтуються на стабільну позицію в рамках державного підприємства й очікування допомоги та підтримки від держави. В. Семенова наголошує, що в сім'ях такого типу дітей з дитинства орієнтують на досягнення високого статусу (підняття на вищу сходинку чи досягнення такого ж професійного статусу, що й у батьків), а не на самореалізацію. При цьому «статусні очікування були настільки важливими, що навіть у момент зміни шкали цінностей вони продовжують діяти за інерцією й виявляються найбільш значимими як для молодих респондентів, так і для їхніх батьків» [Семенова, 1996, с. 405]. Представники цього типу в даному дослідженні – здебільшого жінки, які надають перевагу нормованій державній роботі та соціальному захисту на противагу ризику великих заробітків.

Загалом же в результаті цього дослідження робиться висновок, що завдяки аналізу біографічних даних про професійний шлях і зміни в ньому з'являється можливість визначити нові ракурси в проблемі професійної й соціальної мобільності в умовах кризи. Мікроаналіз дає змогу розглянути культурологічний аспект таких змін, простежити динаміку цінностей у поколіннях батьків і дітей, а також пов'язати індивідуальні стратегії з орієнтаціями групового й сімейного оточення [Семенова, 1996, с. 408].

Дослідження О. Симончук присвячене вивченню механізму міжпрофесійної мобільності спеціалістів з вищою освітою. Такі переміщення є доволі поширеним явищем як у результаті вимушеного об'єктивними соціальними процесами, так і добровільної відмови від традиційної кар'єри [Симончук, 1999b, с. 136]. Як відомо, починаючи з 90-х років соціальна мобільність здійснюється у прошарок підприємців. У дослідженні використаний метод історій життя, оскільки нові явища проявляються спочатку у вигляді одиничних випадків, не мають масового характеру, тому їх неможливо зафіксувати за допомогою масових опитувань.

Авторкою розглядаються такі елементи механізму міжпрофесійної мобільності, як поява об'єктивної ситуації, яка проблематизує професійну

ідентичність особистості; формування мотивації до зміни професії; прийняття рішення про професійне переміщення й реальні кроки щодо зміни професії; адаптація і конструювання нової ідентичності. «Якщо об'єктивне соціально-культурне тло, яке спонукає до мобільності, було подібним чином сприйняте й інтерпретоване всіма респондентами, то суб'єктивні причини зміни професії виявились принципово різними, особистісно унікальними, але взагалі укладались у чотири типи» [Симончук, 1999b, с. 139].

Перший тип, виокремлений авторкою, – професійно незадоволені. У даному разі хронічний рольовий стрес або тривалий змістовний конфлікт у базовій професії є передумовою її зміни. Для представників цього типу характерною є невідповідність індивідуальних інтересів, цінностей, здібностей професійним очікуванням і вимогам. Через відсутність самореалізації та задоволеності в професії респонденти відчували хронічний внутрішній дискомфорт.

Тип кар'єрно орієнтованих об'єднує тих індивідів, які в базовій професії були орієнтовані на престижні характеристики роботи, вибудовування кар'єри, а не на її зміст. Уже обираючи майбутню професію й освіту, вони керувалися прагматичним мотивом. Професіонали цього типу виявились дуже чутливими до зміни престижних акцентів уявлень про професійний і життєвий успіх, до перерозподілу кар'єрних і економічних можливостей [Симончук, 1999b, с. 140].

Люди, орієнтовані на базову професію, але які втратили можливість нею займатися внаслідок соціальних трансформацій, були віднесені до типу істинних професіоналів. Цю групу характеризує захопленість професією, отримання задоволення в першу чергу від професійної праці, а не орієнтація на кар'єру, націленість на повноцінну професійну орієнтацію. Через появу таких негативних чинників, як погіршення умов праці, скорочення фінансування галузі, що ускладнювало можливості задоволення головних професійних потреб, виникає трудовий конфлікт і руйнується стабільна ідентичність.

До типу потенційно мобільного були віднесені люди активного, ініціативного, а іноді авантюрного типу особистості. Такі люди завжди

орієнтовані на зміну видів діяльності і становлять резерв мобільності. Для них характерна відкритість усьому новому, широта інтересів, схильність до змін, бажання випробувати себе в новому. При цьому люди такого типу легко адаптуються, але не вкорінюються. Відчуття своєї адекватності новим життєвим вимогам і новому часу підштовхує їх до мобільності. Для представників цього типу, як правило, характерна багаторазова зміна місць роботи. «Як додаткові складові характеристик цього типу наявні в мотивації і кар'єрно орієнтовані, і професійно незадоволені, і істинні професіонали» [Симончук, 1999b, с. 142].

У трудовій сфері українського суспільства в період економічної модернізації відбуваються одночасно процеси вимушеної професійної мобільності (зміна місця роботи, професії, галузі, сектору економіки внаслідок радикальної перебудови економічної і професійної структури, витіснення працівників з ринку праці в число офіційних безробітних і в сферу неофіційної зайнятості, примусова декваліфікація в результаті багатолітньої незайнятості), добровільної мобільності (зміна професійного і соціального статусів за ініціативою працівників), збереження стабільного трудового статусу чи зайнятості респондента одночасно на кількох роботах [Симончук, 1999b, с. 135-136]. Низка праць соціологів присвячена вивченню механізмів і мотивів професійної мобільності фахівців, стратегіям їхньої адаптації до нового соціально-економічного середовища. Окремим напрямом у дослідженні соціологів стало вивчення вимушеної мобільності шахтарів у результаті реструктуризації вугільної промисловості України й Росії, зокрема дослідження соціальних і психологічних наслідків цієї реструктуризації, стратегій працевлаштування та виживання звільнених шахтарів. Одне з таких досліджень здійснене групою російських соціологів [Крутой пласт, 1999]; у ньому проводились як масові опитування у шахтарських містах і робітничих поселеннях, так і глибинні інтерв'ю з інформантами, які мали важливі відомості про життя в шахтарських містах і поселеннях, ситуації на виробництві. Дослідження розкриває специфіку соціального становища шахтарів у 90-ті роки ХХ ст. та шахтарський рух. Автори розглядають соціальні проблеми

реструктуризації вугільної галузі в Росії, звертаючи увагу і на аналогічні процеси, які відбувались в інших країнах, що мають вугільну промисловість. При цьому виявляється, що в усіх країнах з подібною ситуацією практично не вдається уникнути соціальної напруженості у вугільних регіонах.

Дослідження є прикладом вивчення низхідної мобільності шахтарів, коли їх, по суті, виключають з суспільства – не виплачується зарплата, немає колишньої суспільної поваги, професійні навички вже не затребувані. Бідність, яка не була звичною для цих верств, сприймається особливо болісно. Розглядаються такі ключові питання, як соціально-економічна ситуація у вуглевидобувній галузі на тлі її реструктуризації й суспільних змін; еволюція соціально-трудова відносин у нових умовах; вплив економічних реформ у вуглевидобувній промисловості не тільки на сім'ї шахтарів, а й на все населення шахтарських міст і поселень.

Подібні дослідження вимушеної професійної мобільності шахтарів якісними методами проводились і українськими соціологами. Зокрема, дослідження О. Симончук присвячене вивченню найбільш поширених моделей працевлаштування й виживання звільнених шахтарів [Симончук, 1999a]. Через структурні зрушення в економіці, ліквідацію, реорганізацію підприємств, скорочення штатів у 90-х – на початку 2000-х років відбуваються процеси вимушеної професійної мобільності шахтарів. Соціальні наслідки її в даному дослідженні розглядаються на прикладі змін, викликаних реформуванням вугільної промисловості в Україні. Авторкою представлені такі найпоширеніші моделі працевлаштування й виживання звільнених шахтарів, як робота на шахті з переведення (переведення з однієї шахти на іншу, продовження роботи на шахті), трудова міграція, відкриття власної справи, праця на городі й ведення присадибного господарства, сезонні роботи в колгоспі, допомога батьків і родичів, продаж особистих речей. Досить поширеним видом підробітку в Луганській і Донецькій областях був збір і здача кольорових і чорних металів. Найбільш мобільні суб'єкти поєднують найрізноманітніші джерела прибутків.

При цьому в результаті дослідження було виявлено, що в різних професійних, освітніх і поселенських групах стратегії виживання відрізняються мало.

Висновки, які робить автор, полягають у тому, що структурно-економічні зсуви змушують людей переміщуватись між групами занять і професій. Більшість людей у процесі вимушеної мобільності не можуть не тільки підвищити, а й зберегти колишні професійну і соціальну позиції. Масовим результатом звільнень у зв'язку з ліквідацією підприємств є радикальна професійна переорієнтація, зниження рівня і якості життя, зайняття місця в кваліфікаційному ряді нижче від колишнього [Симончук, 1999а, с. 190].

Таким чином, у репертуарі якісної методології існують різні методи (біографічний, метод усної історії, case study тощо), за допомогою яких може вивчатись соціальна мобільність. При цьому існує така соціологічна проблематика, для вивчення якої не обійтись без якісних методів. Ситуації переломних моментів у житті суспільства не можуть бути досліджені без застосування методу індивідуальних життєвих історій, оскільки нові явища в суспільному житті не мають масового характеру і проявляються спочатку лише у вигляді одиничних випадків, які втрачаються у рамках масових опитувань. У цій ситуації дослідження окремих випадків є єдиним способом заповнити прогалини в соціологічній інформації.

Крім цього, дослідження мобільності якісними методами дають можливість розкрити місцевий контекст, тло соціальних переміщень, у тому числі сімейне й локальне, яким відводиться провідна роль у поясненні соціальної мобільності. Якісні методи є незамінними для вивчення стратегій адаптації та трансмісії соціального статусу під час соціальних революцій, в екстремальних історичних ситуаціях, коли розривається звичний контекст життя. Саме завдяки цим методам можна виявити зусилля, яких індивід докладає для здійснення мобільності і які залишаються поза увагою в кількісних дослідженнях соціальних переміщень.

1.3 Програма емпіричного дослідження зразків імобільної поведінки мешканців малих міст

У даному підрозділі представлена програма емпіричного дослідження, яка є науковим документом, що відбиває логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми, що вивчається, до інструментарію конкретного емпіричного дослідження [Паніна, 2007, с. 34]. Програма містить опис проблемної ситуації, концептуалізацію дослідження, обґрунтування методу, що використовуватиметься, а також визначення об'єкта та предмета, основних понять.

Проблемна ситуація. Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України відбуваються перетворювальні процеси в багатьох сферах суспільства. Змінюються механізми функціонування економіки, внаслідок чого налагоджена за радянські часи система зазнає економічного занепаду. Перехід до ринкової економіки супроводжувався скороченням робочих місць, зростанням безробіття та пошуком нових стратегій адаптації до змін [Мацко-Демиденко, 2013b]. Негативні наслідки меншою чи більшою мірою торкнулись різних регіонів та територіально-поселенських утворень: великих і малих міст, поселень міського типу та сіл. При цьому, як зазначає С. Макеєв, «тяготи соціально-економічної кризи 90-х років минулого століття в Україні нерівномірно розподілились між різними соціально-професійними і поселенськими категоріями населення» [Новые социальные неравенства, 2006, с. 38].

Через економічну кризу, яка виникає після розпаду Радянського Союзу, мешканці починають мігрувати з своїх населених пунктів. При цьому подібно до того, як кризові явища нерівномірно розподіляються між різними територіально-поселенськими спільнотами, так само в регіонах України різною мірою відбувається вибуття мешканців унаслідок міграцій. Аналізуючи ситуацію зі зменшенням населення з початку 90-х до першого десятиліття 2000-х років, Луганська область перебуває на другому місці (після Чернівецької) за

кількістю скорочення мешканців (у Луганській області за 1990–2008 роки кількість вибулих становила 202,5 на 1000 осіб). При цьому Луганська область – це область, у якій фіксувалось одне з найбільш стрімких скорочень кількості жителів механічного характеру (тобто за рахунок міграцій) [Палий, 2010]. Отже, можна констатувати, що Луганська область входить до верхівки «рейтингу» регіонів, у яких найбільшою мірою відбулось зменшення населення завдяки міграціям. Саме тому об'єктом дослідження було обрано шахтарське місто цього регіону.

Найгустіше заселеними областями нашої держави є східні та західні регіони. Причому у східних областях висока щільність населення обумовлена високим рівнем урбанізації, наявністю густої мережі міських поселень через розміщення промисловості в часи існування Радянського Союзу. Луганська є областю з найбільшим відсотком міського населення (поряд з такими областями, як Донецька, Дніпропетровська та Харківська). Кількість сільського населення найменша серед усіх областей України і на 2009 р. становила 313,6 тис. осіб [Палий, 2010]. Більшість населення тут проживає в містах різного типу.

За даними соціологічних досліджень, малі міста (до 50 тисяч мешканців) на відміну від великих більшою мірою постраждали внаслідок трансформацій пострадянського періоду [Мацко, 2009с, с. 244]. Як відомо, більшість малих міст є монофункціональними. При цьому особливістю функціонування ринку праці в містах з однопрофільною галузевою структурою виробництва й вузькоспеціалізованою зайнятістю населення є те, що в разі несприятливої кон'юнктури ринку виникають гострі соціальні проблеми [Мацко, 2007с, с. 211]. Наприклад, за даними опитувань та моніторингів Інституту соціології НАН України, ситуація із забезпеченням роботою в малих містах гірша порівняно з більшими містами, про що детальніше йтиметься у наступному підрозділі роботи. Тому, посилаючись на українських соціологів, ситуацію в малих містах можна класифікувати як ситуацію нових нерівностей [Новые социальные неравенства, 2006, с. 38]. Н. Коваліско, розмірковуючи про сталі та

«емерджентні» чинники стратифікації, зазначає, що існують сталі (традиційні) стратифікаційні порядки та нестійкі, емерджентні, тобто нові (ще не усталені остаточно) статусно-формувальні ознаки та практики. Тому будь-які нові ієрархії й, відповідно, статусно-формувальні практики виникають унаслідок матеріалізації зусиль соціальних суб'єктів, які прагнуть опанувати ці нові можливості, пристосуватися до нових обмежень та отримати доступ до раптово виниклих ресурсів [Коваліско, 2008, с. 31].

Часто увагу соціологів привертає те, як люди реагують на ситуації соціальних потрясінь, як здійснюють вибір тієї чи іншої стратегії поведінки. Наприклад, Д. Берто, досліджуючи процеси соціальної мобільності сімей внаслідок революції 1917 р., зазначає: «У реальному житті можна знайти три основні типи реакції на історичну катастрофу: втеча в еміграцію, організований опір (супротив) й адаптація до нової ситуації. Тут застосовується типологія «вихід, вибір, лояльність», запропонована Альбертом Хіршманом» [Берто, 1996, с. 223]. Власне, у фокусі даного дослідження лежить третій тип поведінки.

Завдяки трансформаціям пострадянського періоду активізуються процеси соціальної мобільності, відображені в багатьох дослідженнях соціологів. Однак при цьому значно менша увага приділялась вивченню зразків іммобільної поведінки, не з'ясовувалось, чим керуються і як обґрунтовують свій вибір іммобільні індивіди [Мацко, 2007а, с. 203].

Концептуалізація дослідження. Огляд зарубіжної літератури переконує, що існує значна частина праць, присвячених вивченню іммобільності в контексті глобалізації. Дослідники всупереч домінуючій увазі до всеохоплюючої мобільності пропонують екзистенційний поворот, який полягає у зверненні уваги на проблему іммобільності та належності [Bude and Dürrschmidt, 2010]; аналізують спроби політичних урядів «іммобілізувати» небажаних мігрантів [Shamir, 2005]; складності соціального та культурного контексту мобільності, а також затрати на переміщення, які часто переважають над перспективами покращення сімейного статусу [Taylor and Singh, 2007]; проблема належності

до певного місця та ностальгії [Escobar, 2001; Friedman, 2002]. У деяких публікаціях досліджується мобільність та іммобільність молоді у зв'язку зі здобуттям освіти в сучасному глобальному світі [Kim and Hollingworth, 2013; Skelton, 2013; Waters and Leung, 2013]. Часто вивчення територіальної іммобільності стосується малозабезпеченого міського населення: іммобільність робітників фізичної праці та роль мереж взаємодопомоги та підтримки серед них [Preese, 2018]; іммобільність мешканців небезпечних міських районів [Rosen, 2017]; символічні та фізичні бар'єри іммобільності, які діють на малозабезпечене міське населення [Motte-Baumvol and others]; трудова іммобільність робочих неформального сектору [Gangopadhyay and Shankar, 2015] та вплив влади і нерівності на іммобільність [Rogaly, 2015].

У цьому контексті предметом дослідження стають також чинники іммобільності. Наприклад, К. Уоліс (C. Wallace) наводить набір чинників, які впливають на стратегії мобільності/іммобільності. Зокрема, авторка звертає увагу на обмеження, пов'язані з мовою, прив'язаність до землі предків, а також віру в перевірені стратегії виживання, які базуються на соціальних мережах і сімейній підтримці, що «прив'язує» до місця проживання [Wallace, 2002, р. 614]. Е. Кофман (E. Kofman) пояснює іммобільність сімейними чинниками. На її думку, переміщення залежать від ситуації, яка складається в сім'ї, від сімейних подій (одруження, розлучення, народження дітей, вихід на пенсію тощо), тобто від життєвого циклу сім'ї [Kofman, 2004].

Німецький науковець Т. Файст, досліджуючи територіальну іммобільність (осілість) населення в контексті процесів глобалізації, намагається із соціологічної точки зору пояснити, чому лише невелика кількість мігрантів виїжджає за кордон. Він виокремлює п'ять головних причин високого рівня іммобільності населення. По-перше, альтернативою міжнародній міграції в багатьох випадках є внутрішнє переміщення в межах країн, що розвиваються. По-друге, свободу вибору обмежують масштаби позбавлень і матеріального зубожіння потенційних мігрантів [Файст, 2009, с. 121].

По-третє, автор зазначає, що багато чинників прив'язує потенційних мігрантів до місця їх проживання. Це такі чинники, як економічний капітал (нерухоме майно і гроші), культурний капітал (тип освіти і професійна кваліфікація), соціальний капітал (родинні зв'язки і групові відносини) та символічний капітал (почуття належності до якоїсь спільноти чи нації).

По-четверте, локальна значимість соціального й символічного капіталу спонукає людей використовувати короткотермінові стратегії зміни місця проживання. Прикладом тут може бути сезонна трудова міграція.

По-п'яте, дослідник зауважує, що раніше осілість пояснювалась традиційним типом поведінки й була ознакою лояльності населення, тобто ресурсом символічної і соціальної єдності. Саме лояльність потенційних мігрантів до певних колективів (від сім'ї до нації та держави) утримує їх від географічного переміщення. «Навряд чи хтось сперечатиметься з тим, що чим вищий рівень дотримання людьми існуючих правил, норм, приписів, своїх обов'язків стосовно інших (навіть у разі незгоди з ними), а також чим міцніша легітимність уряду, тим незначнішою є – за інших рівних умов – імовірність міграції на основі невдоволеності режимом» [Faist, 2007, s. 373]. Таким чином, учений пояснює на макрорівні осілість населення вказаними п'ятьма причинами.

Для вивчення міграції Т.Файст вважає важливою характеристику соціальних і символічних єдностей на мезорівні, а саме синтез індивідуальних уподобань на мікрорівні та структурних умов на макрорівні [Файст, 2009, с. 123]. «По-друге, вектори транснаціональної міграції в межах відносин між країнами еміграції й іміграції пов'язані зі ступенем свободи вибору. Інакше кажучи, якщо рівень свободи вибору відносно високий, то можна говорити про організований і добровільний ланцюг переміщень. Якщо ж, навпаки, ступінь свободи потенційних мігрантів незначний, скажімо, в разі вимушеного переселення внаслідок міждержавних конфліктів, революцій, громадянських війн і руйнувань, то виникає неорганізований потік біженців, який іде вже створеними шляхами трудової міграції» [Файст, 2009, с. 123].

На завершення розмірковувань про осілість населення у світі, що глобалізується, автор зазначає, що тільки у подвійності локальних і мобільних ресурсів у потенційних і фактичних мігрантів слід шукати вирішення «загадки відносної осілості» у глобальному світі [Файст, 2009, с. 126]. Таким чином, Т.Файстом виокремлені типи чинників, які прикріплюють іммобільних індивідів до місць їхнього проживання. Ці ж типи чинників іммобільності можуть бути досліджені за чотиривимірною схемою П. Штомпки.

Іммобільність пов'язана із «вростанням» людини в сім'ю, професію, соціальне оточення, яке неначе закріплює індивіда на його позиції в соціальній структурі. Це вростання можна розглядати в чотирьох вимірах соціальної структури, запропонованих П. Штомпкою (про що йшлося у пункті 1.1.2), кожен з яких польський дослідник подає як на макро-, так і на мікрорівні, тобто у перспективі окремого індивіда.

За чотиривимірною конструкцією соціальної структури виявляється, що навколо кожної позиції зосереджуються елементи всіх чотирьох вимірів. Так, наприклад, кожній позиції властивий набір норм, тобто певний фрагмент нормативної структури, й у перспективі особистості цей вимір зводиться до соціальної ролі.

Крім певного набору норм, з місцем індивіда в соціальній структурі пов'язана сукупність стереотипів, поглядів, переконань, які визначають його поведінку. П. Штомпка називає це фрагментом ідеальної структури, що в перспективі особистості може розглядатись як «позиційна ментальність».

Польський соціолог зазначає: «В періоди історичних і соціальних змін структурувальна діяльність інститутів виявляє очевидну залежність від загальної і групової культури – легітимних, визнаних, а також таких, що не обговорюються, стандартів поведінки у різноманітних ситуаціях, способів зведення незнайомих ситуацій до впізнаних, залежних від засвоєних і непроблематичних зразків оцінки процесів і актів» [Штомпка, 2001, с. 9]. Культурою задаються очікування, стереотипи, схеми інтерпретації дійсності. Якщо інститути задають моделі і зразки поведінки, то культура присвоює їм

конкретний ступінь легітимності, прийнятності, дозволеності [Штомпка, 2001, с. 6].

Із цим виміром пов'язане поняття габітусу, яке запропонував П. Бурдьє. Воно дає можливість пояснювати механізм відтворення соціальних ієрархій через повсякденну практику людей. Габітус здійснює вплив на політичні думки та поведінку даних класів, а також на стилі життя і способи споживання, які утворюються в межах цих класів. На думку П. Бурдьє, діяльними практикам, з яких складається стиль життя, передує сукупність смаків – схем прийняття та сприйняття. А смаки, у свою чергу, базуються на габітусі, на який впливають передусім такі чинники, як соціальне походження й освіта [Кролевець, 2005, с. 168].

Важливою характеристикою габітусу є також те, що він являє собою результат тривалого перебування індивіда в певній статусній позиції. П. Бурдьє зауважує, що для кожного агента бачення простору залежить від його позиції в цьому просторі [Бурдьє, 1993, с. 191]. У цій же праці вказується, що агенти конструюють власне бачення світу, але це конструювання здійснюється під структурним тиском [Бурдьє, 1993, с. 192].

Кожну позицію в соціальній структурі оточують різноманітні канали, шляхи взаємодії, що отримує назву у П. Штомпки фрагмента інтеракційної структури. Цей вимір у перспективі особистості вчений називає інтеракційними опціями. «Діями індивідів підтримуються як структури, так і мережі комунікацій між ними, а також між окремими індивідами. Структура, зрозуміло, являє собою не тільки елементи (чому відповідає термін «склад», який вживається частиною орієнтованих на статистику соціологів), а й зв'язки між ними» [Штомпка, 2001, с. 10].

І нарешті, з кожною позицією пов'язаний доступ до певних благ і цінностей. У перспективі окремо взятої особистості П. Штомпка запропонував позначити цей нерівний ієрархічний диференційований доступ терміном «соціальний статус». Отже, на всіх цих чотирьох рівнях індивід вбудовується у соціальну структуру, закріплюється на певній позиції.

Наведені вище наукові пошуки дослідників щодо соціальної іммобільності можна подати у вигляді концептуальної схеми територіальної іммобільності мешканців малого міста, яка містить чотири типи «закріплювачів» (див. табл. 1.2)

Таблиця 1.2 – Концептуальна схема територіальної іммобільності мешканців малого міста

Тип «закріплювачів»	Основні складові
«Інституційні»	сімейні норми, обов'язки, правила; виробничі норми, правила
«Символічні»	звички, прив'язаність до міста, до оточення, любов до місця проживання. У ширшому контексті сюди можна віднести стереотипи, погляди, переконання, схеми інтерпретації дійсності (габітус у П. Бурдьє), професійну ментальність, культурні особливості)
«Мережеві»	соціальні зв'язки, які сформувались за час проживання в місті. Соціальні мережі, пов'язані з сім'єю та професійною діяльністю, товариські мережі
«Ресурсні»	матеріальний і нематеріальний капітал, який мають індивіди у місті.

Отже, попередні наукові пошуки підводять до визначення предмета, об'єкта, мети, основних понять і показників емпіричного дослідження, а також його методу, інструментарію.

Предмет дослідження

Зразки професійної мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого шахтарського міста; чинники («закріплювачі») територіальної іммобільності.

Об'єкт

Мешканці м. Краснодона, які є робочими і представляють територіально іммобільну його частину.

Мета

Метою дисертаційної роботи є концептуалізація чинників, які впливають на територіальну іммобільність мешканців малого міста, емпіричне виокремлення і характеристика зразків професійної мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста.

Основні поняття

Територіальна іммобільність – відсутність переміщень у територіальному просторі, таких як трудові міграції та зміна місця проживання; сюди не відносяться короткотривалі поїздки на відпочинок, до родичів, туристичні подорожі тощо.

Територіально іммобільне населення – в даному дослідженні це та частина населення, яка не залучена в трудові міграції, сезонні заробітки і яка мешкає в місті тривалий час.

Трудові міграції – виїзд на роботу за кордон чи в інші регіони країни на тривалий період без зміни постійного місця проживання.

«Закріплювачами» в даному дослідженні були названі чинники, які утримують індивіда від здійснення територіальних переміщень, закріплюють його у певній територіально-поселенській спільноті.

Показники дослідження

Професійна кар'єра (зміна посад, професій, місць роботи); мотивація зміни/незміни роботи; перспективи кар'єри та професійної діяльності; ставлення до роботи в приватному/державному секторі; ставлення до зміни місця проживання; наявність/відсутність бажання змінити місце проживання в минулому/сьогодні; мотивація територіальної іммобільності; чинники, що сприяють/перешкоджають виїзду; ставлення до заробітків на виїзді; наявність/відсутність бажання залучення у тимчасові заробітки на виїзді в минулому/сьогодні; чинники, що сприяють/перешкоджають виїзду на тимчасові заробітки; обізнаність зі специфікою заробітків на виїзді.

Метод дослідження

Дослідження було проведено методом кейс-стаді, який набуває дедалі більшої популярності в останні роки у вітчизняній соціології. «Кейс-стаді (або монографічне дослідження) – це дослідницька стратегія, спрямована на виявлення й експлікацію цілісної системи внутрішніх і зовнішніх зв'язків, що перетворюють певний фрагмент суспільної реальності на самостійне соціальне явище, одиницю соціального аналізу» [Скокова, 2009, с. 38-39].

У таких дослідженнях вивчається окремо взяте соціальне явище або сфера діяльності, тобто по суті дослідження проводяться на одному об'єкті: наприклад, дослідження соціальних служб регіону [Романов, 2005], структури робочої сили й самого процесу праці в соціальній сфері у великому провінційному російському місті [Ярская, 2002], приватні перевезення у провінційному місті [Ильина, 1999], порівняльні монографічні дослідження трудових організацій [Козина и Сережкина, 2015]. У кейс-стаді використовують якісні й кількісні техніки збирання даних, різні види джерел (документи, архівні дані, різні види інтерв'ю, дані спостережень, фізичні артефакти) [Соціологія, 2008, с. 535].

У дослідженні передбачався збір інформації про місто, його історію, соціальну структуру, зайнятість населення тощо. А також проведення глибинних інтерв'ю з мешканцями міста, які є територіально іммобільними. Як додаткові матеріали були використані публікації у міських газетах та література про історію міста. Це дослідження має дещо ретроспективний характер, що є типовим для вивчення соціальної мобільності, увага фокусується на трудовому й життєвому шляху мешканців Краснодона, змінах 90-х років, а також аналізі ситуації сьогодення.

Збір даних проводився методом напівструктурованого лейтмотивного інтерв'ю. У напівструктурованому інтерв'ю наявний у кожному з тематичних блоків перелік обов'язкових аспектів, відносно яких повинна бути отримана інформація [Семенова, 2001, с. 417]. У лейтмотивному інтерв'ю існує тема, яка є «наскрізною» протягом усього інтерв'ю (або навколо якої відбувається вибудовування інформації).

Додатково використовується дослідницький матеріал моніторинрів «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 1994–2010 роки щодо питань виїзду населення малих міст України з їх населених пунктів та залучення у трудові міграції; дані статистики щодо кількості малих міст України, міграції, зайнятості населення. *Інструментарій* дослідження наводиться в Додатку Б.

Опис вибіркової сукупності

Часто дослідники спираються на принцип «теоретичного насичення» при побудові вибіркової сукупності у якісних дослідженнях. У даному разі цей принцип також брався до уваги. При формуванні вибіркової сукупності вимогою було, щоб кожен наступний випадок якомога більше відрізнявся від попереднього. «Поріг насичення» настає тоді, коли дослідник у новому інтерв'ю не отримує нової інформації, тобто інтерв'ю проводились з робітниками малого міста доти, доки їхні відповіді не почали дублювати вже зафіксовані.

Структура вибіркової сукупності

У рамках даної дисертації авторкою було проведено 28 інтерв'ю у 2007 та 2008 роках у м. Краснодоні. Опитування проводилось із представниками робітничих спеціальностей, які не залучені у тимчасові заробітки, тривалий час живуть і працюють на момент дослідження в місті, віком 40–50 років. Таким чином, головний критерій, який враховувався при відборі респондентів – це вік, робітнича професія і належність до іммобільної частини мешканців міста.

Інформантами були люди, які мали досвід роботи за радянських часів, пам'ятали трансформації 90-х років і все, що відбувалось у малому місті на той час, а також вступили в активне трудове життя до 1991 р. Стосовно віку це були люди 1957–1967 років народження, тобто мешканці, історична пам'ять яких містить інформацію і про радянські часи, і про пострадянські.

Зазначимо, що при формуванні вибірки ставилась мета проводити інтерв'ю з представниками різних робітничих спеціальностей. Переважна більшість респондентів проживають у місті не менше 25 останніх років, частина з них народилась у Краснодоні, інша частина переїхали сюди на постійне місце проживання в молодому віці з інших місцевостей України й Росії. Інформація про учасників інтерв'ю наводиться в Додатку В.

Збір даних. Для проведення напівструктурованих інтерв'ю був розроблений план бесіди, теми в якому окреслюють аспекти, які необхідно обговорити з респондентом. Крім цього, план є своєрідною схемою

інтерпретації даних. Гайд інтерв'ю включав кілька тематичних блоків: на початку інтерв'ю респондентові пропонували розказати про його життєвий і професійний шлях, а потім ставилися уточнювальні й інші запитання, які стимулювали розгортання різних тем у розповіді, зокрема тема життя в малому місті до 91-го року, трансформації 90-х років, пострадянські часи, міграції та іммобільність серед мешканців, майбутнє міста.

Виходу в поле передував всебічний огляд літератури про предмет вивчення, знайомство зі статистичними даними; також стали в пригоді консультації з експертами, ознайомлення з місцевою специфікою регіону.

Під час проведення дослідження пошук інформантів здійснювався через місцевих жителів методом «снігової кулі», коли, провівши інтерв'ю з одним респондентом, останній рекомендує кількох своїх знайомих, з якими він або ж сам дослідник домовлявся про інтерв'ю. У разі домовленості про бесіду інформантам не повідомлялась справжня мета дослідження, а використовувалась легенда, тобто не вказувались запитання, які передбачалось обговорювати. Як правило, глибинні інтерв'ю записуються на диктофон, а розвиток і вдосконалення техніки звукозапису відіграли важливу роль у зростанні інтересу дослідників до глибинних інтерв'ю. Респондентів обов'язково попереджували про те, що бесіда записуватиметься на диктофон. Детальніше специфіка проведення глибинних інтерв'ю з мешканцями малого міста на підставі узагальнення власного практичного досвіду авторки дисертації описана в окремій статті [Мацко, 2009а, с. 382].

У цьому дослідженні інформантами були представники робітничих професій із середньою або початковою освітою, які яскраво і багатогранно змальовували прожитий досвід, всупереч існуючому стереотипу про низький рівень мовної компетентності робітників. Глибинні інтерв'ю з мешканцями малого міста завершувались запитаннями про майбутнє міста, у відповідях на які вони висловлювали свій погляд на подальшу долю міста. Відповідно до методу інтерв'ю запитання про майбутнє, а також демографічні запитання ставляться в кінці бесіди. Зауважимо, що відповіді стосовно майбутнього

виявляються досить спекулятивними, а їх надійність є помітно нижчою, ніж запитань, присвячених минулому й теперішньому [Ковалев и Штейнберг, 1999, с. 189].

Транскрипція здійснювалась так, щоб максимально передати особливості бесіди, емоційні моменти, що супроводжували розповіді респондента. Паузи, сміх, зітхання, незавершені слова й речення – всі ці особливості розмови з кожним інформантом відображені в текстах інтерв'ю.

Аналіз матеріалів здійснювався в кілька етапів: на першому етапі текст кожного інтерв'ю розбирався за темами, що давало можливість виявити багатоманіття професійних шляхів усіх респондентів. Аби висвітлити певний сюжет, дані щодо нього виокремлювалися з цілого ряду інтерв'ю. Наступний етап інтерпретації передбачав застосування горизонтального (поколінського) аналізу фактів за відповідними темами. На цьому етапі здійснювалось порівняння історій. Дані за окремими темами співвідносились з відповідними місцями усіх історій. Оскільки певні частини різних інтерв'ю відбивають однакові теми з лейтмотиву, то вони можуть порівнюватись між собою. Також у схему інтерпретації були включені нові теми, які виникали під час бесід. У результаті аналізу усіх «випадків» іммобільної поведінки були виокремлені зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста й типові «закріплювачі», які повторюються в різних інтерв'ю, що утримують людей від територіальної мобільності.

Висновки до розділу 1

У першому розділі даної роботи наведені теоретико-методологічні передумови дослідження соціальної мобільності та іммобільності. Як такі передумови розглядаються дослідження соціального простору-часу; структури просторових вимірів; відтворення складових суспільства та дослідження

механізму індивідуальної мобільності. У результаті узагальнення різних підходів до вивчення соціальних переміщень була розроблена схема інтерпретації соціальної мобільності/імобільності, у якій подані чотири перспективи, а саме: часова, структурно-просторова, відтворювальна й мотиваційна. Схема також включає термінологічне поле тієї чи іншої перспективи, сконструйоване для подальшого використання в емпіричному дослідженні.

Було виявлено, що незважаючи на те, що соціальна мобільність вивчається дослідниками тривалий період, досліджень соціальної імобільності небагато. У кожній з виокремлених теоретико-методологічних передумов існують і безпосередні передумови вивчення імобільності. Так, зокрема, в рамках дослідження соціального простору-часу імобільність вивчається науковцями в контексті глобалізаційних процесів (наприклад, у М. Кастельса йдеться про імобільність ринків праці; Т. Файст говорить про «загадку осілості» населення; Б. Тернером запропоновано вивчати соціологію імобільності). Серед досліджень структури просторових вимірів такими передумовами є дослідження стабілізації кадрів і населення в територіальному просторі. У відтворювальній перспективі крім міжгенераційної мобільності вивчається міжгенераційна імобільність. При цьому дослідження соціологів переконують, що соціальне відтворення домінує над змінами в суспільстві. Процеси міжгенераційної мобільності зустрічаються набагато рідше, ніж міжгенераційна імобільність. У дослідженнях механізму індивідуальної мобільності виокремлюються чинники мобільності/імобільності, розглядаються мобільні/імобільні типи особистості.

Огляд досліджень соціальної мобільності та імобільності, які здійснювались якісними методами демонструє, що в якісній методології склалась окрема традиція вивчення різних типів соціальних переміщень. Пізнавальні можливості якісної методології є особливо цінними, по-перше, у дослідженні процесів соціальної мобільності в суспільствах, що переживають періоди кардинальних змін, оскільки дають можливість отримати інформацію

про процеси, які не набули масового характеру, а тому не можуть вивчатись кількісними методами (наприклад, коли йдеться про появу в соціальній структурі нових соціальних груп і прошарків). Якісні методи можуть виявитись особливо корисними для вивчення соціальної мобільності під час революцій, для дослідження трансляцій соціального статусу між поколіннями; стратегій, які застосовують сім'ї та індивіди в екстремальних ситуаціях; способів адаптації до соціальних трансформацій. По-друге, використання якісних методів у дослідженні соціальної мобільності дає можливість простежити суб'єктивні оцінки у формуванні життєвих виборів, а також виразніше вимальовує локальні контексти переміщень (історичний і культурний його аспекти), в яких опиняються індивіди та їхні сім'ї.

Проблемна ситуація відіграє ключову роль під час розгляду методології й методики дослідження, а також для вибору методу дослідження. У даному разі проблемна ситуація пролягає в тому, що за роки незалежності України через вплив негативних кризових явищ на життя населення дані статистики фіксують великий відсоток міграцій з різних регіонів. Однією з областей, де був зафіксований найвищий відсоток вибуття мешканців, є Луганська область, в якій сконцентрована велика кількість шахтарських міст і поселень. Населені пункти цього типу постраждали від реструктуризації вугільної промисловості, що негативно вплинуло на життєдіяльність цих територіально-поселенських утворень. Через кризові явища в житті шахтарських міст значна частина їх жителів починає мігрувати, однак постає питання: що утримує від виїзду іммобільну частину жителів. Для даного дисертаційного дослідження, яке проводилось у малому шахтарському місті, був обраний метод кейс-стаді, а головним методом збору інформації – напівструктуроване лейтмотивне інтерв'ю. За допомогою цього методу за мету ставилось виявлення значимих глибинних переконань, уявлень, чинників, що обумовлюють іммобільність.

РОЗДІЛ 2

ЕЛЕМЕНТИ СТРАТЕГІЙ МОБІЛЬНОЇ ТА ІММОБІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МЕШКАНЦІВ МАЛОГО МІСТА

2.1 Характеристика малих міст: соціально-економічна ситуація та міграційні настрої

У даному підрозділі у фокусі уваги опиняється фрагмент структурно-просторової перспективи (див. табл. 1.1), а саме територіальний зріз соціальної структури. Інституалізація соціології у ХХ ст. значною мірою була пов'язана з дослідженнями міста та міського життя представників Чиказької школи (Р. Парк, Е. Берджес, Л. Вірт (L. Wirth), У. Томас, Ф. Знанецький та ін.) і у цьому сенсі соціологія ХХ-го століття була наукою переважно про міський соціум [Нефедова и др., 2015, с. 61]. Зазвичай у соціологічних дослідженнях поселенський чинник є допоміжним у інтерпретації соціальної поведінки. У 60–70-ті роки спостерігався підвищений інтерес дослідників до проблематики малих міст, що було обумовлено стрімким зростанням великих міст, тобто в контексті урбанізації. Саме в зазначений період виокремлені специфічні ознаки малих міст, які дають можливість вирізняти їх серед міст інших категорій, розглядались проблеми малих міст і пропонувались способи їх вирішення.

Які ж міста належать до категорії малих? Відповідь на це запитання тривалий час була неоднозначною. Уперше найбільш комплексно соціально-економічні й демографічні проблеми невеликих міст висвітлюються в монографії, написаній колективом авторів на чолі з Б.С. Хорєвим [Малый город, 1972]. Намагаючись визначити населені пункти, які належатимуть до малих міст, автори вказують, що не можна спиратись лише на один критерій, як це відбувається у статистиці, – кількість мешканців населеного пункту. Розгляд точок зору різних учених, що наводиться у монографії, ще раз переконує, що

однозначної відповіді на це запитання не існує. Загалом автори монографії доходять висновку, що два центри величини, які найчастіше зустрічаються в літературі щодо кількості малих міст (20 та 50 тис. мешканців), можуть використовуватись.

При визначенні характерних ознак малих міст до уваги береться не тільки кількість мешканців, а й інші ознаки, такі як, наприклад, найбільш типові проблеми невеликих міст. За цим показником міста з населенням до 50 тис. Б.С. Хорєвим запропоновано відносити до невеликих міст. Зазначимо також, що в цій категорії автори запропонували виділяти такі підкатегорії: міста з населенням до 20 тис. запропоновано називати малими, а міста з населенням 20–50 тис. мешканців – напівсередніми, оскільки це нібито категорія перехідного типу між малими й середніми містами з наявністю ознак, характерних і для тих і для інших [Малый город, 1972, с. 11].

В інших джерелах зазначається, що поділ на великі і малі міста здійснюється відповідно до державних будівельних норм «Містобудування, планування та забудова міських і сільських поселень» (ДБН 360–92), згідно з якими до малих міст відносять населені пункти з кількістю до 50 тис., сюди ж належать і селища міського типу; середні – 50–250 тис. осіб; великі – 250–500 тис. осіб; значні – 500 тис. – 1 млн осіб і найзначніші – понад 1 млн [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 6].

Малі міста є досить численною за кількісним складом групою населених пунктів. Станом на 1 січня 2003 р. в Україні нараховувалося 350 малих міст (3/4 загальної кількості міст України), в яких проживало майже 13 % населення країни (близько 19 % міського населення). У тому числі налічувалося 109 міст – від 20 до 50 тис. осіб, 160 міст – від 10 до 20 тис. осіб, 66 міст – від 5 до 10 тис. осіб, 15 міст з кількістю до 5 тис. осіб [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 6].

Переписи населення 1989 та 2001 років дають можливість простежити динаміку змін кількості й розміру малих міст. У Додатку Г наводиться Таблиця Г1, дані якої демонструють, що кількість малих міст збільшилась на 24

міста у міжпереписний період, тоді як усіх міст – лише на 20 (за рахунок зменшення кількості міст з населенням понад 50 тис. осіб). Найбільшу частку, а саме понад 3/4 загальної кількості малих міст України, становлять міста з населенням від 20 до 50 тис. та від 10 до 20 тис. осіб разом; проте частка цих міст за міжпереписний період зменшилась з 82,6 до 77,2 % у загальній кількості малих міст [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 17]. «За даними перепису населення 2001 р. в цих містах мешкає 90,6 % всіх жителів малих міст. Водночас із підвищеним динамізмом збільшувалась кількість найменших міст – від 5 до 10 тис. жителів – майже в 1,5 раза. У результаті частка малих міст у загальній кількості міст України збільшилась від 75,4 % в 1989 р. до 77,3 % у 2001 р., а частка їх жителів – від 20,6 % до 21,7 % за відповідні роки...» [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 18].

Особливості динаміки кількості малих міст та кількості їх населення наведено у Таблиці Г2. Області України з найбільшою кількістю малих міст – Львівська (39), Донецька (35), Луганська (25). Відповідно найменше таких населених пунктів у Житомирській (6) та Миколаївській (7) областях. Розглядаючи динаміку кількості населення малих міст загалом, можна дійти висновку, що в переважній більшості областей кількість мешканців у цих територіально-поселенських утвореннях зменшилась, що є проявом демографічної кризи й наслідком загального зменшення кількості населення країни; частково це зменшення пов'язане з адміністративно-територіальними змінами [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 22].

За господарськими функціями, які виконують міста, їх ділять на монофункціональні та поліфункціональні, або однофункціональні та багатофункціональні. Велика кількість малих міст являють собою монофункціональні населені пункти (адже в невеликому населеному пункті не можуть бути розвинені різні галузі з об'єктивних причин). До монопрофільних (монофункціональних) відносять міста, в яких більше 25 % населення зайнято на одному підприємстві чи групі підприємств однієї галузі [Зубаревич, 2010, с. 13]. Деякі дослідники навіть зазначають, що поняття «мономісто» є близьким до

терміна «місто-завод», що передбачає існування тісного зв'язку між функціонуванням міського поселення та підприємства, яке є досить масштабним, щоб впливати на всі основні аспекти життя міста, тобто містоутворювальним [Каючкіна, 2010, с. 221].

Отже, залежно від того, на чому «спеціалізується» місто, у літературі запропоновані різні типології малих міст. У такому разі головне – виявити містоутворювальну галузь. Показником може бути відсоток зайнятого населення в галузях господарства і встановлення за ним функцій міста. Виокремлюють такі типи міст за господарськими функціями, що переважають: багатофункціональні; з переважним розвитком промислових функцій; з переважанням промислових і транспортних функцій; з промисловими й рекреаційними функціями; рекреаційні центри; організаційно-господарські та промислово-аграрні центри [Оникиєнко и др. 1997, с. 11].

Одна із запропонованих вченими типологій вирізняє серед невеликих міст шахтарські; одноголузеві; портові; транспортні; курортно-рекреаційні; наукові; управлінські (організаційно-господарські); культурно-освітні [Салій, 2001, с. 18]. Більш розширена класифікація монофункціональних міст може бути подана у такий спосіб, що за основу її беруться типологічні ознаки функціональних категорій, при цьому в кожній категорії виокремлюється профільна економічна база. За цією ознакою виділяються такі типи міст: індустріальні центри; аграрно-індустріальні центри; транспортно-промислові центри; лікувально-промислові центри; лікувально-оздоровчі центри; культурно-історичні й туристичні центри. При цьому серед міст, які об'єднані в групу індустріальних центрів, розрізняють вугледобувні; центри добування металеві й неметалевої сировини; центри обробної промисловості; промислові енергетичні центри [Оникиєнко и др., 1997, с. 15]. Для міста, яке буде віднесене до певного типу, характерний великий відсоток населення, яке зайняте в профільній економічній базі міста, хоча це і не виключає того, що певна частина його мешканців зайняті в інших сферах, при цьому цей відсоток не такий численний [Мацко, 2006, с. 153].

Територіальна близькість малого міста й села проявляється часто у подібності способу життя в цих територіально-поселенських спільнотах. Так, наприклад, Б.С. Хорев сільські поселення змальовує як такі, що «тяжінуть» до невеликих міст; а також говорить, що мале місто тісно пов'язане із сільською периферією, часто є своєрідною «столицею» сільського району [Малый город, 1972, с. 17]. Як центр розвитку сільських територій малі монофункціональні міста розвиваються багато в чому за рахунок залучення ресурсів тих територій, які вони обслуговують, у тому числі й трудових ресурсів [Оникиенко и др., 1997, с. 14].

Міграційні настрої можна вважати своєрідним індикатором соціально-економічної ситуації в населеному пункті [Мацко, 2007b, с. 189]. Динаміка їх змінюється залежно від поліпшення чи погіршення умов проживання в місті. За радянських часів, розглядаючи вплив міграції на зміну кількості та складу населення невеликих міст, дослідники констатували, що в невеликих містах збільшення населення за рахунок цього джерела набагато менше порівняно з міським населенням у цілому [Малый город, 1972, с. 65]. У працях радянського періоду увага приділяється обмеженню росту великих міст та адміністративному лімітуванню відпливу населення із сільської місцевості. Проблема адміністративних обмежень міграційної мобільності розглядається у працях А. Дмитрієва (А. Дмитриев), М. Межевича [Дмитриев и Межевич, 1981], В. Моїсеєнко (В. Моисеенко) [Моисеенко, 2004], В. Попова [Попов, 1996]. Однак починаючи з кінця ХХ ст. такі чинники закріплення, як, наприклад інститут прописки, змінюються новими, що й буде предметом розгляду наступних підрозділів.

Про потенційну територіальну мобільність у 2000-х роках можна судити за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ. Запитання, що ставилися респондентам «Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви проживаєте», окреслює певну картину щодо потенційної міграції з малих міст. У Таблиці Д1 наводиться відсоток тих мешканців, які хотіли б виїхати з своїх населених пунктів за 2002–2010 роки. Дані Таблиці Д1 демонструють, що протягом усіх

цих років (до 2010 р.) кількість бажаючих виїхати з малих міст більша, ніж із сільських поселень. Починаючи з 2003 р. і до 2010 р. цей показник значно перевищував (за всіма роками) відсоток бажаючих мігрувати з міст-мільйонників. Що ж стосується великих міст із кількістю від 500 тисяч до 1 млн мешканців, то починаючи з 2003 р. з цих міст бажаючих виїхати менше, ніж з малих. Загалом же за 2002–2008 роки показник потенційних мігрантів з малих міст становив понад 20 %. Стабільна частина населення становить за вказані роки понад 50 %. Таким чином, можна зробити висновок, що починаючи з 2003 р. найбільше потенційних мігрантів саме з малих міст, а не з сіл та більших міст.

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України (2004–2010 рр.)* дають певне уявлення про причини потенційної міграції. Найвагоміші причини виїзду, на які вказали жителі малих міст, – шкідливі для здоров'я екологічні умови (2008 р. – 16,2 %, 2010 р. – 15,8 %), бажання знайти нове місце роботи (2008 р. – 15,5 %, 2010 р. – 20,3 %), переїзд ближче до родичів (2008 р. – 5,4 %, 2010 р. – 8,1 %) і просто змінити місце проживання (2008 р. – 12,2 %, 2010 р. – 6,3 %). При цьому бажання знайти нове місце роботи як імовірна причина виїзду за 2004–2010 роки виявилась найбільш вагомою (за винятком 2008 р.) й у відсотках переважає інші причини міграції. Найменш вагомими причинами виїзду виявився страх міжнаціональних конфліктів (обирали до 3 % мешканців у різні роки) та труднощі з мовою спілкування (менше 1 %). Отже, основною причиною міграції з малих міст становлять територіальні переміщення, пов'язані саме з трудовою діяльністю.

Розглядаючи напрями потенційної територіальної мобільності мешканців малих міст за 2002–2010 роки, простежуємо такі тенденції. Значний відсоток (від 15,3 % у 2010 р. до 21,4 % у 2003 р.) потенційних мігрантів з малих міст ще не визначився з напрямком виїзду. Це видається закономірним з огляду на те, що дане запитання моніторингу стосується потенційного виїзду, й у багатьох

* У моніторингах 2002-го та 2003-го років запитання про ймовірні причини виїзду не ставилось.

мешканців немає чітко сформульованого плану реалізації свого бажання. Протягом указаних років найбільш привабливими місцями для виїзду були інша місцевість України й Росія. Що ж стосується виїзду за кордон колишнього СРСР, то на початку 2000-х років цей напрямок видавався привабливішим (2002 р. – 20,8 %, 2003 р. – 21,4 %), ніж на кінець першого десятиліття ХХІ ст. (2008 р. – 15,5 %, 2010 р. – 15,3 %). Найменш привабливим напрямком виїзду є інші республіки колишнього СРСР, який обирали у вказане десятиліття менше 2 %.

Трудові міграції за кордон стали поширеними серед населення України у пострадянський період. Серед мешканців малих міст більший відсоток, ніж серед мешканців більших міст, тих, хто хотів би наступного року поїхати за кордон на тимчасові заробітки. Так, у 2002 р. таке бажання висловили 9,5 % опитаних (у містах-мільйонниках – 3,9 %, у великих містах – 7,5 %), у 2003 р. – 11,5 % (3,4 % та 5,4 % відповідно), у 2004 р. – 7,6 % (3,4 % та 4,2 % відповідно), у 2005 р. – 12,3 % (3,9 % та 4,8 % відповідно). У 2008 р. й 2010 р. кількість бажаючих виїхати за кордон найближчого року з метою заробітків з малих міст зменшилась і у 2008 р. становила 6,8 %, у 2010 р. – 3,2 %. Цим та іншим тенденціям міграції населення з малих міст присвячені окремі публікації [Мацко, 2010b; Мацко-Демиденко, 2014b].

Серед мешканців малих міст більше, ніж у містах-мільйонниках та селах, тих, хто має власний досвід тимчасової роботи за кордоном або в кого хтось із родини має такий досвід. Так, наприклад, у 2002 р. у малих містах таких мешканців було 13,4 %, у 2006 р. – 22,4 %, у 2008 р. – 21,6 %, у 2010 р. – 12,8 %. У містах-мільйонниках цей відсоток найнижчий порівняно з меншими містами й селами.

Якщо говорити про територіально імобільне населення, яке не залучене в трудові міграції, то тут відмінності серед різних типів міст фіксуються в середині 2000-их років. Мешканців, які не їздили жодного разу за кордон на заробітки, було більше у великих містах та містах-мільйонниках, ніж у малих. У 2005 р. у малих містах 87,4 % не їздили жодного разу за кордон (у містах-

мільйонниках – 92,6 %, у великих – 92 %), у 2006 р. – 82,3 % (94,6 % та 89 % відповідно). Таким чином, наведені дані дають можливість стверджувати, що з малих міст дещо більше населення виїжджає на тимчасові заробітки за кордон.

Розглядаючи доросле (30–54 років) потенційно мобільне та іммобільне населення України, окреслимо певні відмінності в їхніх оцінках різних аспектів трудової діяльності та соціальної ситуації загалом, що може слугувати штрихами до соціально-економічного портрета цих двох підгруп*. Потенційно мобільне та іммобільне населення відрізняється мірою задоволеності своїм становищем у суспільстві: серед перших більше незадоволених (61,5 %), ніж серед других (44,5 %) (див. табл. Д2). Що ж до задоволеності своїм життям загалом, то тут спостерігається подібна тенденція: серед потенційно мобільних 40,4 % «скоріше не задоволені» своїм життям (27,5 % цей показник серед іммобільних) і лише 24,2 % – «скоріше задоволені» (35,5 % відповідно) (див. табл. Д3). У тих, хто хотіли б виїхати з своїх населених пунктів, невдоволення викликають і різні сторони життя в їхніх населених пунктах: вони більше (порівняно з іммобільними) незадоволені роботою органів місцевої влади, житлово-комунальної служби, благоустроєм і санітарним станом будинку, повітря та станом вулиць парків, докільця (див. табл. Д4, Д5, Д6, Д7, Д8).

Тим, хто хотів би виїхати зі своїх населених пунктів, не вистачає роботи, що підходить, – так відповіли 63,1 % (51,7 % серед іммобільних) (див. табл. Д9). Потенційно мобільні вважають, що гарантії зайнятості та забезпечення роботою «значно погіршились» (43,2 %), на відміну від іммобільних, які вважають, що вони залишились такими самими (42,1 %) (див. табл. Д10).

Серед потенційно мобільного населення дещо вищий відсоток таких, хто оцінив своє матеріальне становище як «злиденне» – 10,6 % (лише 5,1 % – серед іммобільних), а серед іммобільних дещо більше тих, хто оцінив своє

* Як потенційно мобільне населення розглядаються ті мешканці, які на запитання «Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете», відповіли «Так», іммобільне – відповіли «Ні».

матеріальне становище як «середнє» (52,6 %, серед потенційно мобільних – 46,4 %) (див. табл. Д11). Щодо оцінок майбутнього, то потенційно мобільні вважають, що ніякого покращення не буде (31,3 %), а іммобільні більше сподіваються, що життя більш-менш налагодиться (33,3 % – іммобільні, 25,1 % – потенційно мобільні) (див. табл. Д12). Можливо, саме через це 12,8 % потенційно мобільних збираються поїхати у найближчий рік за кордон на тимчасові заробітки (і лише 3,6 % серед іммобільних) (див. табл. Д13).

Таким чином, територіально іммобільне населення є більш задоволеним як своїм становищем у суспільстві і своїм життям загалом, так і окремими сторонами життя у своїх населених пунктах. Представники підгрупи іммобільних вище оцінюють своє матеріальне становище й більше сподіваються, що життя більш-менш налагодиться. Потенційно ж мобільне населення більше незадоволене благоустроєм місцевих умов і своїм життям та становищем у суспільстві. Цим людям більше не вистачає роботи, яка підходить, і вони нижче оцінюють своє матеріальне становище.

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2010 р. демонструють проблеми, які найбільше турбують мешканців різних територіально-поселенських утворень. Мешканці малих міст більше, ніж мешканці інших населених пунктів, бояться зростання цін – 91 % (у великих містах таких 81,8 %, у містах-мільйонниках – 84,3 %), невиплати зарплат та пенсій – 77,5 % (70,5 % і 70,8 % відповідно) та безробіття – 82,4 % (79,9 % і 75 % відповідно).

Значній частині мешканців малих міст не вистачає роботи, що підходить: у 2010 р. так відповіли 43,2 %. Для міст-мільйонників цей показник не відрізняється і становить теж 43,2 %, для великих – 47,8 %, а от можливість мати додатковий заробіток краще реалізується у містах-мільйонниках (її не вистачає для 37,3 % мешканців), а найгірше – у малих містах та селах (48,3 % та 54,6 % відповідно). За даними моніторингу, на думку мешканців малих міст, ситуація із забезпеченням роботою в цих територіально-поселенських утвореннях залишається складною. Знайти роботу в невеликому місті за своєю

кваліфікацією і з достатнім заробітком складно – так вважають 87,2 % жителів (див. табл. E1). Щоправда, в селах також важко знайти таку роботу – так відповіли 85 %, а у містах-мільйонних дещо простіше – 73,3 %. Роботу за кваліфікацією, але без достатнього заробітку найскладніше знайти у малих містах порівняно з іншими типами міст: 68,7 % мешканців малих міст вважають, що складно знайти таку роботу. У містах-мільйонниках цей відсоток становить 42,6 %, у великих містах – 51,2 % (див. табл. E2).

Знайти роботу з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією в малих містах також найскладніше порівняно з іншими містами: 83,4 % мешканців малих міст вважають, що складно знайти таку роботу в їхніх населених пунктах, а в містах-мільйонниках і великих містах – по 62,6 % (див. табл. E3). Навіть будь-яку роботу знайти в малому місті складно – так вважає 69,4 % жителів міст цього типу; у містах з населенням понад мільйон жителів і великих містах легше знайти будь-яку роботу: 33,5 % та 46,7 % відповідно (див. табл. E4). Загалом же, виходячи з цих даних, можна зробити висновок про те, що ситуація з роботою в малих містах залишається складнішою порівняно з більшими містами, про що йдеться й у інших публікаціях, посвячених розгляду цієї проблематики [Мацко, 2009d; Мацко, 2010a]. При цьому дослідники, вивчаючи ситуацію із забезпеченням роботою в малих містах зазначають, що безробіття скорочується в напрямі: «сільська місцевість – мале місто – велике місто» [Становище сімей в умовах малих міст України, 2006, с. 56]. Відповідно в малих містах ситуація із забезпеченням роботою трохи краща, ніж у селах, але помітно гірша, ніж у більших містах.

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство 2010» дають ілюстрацію щодо зайнятості населення в державному та приватному секторах. За цими даними (див. табл. Ж1) лише 3,2 % населення малих міст України зайняті у приватному та державному секторах економіки одночасно. У приватному – 33,5 %, що дещо більше, ніж у державному (22,5 %).

Що стосується ставлення загалом до приватного підприємництва, то в 2010 р. 33,9 % мешканців малих міст скоріше схвалюють розвиток приватного підприємництва, 25,8 % – цілком схвалюють (див. табл. Ж2). Не схвалюють розвитку приватного підприємництва лише 7,2 %, а також 13,6 % – скоріше не схвалюють. Отже, мешканці малих міст швидше позитивно, ніж негативно ставляться до розвитку приватного підприємництва.

Серед мешканців малих міст дещо вищий відсоток тих, хто не згоден працювати у приватного підприємця (32,3 %), ніж у містах-мільйонниках (20,3 %). При цьому лише 15,8 % перших скоріше погодились би працювати у приватного підприємця (у містах-мільйонниках – 27,1 %) (див. табл. Ж3). Однак значна частина населення таких міст хотіла б відкрити власну справу: таких 30,6 % та скоріше хотіли б – 23 % (див. табл. Ж4). Не хотіли б відкрити власну справу 28,4 % та скоріше не хотіли б – 9 %.

Якщо ж розглянути доросле населення залежно від роботи в державному чи приватному секторі, то виявлено такі відмінності (див. табл. И1). Серед населення, яке працює в державному секторі, менше тих, хто погоджується працювати у приватного підприємця: 30,8 % не погоджуються (в приватному – 14,5 %), а в приватному – більше працівників погоджуються – 35,9 % (у державному таких лише 14,2 %), що видається закономірним.

Відрізняються оцінки працівників приватного та державного секторів можливостей працевлаштування в їхніх населених пунктах. Серед працівників приватного сектору більше (ніж серед державного) вважають, що знайти роботу за кваліфікацією, але без достатнього заробітку легко – 22 % (серед державного – 12,1 %) (див. табл. И2). Те саме стосується пошуку будь-якої роботи: серед працівників приватного сектору більше тих, хто вважає, що її знайти легко, ніж серед працівників державного (див. табл. И3). При цьому серед працівників державного сектору менше таких (21,6 %), хто переконаний, що гарантії зайнятості значно погіршилися, ніж у приватному секторі (у державному – 31,8 %), а серед працівників державного сектору більше таких, які впевнені, що все залишилось без змін, – 51,4 % (у приватному – 40 %) (див. табл. И4). Таким

чином, загалом працівники приватного сектору дещо краще оцінюють можливості працевлаштування у своїх населених пунктах. Тобто ці дані моніторингу Інституту соціології НАН України можна розглядати як підтвердження активнішої позиції працівників приватного сектору щодо пошуку роботи у місті. У наступному підрозділі ці тенденції будуть підтвержені даними якісного дослідження.

Малі міста відрізняються від великих не тільки ситуацією із забезпеченням роботою, міграційними настроями мешканців, а й умовами проживання населення. За опитуванням моніторингу в 2010 р. 20,4 % мешканців малих міст проживають в приватних будинках, що дещо більше порівняно з містами-мільйонниками, де таких мешканців лише 9,3 % (див. табл. K1). В окремих квартирах мешкають 74,7 % жителів малих міст, у містах-мільйонниках – 82,2 %, у великих містах – 64,1 %.

Характеризуючи умови проживання населення, розглянемо обладнання житлового фонду комунальними зручностями (наявність центрального опалення, водопроводу, каналізації та ін.). Показники комфортності житла у малих містах дещо поступаються аналогічним показникам у великих містах. За даними моніторингу Інституту соціології умови проживання в малих містах відрізняються від більших міст за такими показниками: гаряча вода наявна в домівках трохи більше половини жителів – 55,6 % (у містах-мільйонниках – 87,3 %, у великих містах – 81,1 %). Центральне опалення мають у малих містах 57,9 % (83,9 % та 89,0 % відповідно), а телефон – 66,2 % (86 % та 82,7 % відповідно). Таким чином, із наведених даних можна зробити висновок, що мешканці малих міст загалом дещо гірше забезпечені деякими комунальними зручностями, ніж мешканці великих міст (див. табл. K2).

Крім об'єктивних показників обладнання зручностями домогосподарств можна охарактеризувати і суб'єктивні відчуття мешканців невеликих міст. За даними моніторингу серед населення малих міст України менше задоволених проживанням у своїх населених пунктах, ніж у інших містах: тут 29,3 % «скоріше задоволених» (у містах-мільйонниках таких 42,1 %, у великих –

36,2 %); та 35,3 % «скоріше не задоволених», що дещо вище аналогічних показників в інших містах (23,4% та 23,6% відповідно) (див. табл. Л1).

Щодо задоволеності мешканцями окремими сторонами життя в малих містах (див. табл. Л2), то найбільше не задоволені роботою житлово-комунальної служби (68,4 %), благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків і докільля (54,9 %). Дещо менше невдоволення викликає у мешканців благоустрій і санітарний стан будинку (51,1 %) та благоустрій і санітарний стан подвір'я (48,1 %). Порівнюючи оцінки мешканців різних сторін життя у інших населених пунктах, можна виявити, що в жителів міст-мільйонників і великих міст, на відміну від малих, найбільше невдоволення викликає благоустрій та санітарний стан вулиць, парків і докільля (72 % у перших і 69,3 % у других). Таким чином, спираючись на дослідження вчених, присвячених таким територіально-поселенським утворенням, як малі міста, а також на дані моніторингів Інституту соціології НАН України, було висвітлено специфіку населених пунктів цього типу й окреслено різні аспекти соціально-економічної ситуації в них. При цьому увага зверталась передусім саме на ті сюжети, про які йтиметься в емпіричному дослідженні зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців малого міста, якому присвячені наступні підрозділи. Дані статистики та кількісних досліджень дають уявлення загалом про ситуацію в усіх малих містах України, а в наступному підрозділі у фокусі уваги опиняється одне мале місто і розглядається те, як окреслені тенденції проявляються в ньому.

2.2 Соціальний та побутовий контекст іммобільності

Відштовхуючись від схеми інтерпретації соціальної мобільності/іммобільності (див. табл. 1.1), даний підрозділ відсилає до часової перспективи, оскільки розкриває історичні передумови переміщень та

«закріплення» представників однієї територіально-поселенської спільноти. Контекст ситуації соціальної іммобільності мешканців малого шахтарського міста, представлений нижче, передбачає розгляд історії міста, особливостей проживання в ньому за радянських часів, специфіки пострадянських трансформацій у даному регіоні, а також реалій сьогодення. Дослідження проводилось у шахтарському місті Краснодоні Луганської області. Для здійснення поставленої мети були використані дані з історії Луганщини, статистики, офіційного сайту м. Краснодона, Інтернет-видань м. Краснодона та Краснодонського району. Також емпіричною базою написання даного підрозділу стали результати глибинних інтерв'ю з мешканцями м. Краснодона, проведених автором; результати емпіричних досліджень луганських соціологів, проведених у шахтарських містах.

Як зазначає В. Семенова, в жодному типі досліджень роль контексту не є такою значимою, як у якісному, оскільки смисли і значення розрізняються в рамках різних контекстів [Семенова, 1998, с. 106]. Краснодон – шахтарське місто Луганської області, розташоване за 60 км від м. Луганська та 40 км від кордону з Росією. За кількістю наявного населення місто належить до малих міст. За даними статистики у 2007 р. чисельність міста становила 46 625 осіб [Чисельність наявного населення України на 1 січня 2007 р., 2007, с. 78]. Місто Краснодон входить до складу міськради Краснодона разом з такими містами й селищами міського типу: м. Суходільськ, смт Гірне, смт Ізварине, смт Краснодарський, смт Краснодон (нова назва – смт Тепле), смт Северний, смт Северо-Гундорівський, смт Урало-Кавказ, смт Енгельсове (нова назва – смт Буран) та м. Молодогвардійськ.

На початку ХХ ст. навколо місць покладу вугілля виник хутір Сорокіне, який з часом перетворився на місто. Краснодон існує з 1932 р.; чисельність його населення стрімко зростала, оскільки шахтарі з різних регіонів України та Росії з'їжджались сюди працювати. Поступово місто обростало новими шахтами, які закладались одна за одною на околицях, тому можна сказати, що воно є спадкоємцем старого робітничого поселення. Така історія є типовою для

розвитку багатьох шахтарських міст цього регіону, коли на місцях добування вугілля утворювались робітничі поселення, де формувалася промисловий пролетаріат до початку масової індустріалізації. Робота на шахтах приносила великий і швидкий прибуток, що приваблювало сюди населення з різних куточків Радянського Союзу. Аналізуючи урбанізаційні процеси, І. Прибиткова зазначає, що «в основі просторового перерозподілу населення лежить розвиток виробництва, що викликає концентрацію робочої сили в місцях зосередження промисловості. Її розвитком в основному визначається ступінь урбанізації країни чи окремих регіонів» [Прибиткова, 1999, с. 32].

Історичні події часів Другої світової війни, що відбувались у м. Краснодоні, описані в романі О. Фадєєва «Молода гвардія». Завдяки цьому літературному твору місто було відомим на теренах колишнього Радянського Союзу, і в цьому сенсі історія міста є особливою, нетиповою для інших шахтарських міст [Мацко-Демиденко, 2012, с. 358].

Про минуле м. Краснодона нагадують й назви вулиць – проспект Молодої Гвардії, квартал Лютікова, вул. Піонерська, вул. Комсомольська. Хоча серед назв вулиць і кварталів є багато типових для багатьох міст, але є й ті, що нагадують про історичні події, пов'язані з героями Молодої Гвардії. Як зазначає О. Калачова, назви вулиць міста дають можливість зрозуміти об'єднувальну основу міста, його історію, адже «міські назви – це мова міста» [Калачова, 2007]. Дослідник, навіть побіжно ознайомившись із міськими назвами, може скласти уявлення про промисловість цього населеного пункту, історію, героїв, топографію тощо. Назви краснодонських вулиць промовисто свідчать про те, що сучасна «мова міста» сформувалась у період бурхливого індустріального розвитку, в радянську епоху.

Значна кількість населення Краснодона й донині, як і в минулі десятиліття, зайнята у вугільній галузі. Крім підприємств вугільної промисловості, у місті до 2001 р. функціонував завод «Юність», робота якого була пов'язана з оборонною промисловістю. На заводі працювали переважно жінки, кількість робітників на ньому в різний час становила до 4 тисяч.

У радянський період політика розвитку малих монофункціональних міст, зокрема шахтарських, у яких домінуюча галузь виробництва потребувала залучення робочої сили чоловіків, передбачала відкриття в населених пунктах цього типу додаткового виробництва, де була потрібна робоча сила жінок [Чисельність наявного населення України на 1 січня 2007 р., 2007, с. 29].

Перехід до ринкової економіки після розпаду Радянського Союзу вимагав переорієнтацій у вугільній промисловості, які відкрили б постіндустріальну перспективу розвитку. Натомість державна політика реструктуризації вугільної промисловості передбачала масове закриття шахт на Донбасі, що розпочинається з 1995 р. Наслідки цієї політики особливо катастрофічними стали для поселень з моновиробничою зайнятістю населення, в Луганській області до цієї групи належать 63 шахтарські міста й поселення [Кононов и др., 2001, с. 6]. Місто Краснодон є одним із моногалузевих населених пунктів, які виявились найбільш вразливими до змін такого характеру, оскільки скорочення містоутворювального виробництва ставить населення територіальної спільноти в складні умови виживання, і навіть під питанням опиняється саме існування багатьох шахтарських поселень. Адже з виробництвом пов'язана сама ідея існування таких міст, їх символіка, історія, діяльність соціокультурних інститутів [Исследования города, 2010].

У м. Краснодоні у 1995 р. розпочинається закриття шахт, першою була закрита шахта ім. Тюленіна. У зв'язку з цим виникає проблема працевлаштування звільнених шахтарів; занепад соціальної інфраструктури в місті, яка в малих містах перебуває на балансі містоутворювального підприємства. У цей же період через закриття шахт виникають екологічні проблеми, пов'язані з підтопленням деяких територій. У ситуації кризи частина шахтарів відстоює своє право на роботу через колективний протест: страйки

перетворюються на повсякденну буденність міста у 1996–1999 рр.* Водночас із закриттям шахт у м. Краснодоні у 2001 р. припиняє функціонування ще одне велике підприємство – завод «Юність».

За останні роки чисельність мешканців м. Краснодона невпинно зменшується. Наприклад, якщо у 2005 р. за офіційними даними вона становила 48 026 осіб, у 2006 р. – 47 237, то в 2007 р. – 46 625 осіб. За даними управління статистики м. Краснодона, протягом 2008 р. чисельність населення в місті скоротилась на 567 осіб. У розрахунку на 100 жителів загальне скорочення населення склало 7,9 осіб. Міграційний приріст населення становив 91 людину, але він незначно вплинув на природне скорочення, яке налічувало 658 осіб [В Краснодоне проживает 107732 человека, 2009].

Найбільше підприємством міста – ВАТ «Краснодонвугілля», яке одночасно є одним із найбільших в Україні виробників вугілля, об'єднує 6 шахт (Шахта «Дуванна»; шахта ім. Н.П. Баракова; ш/у «Суходольське-Східне»; шахта «Самсонівська-Західна»; шахта «Молодогвадійська»; шахта ім. 50-річчя СРСР), дві збагачувальні фабрики [Реалии «Краснодонугля», 2009]. Головним напрямом діяльності компанії є добування вугілля; робота ВАТ «Краснодонвугілля» забезпечує надходження в місцевий бюджет. Як зазначається в одній з Інтернет-газет м. Краснодона підприємство бере участь у довгострокових програмах з розвитку міста та підвищення якості життя мешканців. Між компанією й містом підписана Соціальна угода, в рамках якої «Краснодонвугілля» перераховує міськраді кошти на ремонт і обслуговування об'єктів ЖКГ та бюджетних установ [К началу 2008 года среднемесячная зарплата шахтеров «Краснодонугля» достигла 2662,8 грн., 2008]. Шахтарі (і колишні, і працюючі) становлять значну частину населення; саме вони часто визначають суспільні настрої в місті. Як писало Інтернет-видання

* Деякі аспекти життя шахтарських міст у період реструктуризації вугільної промисловості описують українські дослідники [Кононов и др., 2001]; подібні процеси закриття вугільних шахт, що супроводжувались страйками, відбувались і у Великобританії в 70–80-ті роки ХХ століття [Drifts and the calm before the storm the 1970s and early 1980s, 2013.; Fighting On On On, 2013; Towards Closure, 2013].

«Краснодонские вести», для більшості жителів району єдина можливість законно заробити – це робота на шахтах. Тому м. Краснодон і м. Молодогвардійськ, а також сусідні поселення вже багато років вважаються депресивними регіонами [Реалии «Краснодонугля», 2009].

Для м. Краснодона, як і для багатьох навколишніх малих шахтарських міст характерні численні проблеми благоустрою. Деякі з них пов'язані з його забрудненням [Злобина, 2009], облаштуваністю будинків і під'їздів [Гордиенко, 2009], забезпеченням населення комунальними зручностями, про що свідчать публікації в місцевих газетах. Досить гостро продовжує існувати проблема із забезпеченням міста водою, часто трапляються перебої з водопостачанням [Алешина, 2009; Чтоб частный сектор был с водой, 2009].

Результати опитування, проведеного автором дисертації, дають інформацію щодо повсякденного життя робітників міста. На думку респондентів, у Краснодоні не вистачає об'єктів соціальної інфраструктури, мало закладів дитячого виховання. Відносно краща ситуація склалась із підприємствами торгівлі, оскільки за останні роки кількість їх збільшилась. За словами респондентів, усі жителі чітко поділяються за місцем роботи: *«вот у нас тут в городе, в Краснодоне, делится так: кто работает в шахте под землей и кто работает на поверхности. Зарплаты просто... большая разница, отличаются»* (Вадим Л., 41 р.). При цьому це характерно і для інших малих монофункціональних міст, у житті яких провідна роль відводиться певному підприємству*.

Серед робітників м. Краснодону, на думку респондентів, у найвигіднішій ситуації перебувають шахтарі. Вони утворюють особливу соціокультурну групу з властивим їй життєвим світом, поведінковими стратегіями. У соціальному ж просторі підприємства становище шахтарів характеризується підпорядкованістю, залежністю та нестійкістю досягнутих позицій.

* На місце роботи як найголовнішу диференціювальну ознаку в малому монофункціональному місті, яка визначає всі інші соціокультурні характеристики індивіда, вказується у працях соціологів [Лейбонович и Шушкова 2005; Флоринская, 2006].

Соціальна ситуація працюючих шахтарів ускладнена багатоманіттю тривог і переживань: це й загроза звільнення для працюючих у вугільній промисловості у зв'язку із закриттям шахт, а також через скорочення робітників пенсійного віку; загроза невивлати зарплат; загальна невпевненість у майбутньому. Шахтарі вказували на нестабільність свого становища, незахищеність гарантіями. Сьогодні вони не мають можливості на протест, оскільки це загрожує їм звільненням. Підтвердження цьому знаходимо і в інших дослідженнях, присвячених вивченню статусу робітників у сучасних умовах [Лейбонович и Шушкова, 2005, с. 76]. Ситуації, у якій опинились робітники в нових соціально-економічних реаліях, присвячені праці О. Симончук [Симончук, 2005], В. Трушкова [Трушков, 2002], В. Беленького (В. Беленький) [Беленький, 2003], Б. Максимова [Максимов, 2003] та інших.

Трудовий і життєвий шлях респондентів, з якими проводились інтерв'ю в дисертаційному дослідженні, у багатьох моментах є типовим для цілого покоління. Опитані мешканці малого міста 1957–1967 років народження – це покоління робітників, які розпочали трудове життя за радянських часів. Усі респонденти проживають у місті досить тривалий час (мінімум 20 останніх років). Дехто з них народився в Краснодоні, інші ж переїхали сюди ще за радянських часів. Більшість з опитаних після закінчення школи вступала в технікуми й опановувала робітничі спеціальності, що відповідали тогочасним орієнтаціям, коли система середньої освіти швидше орієнтувала випускників на масові професії і практичні навички, ніж на здобуття вищої освіти. Значна частина мешканців, переважно чоловіки, навчаються за спеціальностями, пов'язаними з гірничо-видобувною галуззю, оскільки у монофункціональному місті система освіти працює на забезпечення кадрів для галузі, на якій спеціалізується дане територіально-поселенське.

Співбесідники в інтерв'ю згадували, як за радянських часів у місто направлялись сім'ї з Росії для роботи на шахтах. Для приїжджих спеціально будувались квартали, де гуртожитки й домівки заселялись новоприбулими шахтарями. І до сьогодні в Краснодоні проживають вихідці з теперішньої Росії,

а також їхні нащадки: «ну в Караганде как работал, здесь новые организации шахтные открывались, требовались сюда работать, требовались сюда проходчики. И вот с 86 года я здесь» (Алексей Ю., 47 р.); «...я закончил техникум горный в Караганде. А в Краснодон я приехал ради этой квартиры. Жилья ж не было там. Все жилье сдавали на шахты, вот это еще Хрущев, «шанхай» строили, крыши фанерные, лишь бы человек там мог жить. Там эти зеки жили, местность не столь отдаленная. А квартиры на шахты вообще не давали <...> А здесь жилье давали проходчикам. Проходчикам давали... набирали проходчиков, проходчики – это самая дефицитная профессия оказалась, самая сложная. В принципе, генерал правильно делал, что заманивал сюда квартирами. И вот квартиру тут получил, так мы тут и остались... полгода, полгода в общежитии пожили и через полгода сразу квартиру получили. И так всем, многим давали... Ну не очень много, но приезжали. Наверно, человек 500–600. Там этапами было, каждые три года людей набирали. Это были 80-е... 83 год был набор, потом 86... Они за счет квартир поднимали уровень профессиональности» (Сергей В., 47 р.). У розповіді одного з респондентів вказано на ту обставину, що для прибулого населення створювалися в Краснодоні кращі умови із забезпеченням житлом, ніж для місцевих жителів. Це є ілюстрацією тієї обставини, що за радянських часів система працевлаштування працювала на «закріплення» кадрів у регіонах, у яких на той час відбувався індустріальний розквіт і які потребували залучення кваліфікованих кадрів: «...вот у нас было, что еще даже я застал 85, 87 год из Караганды бригадами сюда приезжали и у нас полностью кварталы сдавали, жилье дома <...> Им давали сразу ключи от двухкомнатной квартиры. Хотя свои, краснодонцы, тут стояли по 15–20 лет в очередях. Просто тут не хватало квалифицированных шахтеров» (Вадим Л., 41 р.).

Краснодон за радянських часів був містом першої категорії забезпечення, цей статус передбачав першочергове забезпечення мешканців продовольчими та іншими товарами, про що згадується в інтерв'ю: «у нас регион здесь хорошо снабжался. К нам вся Ростовская область ездил за колбасой, за мясом...»

(Иван Ф., 49 р.); «В те времена у меня отец с матерью ездили в Москву раз в месяц за товаром, за продуктами. Это была Москва – обеспечение первой категории. И Краснодар был шахтерский город, он тоже был первой степени обеспечения, было все прекрасно...» (Игорь Л., 40 р.); «Краснодон был первой категории обеспечения, можно было все купить, потому что тут эти шахты, но это было в 70-е годы...» (Лариса К., 47 р.).

Специфіка даного регіону полягає також і в тому, що з різних куточків Радянського Союзу сюди приїжджали робітники на тимчасову та постійну роботу на шахти: «А тут уже люди отовсюду, со всего Союза» (Лариса К., 47 р.); «Приезжие были только в те времена, когда шахты открывались, все ехали сюда работать, на Донбасс. И вот наша семья – мы все приехали сюда. Дед с Винницы приехал, из Винницкой области. Бабушка приехала с Воронежа, тоже из России работать. Моя мама – тоже приехала из России сюда, на шахты. Так что здесь у нас в основном все приезжие. Как шахты начали открываться, так люди и посъезжались...» (Галина С., 48 р.). При цьому лише у двох інтерв'ю вказувалось на дану регіональну специфіку як негативну, через те що на шахти приїжджали не найкращі робітники: «Чем был плох этот коллектив – потому что со всех уголков Советского Союза съезжались сюда на работу. Но обычно хорошие кадры – они не уходят, они работают на одном месте, плохо там или хорошо. А эти посъезжались сюда, такой коллектив, что сказать...» (Александр А., 50 р.); «Здесь я столкнулась с какой-то грубостью, напористостью. Вот какое-то хамство такое было, вот наглость, грубость. Ну, наверное тут такие условия складывались. Люди ехали отовсюду, из всего Союза. И люди не самые лучшие ехали. Кто-то от чего-то скрывался, там алиментщики, кто-то от закона скрывался, кто-то еще от чего-то. Поэтому, чтобы тут спрятаться здесь, в шахту...» (Лариса К., 47 р.).

Таким чином, за походженням усіх респондентів даного дослідження можна умовно поділити на дві групи. Одні з них за радянських часів переїхали в місто працювати в молодому віці. Це дало змогу вибудувати своє життя на

новому місці. Іншу групу становлять ті, хто народився й виріс у місті, тобто корінне населення.

У багатьох інтерв'ю етап життя за радянських часів описувався як найкращий протягом усього життєвого шляху: *«Самый хороший этап жизни – это до 91 года, вот это была хорошая жизнь. А вот после 91 года уже пошло не то. И работа была любимая. И все получалось, и все нравилось. Все было хорошо. И дома достаток был, и отдых был хороший. И не нуждались мы как-то особо. Все было хорошо»* (Людмила А., 50 р.). Етап життєвого і професійного шляху до 1991 р. характеризувався як найбільш стабільний. При цьому ця стабільність стосується як зайнятості, так і життя взагалі: *«мы не боялись завтрашнего дня. Какая-то стабильность была, уверенность была»* (Галина С., 48 р.); *«При Союзе работали мы стабильно, не боялись, что нас возьмут и уберут»* (Валентина К., 50 р.); *«я так скажу: если честно работать она и сейчас... и тогда можно было работать, и сейчас можно. Но тогда было больше уверенности. То есть я работал на производстве, и я знал: если я не пью, не прогуливаю, соответственно у меня была уверенность, что меня никто никуда никогда не уволит»* (Виктор С., 46 р.).

Разом з тим деякі співбесідники згадували, що за радянських часів у Краснодоні було складно з робочими місцями для жінок, бо монофункціональне шахтарське місто потребувало залучення в першу чергу чоловічої робочої сили: *«Для мужчин работа была – это шахты. А для женщин работы не было»* (Лариса К., 47 р.). Професія шахтаря в той час високо оплачувалась, вважалась однією з найпрестижніших: *«Зарплата была не такая уже высокая, но и не низкая – 400 рублей. По тем временам это были неплохие деньги»* (Александр А., 50 р.); *«...шахтеры считались более обеспеченной категорией...»* (Вадим Л., 41 р.).

Виїзд на заробітки для мешканців цього регіону не був популярний, оскільки в місті всі вони мали гарантовану зайнятість. Серед шахтарів взагалі не був поширений такий тип трудової міграції. Також продемонстровані вище сюжети інтерв'ю ілюструють, що трудові міграції в ті часи були спрямовані

переважно на Донбас. Легкість отримання житла для шахтарів, перша категорія забезпечення регіону, стабільна й добре оплачувана робота створювали сприятливі умови для «вкорінення» населення.

Таким чином, етап життя до 90-х років ХХ ст. усі респонденти характеризували так: це спокійний час, стабільна зайнятість, ідеали радянської доби. Деякі респонденти в інтерв'ю особливо багато уваги приділяли характеристиці даного етапу як найбільш позитивного в житті.

Трансформації 90-х років припали на вік інформантів 24–34 роки, тобто частина з респондентів тільки вступали в трудове життя, інша ж частина (трохи старша) перебувала на його активній стадії. Як зазначають соціологи, «індивідуальна доля людини, життєвий шлях особистості, міра й засоби реалізації її життєвих планів і програм завжди вплетені в її епоху, яка є тим історичним, суспільним тлом, на якому розгортається життєдіяльність індивіда» [Злобіна і Тихонович, 1996, с. 6]. Життєвий шлях цього покоління ділиться на два етапи, точкою поділу яких є 91-й рік – рік розпаду Радянського Союзу, закінчення ери соціалізму й початок руху пострадянських держав до ринкової економіки. Власне самі респонденти ділять свій шлях на два етапи: спокійне, визначене життя до 1991 р. й етап після 1991 р., позначений трансформаціями в усіх сферах. Така тенденція спостерігалась у даному дослідженні, як і в інших, коли респонденти «дореформене» життя оцінювали значно вище, ніж нинішнє [Социальное расслоение и социальна мобильность в переходной период, 1999, с. 89]. Як було підмічено дослідниками, своє теперішнє життя вони порівнюють не з нинішнім життям інших соціальних груп, а з власним життям у колишні часи, як його пам'ятають (і відчують як норму), тобто в оцінках помітна досить виражена орієнтація не на сучасне і майбутнє, а швидше звернення в минуле [Социальное расслоение и социальна мобильность в переходной период, 1999, с. 90].

Можливо, шахтарські міста більшою мірою, ніж інші типи міст, відчули на собі наслідки трансформаційних процесів 90-х років. Незважаючи на те, що на момент проведення глибинних інтерв'ю минув тривалий відрізок часу відтоді, як

розпочались перші зміни пострадянської доби, співбесідники яскраво емоційно описують свій власний досвід трансформацій. Середина 90-х років минулого століття пригадується мешканцями як найбільш кризовий час у місті та найважчий період у житті багатьох мешканців. Як зазначається в дослідженнях соціологів, події 1991 р. не можна охарактеризувати інакше, як потужний соціальний катаклізм [Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период, 1999, с. 74]. Про подібні ситуації соціологи пишуть, що «колишні норми, правила, зразки поведінки, кваліфікація, досвід – мало що допомагає до пори до часу або назавжди впоратися з новими обставинами і новими положеннями» [Макеєв та ін., 2017].

Затримки з виплатою заробітної плати в середині 90-х років відчули на собі працівники різних галузей. Наприклад, за результатами емпіричного дослідження «Соціальні наслідки реформування вугільної промисловості України», яке було проведене в 1997 р. в Донецькій області, заборгованість із заробітної плати мали 84,1 % опитаних шахтарів [Симончук, 1999а, с. 179]. При цьому така ситуація з невиплатою заробітної плати була характерна і на підприємствах, не пов'язаних з вугільною промисловістю. На заробітну плату населенню видаються продукти харчування (часто поганої якості), про що згадують респонденти: *«Я помню те года... – голодомор был. И в очереди километровой надо было простоять, чтобы эти 30–40 гривен получить. За месяц, на семью... Потом уже начали махинации эти власти – и мукой, и сахаром давали и сухпайками этими, солдатскими. Только где они их брали, я не понимаю. Просроченный этот сухпайок... коробка такая – дают и вычеркивают зарплату сразу. Если берешь мешок сахара или муки – вычеркивают. И причем еще и драки были... не дай Бог, не дай Бог. Санками возили с шахты. Это часа три или четыре тащить санки с этой мукой»* (Сергей И.К., 50 р.); *«До этого было как: что, это самое, скажем, мы поставили уголь, а нам просроченную тушенку дали, либо еще что-то, либо макаронны такие, испорченные, либо еще что-то такое. Это ужас»* (Александр А., 50 р.); *«Это такая была катастрофа! Муж у меня работал,*

денег не давали. Мы брали мешок муки и мешок сахара, чтобы его у кого-то поменять, чтобы что-то купить из продуктов... Консервы эти, которые невозможно было есть...» (Татьяна Ф., 45 р.); *«брали крупу, муку на зарплату. На шахту привозили под зарплату продукты, давали под зарплату. А денег дадут там сколько – 20–30 %. Копейки, только на сигареты. Задолженности были большие»* (Александр С., 40 р.).

Інформантами пригадувались трагічні самогубства через складні умови життя того періоду, які стали важким моральним випробуванням для багатьох жителів. Як указується в дослідженнях соціологів, зміни 90-х років супроводжувались масовою соціальною депресією і фрустрацією, втратою впевненості в завтрашньому дні, зростанням кількості самогубств [Силласте, 2000, с. 28]: *«ой ну тут так трудно у нас было... Еще на шахте там дадут что-то, мешок муки. Ой, ну так тяжело, некоторые даже – были случаи – пошел и повесился – нечем кормить семью, записки такие оставляли. Мы тяжело пережили это время, тут в Краснодоне»* (Ирина О., 40 р.).

У зв'язку з проблемами в житті міста починаючи з середини дев'яностих років серед населення стають поширені трудові міграції в пошуку заробітків. Для мешканців, які залишаються територіально іммобільними, доводиться знаходити практики виживання в нових умовах. І хоча в дослідженні спеціально не ставилось за мету виявити найтипівіші форми пристосування до ситуації, інформанти яскраво описували свій досвід і досвід інших мешканців подолання труднощів. В інтерв'ю згадувались такі практики, як робота на присадибній ділянці, здача металобрухту, заборгованість за квартплату, життя за рахунок пенсії старших членів родини. Ці практики були типовими для населення в період трансформацій кінця минулого століття. Як свідчать соціологічні дослідження, поширеною моделлю виживання в 90-ті роки (а також загалом у кризові періоди) стає ведення підсобного господарства та обробка городів, «дач» [Никулин, 2017, с. 173; Беленок та Мацко-Демиденко, 2017, с. 37]. У бесідах із жителями м. Краснодона дана модель виживання ілюструвалась такими сюжетами: *«...сейчас я не представляю, как мы выжили.*

Но у меня есть дача, большая дача. Там гектар земли. И мы там трудимся с весны и до поздней осени. Вот единственное, что нас спасло. Потому что мы там закрываем – помидоры, огурцы, картошку, там и морковка и лук, и все-все мы там выращиваем. Потому это нас может быть спасло» (Александр А., 50 р.); *«Вот на дачу (хорошо помню) – даже 10 копеек – нет, я не могу их позволить на автобус потратить, 5 км пешком, и вот картошка оттуда, овощи. То есть вот так. Наверное, огород нас спас, консервация. Вот с тех пор я консервацию сейчас не делаю, я не консервирую, я просто ее не хочу. С тех времен такое у меня осталось отвращение к консервации»* (Нина Н., 50 р.).

При цьому мешканці, у яких не було у власності земельної ділянки, знаходили якийсь шматок землі, який починали обробляти («...У кого не было огорода – раскапывали огороды, раскапывали где какой-нибудь кусочек придется. Вот так и выживали, как придется» (Галина С., 48 р.); «Подсобные хозяйства, дачи. Распахивали земли, которые это самое, не использовались» (Вадим Л., 41 р.). Згідно з даними соціологів Росії у 1997 р. 65 % шахтарів, які втратили роботу, виживали виключно за рахунок натурального господарства [Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период, 1999, с. 77]. Тобто всі ці дані свідчать, що значний відсоток мешканців шахтарських міст і поселень виживали в 90-ті роки завдяки підсобному господарству та обробці земельних ділянок. Інформанти говорили про те, що вирощені власноруч на «дачах» продукти харчування та їх заготівля (консервування) є найважливішою частиною стратегій виживання. За даними російських соціологів, у малих містах біля чверті опитаних назвали його серед основних джерел прибутку, а в трьох містах прибуток від нього виявився відчутнішим, ніж від роботи в приватних фірмах [Флоринская, 2006, с. 82].

Респонденти описували також і такі трудові практики, як продаж продуктів, дрібна торгівля, продаж сільськогосподарської продукції, які стають значно поширені серед населення в кризовий період: *«Машина, слава Богу, была. С утра, в 3 часа, погрузка – там где-то сад нашли, яблоки, продавали. В общем, мотались, как могли. Что-то делали: то масло постное продавал,*

возил муж, то картошечку, то свадьбы подыгрывал...» (Людмила А., 50 р.); «Очень тяжело было. Это если бы в деревне не корова, я не знаю, мы б наверное умерли, нас наверное не было бы. Тяжело было очень... Я не знаю, как мы даже выжили. Мне кажется, что мы выжили, что я из деревни. Я крутилась, продавала и молоко, и сметану» (Елена Х., 46 р.).

Через відсутність заробітної плати проблематичною стає оплата комунальних послуг. У деяких випадках остання здійснюється за рахунок невиплачених зарплат: *«А работа что – на бумаге деньги есть, а в наличии-то их нет. Ну, тогда настало безденежье, полное. И это ж надо было платить за жилье, и тут долги, и там долги. Потом спасло нас что – это кто-то придумал – нам давали взаимозачет. Такое еще было. Мы могли не деньгами платить за жилье, а так с бумажки на бумажку (за счет невыплаченной зарплаты). За квартиру так платили, за свет, за газ» (Людмила А., 50 р.).*

Однією зі стратегій виживання стає виготовлення в домашніх господарствах продуктів харчування, які раніше купувались, через втрату можливості придбання їх. Зокрема, серед населення поширеним стає випікання хліба в домашніх умовах, про що згадується в розповідях жінок: *«Я научилась хлеб хорошо печь. На одной воде. Там ничего больше не было. Мука, водичка, дрожжи. Вот такое дело было. Это уже такое ближе к 2000-м годам» (Людмила А., 50 р.); «Хлеб пекли сами, потому что не за что было купить» (Татьяна Ф., 45 р.); «Хотелось свежего хлеба. Не могли этого позволить... Потом, конечно, научились хлеб сами печь, дома. У каждой хозяйки был свой фирменный рецепт. У всех появились формочки для хлеба и практически каждая семья пекла хлеб... 90-е, 96, тогда был такой период. Это даже еще в 2000-х такое было, пекли хлеба. Это было лет 10» (Нина Н., 50 р.).*

В інтерв'ю згадуються як стратегії виживання допомога старшого покоління молодшому в родині: *«...выживали, тяжело было. Ну, у кого родители, у кого хозяйство. Тем и перебивались» (Алексей Ю., 47 р.); «Вот так на подсобном корму и на пенсию папы, мамы. Вот так и жили» (Вадим Л., 41 р.).* Допомога батьків і родичів є важливим джерелом виживання, воно

характерне для молодих сімей, які отримують допомогу від батьків, на що зазначалось і в іншому дослідженні [Симончук, 1999а, с. 186].

У розповідях також згадується й допомога одне одному продуктами харчування в 90-ті роки серед знайомих, сусідів, колег по роботі: *«Было очень сложно, но мы все друг друга все равно поддерживали. У кого там мужья, у кого... Чем-то мы все делились»* (Лилия Г., 46 р.); *«Когда Славка, мой сын, с армии пришел, и он получил 9 кг сливочного масла. Вот я сейчас говорю, вспоминаю, и у меня «мурашки» и вот сколько прошло времени... у меня было такое счастье, я Людыной маме – килограмм, бабушкам. Потом муки – девочки принесут. Как одна семья были...»* (Нина Н., 50 р.); *«я не знаю, кто как, но у меня было такое, что мне помогали. Мне помогали и я помогала»* (Галина С., 48 р.); *«была взаимопомощь, помогали друг другу»* (Людмила А., 50 р.). І. Штейнберг зауважує, що соціальні мережі підтримки сімей у часи системної кризи основних соціальних інститутів суспільства в пострадянський період виконували важливу роль «соціального амортизатора» у стратегіях виживання сімей [Штейнберг, 2010, с. 40].

Зазначимо, що в публікаціях науковців вивченню практик виживання присвячені численні праці. Тому ознайомлення з ними дозволяє стверджувати, що деякі з таких практик були притаманні для населення загалом, інші ж є специфічними саме для даного регіону. Однією з них є нелегальне видобування вугілля, що стало поширеним серед мешканців шахтарських поселень. Це дослідження, а також результати інших досліджень шахтарських міст і поселень у період трансформаційних змін 90-х років дають можливість зробити висновок, що в частини населення шахтарських населених пунктів формуються антисоціальні форми поведінки, націлені на розв'язання проблем виживання [Кононов и др., 2001, с. 52; Симончук, 1999а, с. 180]. Зокрема, діяльність, пов'язана зі збиранням металобрухту набула масового характеру, що знайшло відображення й у розповідях респондентів про тогочасні реалії. Таким чином, у нашому дослідженні були виявлені найпоширеніші стратегії виживання. При цьому в працях соціологів, присвячених дослідженню шляхів

адаптації населення в шахтарських регіонах, зазначається, що стратегії виживання в різних освітніх, професійних, поселенських групах відрізняються мало [Симончук, 1999а, с. 191].

У 90-ті роки розпочинаються шахтарські страйки як реакція на невиплату заробітної плати. Про страйки згадують мешканці Краснодона: *«это был страх Господний. В 93 году муж ушел бастовать, – может вы слышали в Киеве – они полгода сидели там возле облминистрации. Мы не получали зарплату. Год получали макаронами...»* (Катерина С.И., 42 р.). *«Я помню, наши шахтеры – тут у нас есть горисполком – в фойе лежат женщины, жены – голодовку объявили. Они там не знаю сколько месяцев лежали, ночевали. Представляете, какой кошмар был? Шахтеры бастовали, они здесь собирались возле горисполкома, пешком ходили на Киев, в Луганск ходили. Было очень тяжело»* (Людмила А., 50 р.). Страйки робітників вугільної промисловості, що стали наслідком економічних трансформацій 1990-х років, досліджуються в працях соціологів [Гуляев, 2003; Панькова и Иващенко, 2006; Панькова, 2003]. При цьому шахтарськими страйками були охоплені й інші міста у вугільних регіонах Росії, оскільки у зв'язку з реструктуризацією галузі там складалася аналогічна ситуація*.

Аналізуючи сюжети з інтерв'ю респондентів, які стосувались трансформацій 90-х років у місті, можна дійти висновку, що, незважаючи на індивідуальні відмінності життєвого шляху, всі співбесідники однаково характеризують цей «перехідний» період, усі вони більшою чи меншою мірою зіткнулися з кризовими явищами цього періоду. Дані проведеного дослідження перекликаються з дослідженням, проведеним луганськими соціологами в кінці 90-х років у шахтарських містах і поселеннях, зокрема в м. Краснодоні. Воно яскраво демонструє кризові явища в житті міста. З одного боку, загальний

* Тема шахтарських страйків і шахтарського побуту кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. описується у працях Л. Гордона, Е. Груздевої, В. Комаровського [Гордон и др., 1993], П. Бізюкова [Бизюков, 1995], В. Борисова [Борисов, 2001; 1999], Л. Лопатіна [Лопатин, 2010], В. Ільїна [Ильин, 1998], А. Кацви [Кацва, 2008]. Групою соціологів на чолі з Л. Гордоном і Е. Клоповим здійснене монографічне дослідження, в якому описуються соціальні наслідки реструктуризації вугільної галузі [Крутой пласт, 1999].

економічний стан у країні на той час викликав кризу на багатьох промислових підприємствах. З іншого – кризові явища були спровоковані специфікою розвитку вугільної галузі в регіоні.

Усі ці дані свідчать про те, що структури починають руйнуватись, розмиватись. Це призводить до того, що частина суб'єктів змушена залишати свої позиції у структурах, що руйнуються, інші ж самі прагнуть до переміщення на інші позиції, перебувають у такому пошуку. Є й такі, які «тримаються» за свої позиції, намагаються їх зберегти. У соціологічних дослідженнях цього періоду вказується, що наслідком різноманітних за походженням і темпами перебігу процесів соціально-економічних та політичних перетворень стало послаблення обумовленої стабільним порядком скріпленості позиції й індивіда [Подвижность структуры, 1999, с. 3].

Як зазначає О. Злобіна, зміни в суспільстві – це не одне й те саме, що зміни у власному житті. Якщо перші відображаються насамперед в уявленнях людей, то другі переживаються ними безпосередньо [Злобіна, 2004, с. 248]. Ситуацію, яка складається в місті в період 90-х, можна охарактеризувати як таку, в якій діють «нові примушування» [Подвижность структуры, 1999, с. 3] й нові тиски, якщо говорити про тиск обставин на індивідів. Крім нових тисків, які виникають у цей період і які згадуються респондентами, з'являються й нові можливості, що, ймовірно, не одразу помічаються, а це також може підштовхувати до здійснення соціальних переміщень.

Крім цього, ситуацію, яка складається в 90-х роках, можна віднести до «поворотного пункту» в біографіях багатьох респондентів. З таких моментів розпочинається відлік значимих змін у ній і «поворотні пункти» є важливим елементом біографічних оповідей [109, с. 82]. І. Попова поворотні пункти в біографіях спеціалістів визначає як комплексну життєву ситуацію зміни місця роботи (зайнятості), що суттєво впливає на соціально-професійне становище, характер і план професійної кар'єри [Попова, 2011, с. 83-84].

Отже, соціально-економічні зрушення, що розпочинаються в 90-х роках, змушують населення до соціальних переміщень. Специфікою трансформацій у

вказаний період у багатьох шахтарських містах стала реструктуризація вугільної галузі. Кризові явища в житті країни примушують населення до стратегій виживання, частина з яких є типовими у пострадянській період (про що свідчать результати різних досліджень). До найбільш традиційних стратегій виживання належать ведення підсобного господарства, вирощування овочів, дрібна торгівля, допомога родичів, знайомих. Специфічною стратегією виживання мешканців шахтарських міст є нелегальне видобування вугілля.

Очевидно, описана вище ситуація, яка складається в малому монофункціональному місті, – це ситуація нових примушень та викликів, які вимагають від населення реакцій у відповідь на тиск, що чиниться. При цьому найчастіше такі реакції набувають вимушеного характеру. Незважаючи на те, що в дослідженнях соціологів підкреслюється примусовість процесів соціальних переміщень у зв'язку з масштабними переструктуруваннями, які розпочинаються з 1991 р., залишається й частина населення, яка також відчуває на собі нові примушення до переміщень, однак уникає здійснення їх і залишається іммобільною.

2.3 Зразки пристосування до кризової ситуації: професійна мобільність та іммобільність

Відповідно до схеми інтерпретації соціальної мобільності/іммобільності, яка наводилась у першому розділі (див. табл. 1.1), нижче зразки мобільної та іммобільної поведінки розглядаються в контексті мотиваційної перспективи. У даному підрозділі зупинимось на переміщеннях, які відбуваються у професійному підпросторі, відтак мова йтиме про зразки професійної мобільності/іммобільності територіально іммобільних мешканців міста, мотиви й напрями переміщень, ставлення професійно мобільних та іммобільних до роботи у приватному й державному секторах та до виїзду на заробітки.

Соціологами, які вивчають соціальні переміщення, визначено, що шанси знайти хороше місце роботи чи оволодіти новою професією в людей не рівні внаслідок особливостей місця проживання, конкретної ситуації із зайнятістю в місті чи поселенні, наявності потрібних соціальних зв'язків, конкурентоспроможністю професії, вікових особливостей, рівня та якості освіти, здібностей, інертного чи активного складу особистості, готовності до ризику [Симончук, 1999а, с. 174]. За умов соціально-економічних трансформацій на початку 90-х років одна частина респондентів починає активно переміщуватись у приватний сектор, інша залишається на тих же позиціях, незважаючи на тиск нових обставин і появу нових можливостей. Тому це стало підставою вирізнення серед територіально іммобільних респондентів двох груп: професійно мобільних та професійно іммобільних. До професійно мобільних були віднесені ті індивіди, які перейшли працювати у приватний сектор, до іммобільних – ті, які залишились працювати на робочих місцях у державному секторі. Оскільки такий поділ досить узагальнений, то серед зазначених груп виокремлювались підтипи на підставі проведених інтерв'ю.

Серед групи професійно іммобільних виокремлений крайній тип або крайній прояв іммобільної поведінки – «радикально іммобільний». До цього типу віднесені мешканці міста, які протягом усього свого професійного шляху не змінювали основну професію і працюють на державному підприємстві й на шахтах. На думку самих інформантів, до тих, у кого стабільний професійний шлях, належать переважно шахтарі серед мешканців міста: *«...вот у меня у мужа только одна запись в трудовой книжке. Он закончил техникум и устроился на шахту, потом ушел в армию, но это не считается, потом с армии опять на ту же шахту. Это не считается прерывным стажем, потому что он идет в армию. И оттуда он идет на эту шахту, а с этой шахты он идет на пенсию. Как бы так по протоколу у него непрерывный стаж»* (Нина Н., 50 р.). У даному разі наявність «радикально іммобільного» типу і його склад залежать від структури робочих місць у даній територіально-

поселенській спільноті, оскільки частина підприємств у місті припинила своє функціонування і робітники були змушені шукати нові місця працевлаштування*.

Шахтарі як типові представники «радикально іммобільного» типу прив'язані до своєї професії, дехто з них є представниками шахтарських династій. У дослідженні професійної мобільності робітників, звільнених унаслідок реструктуризації вугільної промисловості, зазначається, що робітникам вугільної промисловості завжди був властивий низький рівень мобільності, перед ними ніколи раніше не виникала проблема відсутності роботи за профілем. У кількох поколіннях шахтарі жили на одному й тому ж місці і поколіннями працювали на одній шахті. Більшість із них міцно прив'язані до своєї професії, соціального оточення, рідного поселення чи міста [Симончук, 1999а, с. 181]. Шахтарі становлять серед робітників міста особливу професійну групу, для якої характерні власна ідеологія, міфологія, специфічні мовні засоби тощо, що створює певну перепону для інших соціальних утворень. Як зазначає П. Штомпка, традиції професій і фірм, символізованих у значках, лозунгах і легендах, дають відчуття гідності й гордості за причетність саме до цієї професії чи фірми [Штомпка, 1996].

При цьому, розглядаючи трудову іммобільність шахтарів, варто брати до уваги особливості інституційної природи вугільної галузі. У працях соціологів стосовно соціальної адаптації населення до нових умов указується, що будь-який соціальний інститут володіє певною інерційністю до змін – в міру рутинізації формальних інституціональних структур у людей виникають стійкі стереотипи свідомості та поведінки, які продовжують діяти й тоді, коли старі формальні структури вже зламані [Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период, 1999, с. 80]. Така інерційність особливо

* Як зазначалось у попередньому підрозділі, усі шахти, на яких працюють шахтарі міста Краснодона, сьогодні перебувають у власності ВАТ «Краснодонвугілля», тобто підприємство не є державним (форма його власності останніми роками кілька разів змінювалась). Однак деякі шахтарі в інтерв'ю, відповідаючи на запитання про форму власності підприємства, вказували, що підприємство, на якому вони працюють, є державним.

характерна для певних галузей, зокрема вугільної. У її структурах немає механізмів, які дали б змогу відразу адаптуватись до нових умов.

Пенсійні пільги для робітників, які працюють на підземних роботах на шахтах, сприяють тому, що шахтарі намагаються відпрацювати необхідний стаж для пенсії: *«как-то это все сложилось так, что... допустим 10 лет на шахте отработал, – сейчас есть такой закон, его никто еще не отменял, – если на шахте отработал, подземным, – есть на шахте подземные рабочие и на поверхности, – человек в 50 лет идет на пенсию. Ну, это повлияло, конечно. То ли горбатится до 60-ти лет на поверхности, то ли идти в 50. 10 лет – это много значит. Хоть там и опасно было, и тяжело, но ты 20 лет отработал и на пенсию вышел. Основные профессии – проходчик, рабочий забоя, – если отработал 20 лет и там еще надбавки идет, – один к двум, и два месяца отпуск, если человек отработал непрерывно по этим профессиям. И тогда человек независимо от возраста идет на пенсию... вот, например, он пошел в 20 лет на шахту работать, в 38 лет уже 18 лет отработал, уже два года эта надбавка, в 40 лет он идет уже на пенсию. Ну, это очень хороший закон приняли, это естественно. У нас ведь были надбавки, например для тех, кто работал за полярным кругом. Сейчас – не знаю как. Был же такой закон, что год за полтора года считается. А шахтерам почему-то не было. И вот сделали – опять хорошо. Это когда вышел на пенсию в 40 лет – это хорошо, ну может не скажешь, что он здоровый, потому что после 18 лет работы в шахте... там тяжелые условия, очень опасно. Как зашел в 20 лет работать и вышел в 40 – там подорвано все, но я думаю 40 лет – это такой средний возраст, что человек еще и на пенсии работает. Но пенсия – это уже социально защищенный финансово»* (Анатолий У., 50 р.). При цьому, як буде продемонстровано нижче, «закріплювальна» дія пільг для шахтарів указувалась не лише респондентами, які працюють на шахтах, а й іншими мешканцями міста. Навіть у найбільш несприятливих обставинах, у ситуаціях тривалих невіплат зарплати шахтарі передпенсійного віку продовжували працювати на шахтах з метою отримання стажу для пенсії.

Шахти залишаються основними і найбільшими підприємствами в місті. Вони дають змогу робітникам бути офіційно працевлаштованими, на відміну від невеликих приватних підприємств, які останніми роками відкрились у місті. Про складність влаштуватись на шахти свідчить та обставина, що для отримання права працювати на ній іноді необхідно платити «хабар», про що шахтарями : *«...у меня одна только профессия. Что бегать с места на место? Уйдешь с этого места, потом что-то еще ищи. А сейчас устроиться на шахту тяжело, конечно. Самое малое – 200 долларов отдать, чтоб устроиться. Просто зарботки пошли приличные, платят регулярно...»* (Олег В., 45 р.).

У дослідженні умовно була виділена «молодша» частина респондентів, а саме мешканці міста віком 40 років, та «старша» – вік яких наближається до 50. Як уже зазначалось, респонденти починали свій трудовий шлях за радянських часів, виховувались за нормами радянської моралі. Для багатьох із них важливо бути офіційно працевлаштованими. Значимість офіційного стажу підкреслюється в бесідах інформантами, які продовжують працювати в державному секторі і становлять тип «радикально іммобільних». При цьому частіше про це згадується в розповідях співбесідників, які представляють «старшу» частину опитаних: *«Так воспитаны были, так и остались до сих пор. Я не представляю, как работать и не получают стаж. А как же потом на пенсию? А если по возрасту – так это минимальная будет. А что же ты вкалывал и минимальную будешь получать? Я не знаю, что сейчас творится...»* (Сергей И.К., 50 р.).

У деяких інтерв'ю співбесідники, віднесені до типу «радикально іммобільних», висловлювали негативне ставлення до працівників, які часто змінюють роботу протягом професійного шляху, оскільки у свідомості радянського робітника такі люди зневажливо називалися «літунами»: *«...есть такие, что бегают с места на место. Нет, я всю жизнь на одном предприятии проработал. Уже раз ты пришел – так работай, не будь же ты «летуном». Уже наши да наши»* (Олег В., 45 р.); *«...все равно с таких людей*

толку бы не было, все равно бегал бы с шахты на шахту, где лучше искал. Туда-сюда, как марионетка. Есть категория таких людей» (Сергей И.К., 50 р.).

Професійна іммобільність пов'язана для респондентів з професійним «вростанням», що виникає через тривалу багаторічну роботу на одному й тому ж робочому місці. Інформанти говорили про те, що професія неначе «вростає» в людину. Особливо відчули на собі це ті, хто все життя пропрацював шахтарем: *«...оно – не то что приедается, а вот кажется, ну отработаю еще 5 лет или годик – ну все, хватит с меня. На какую-то поверхность пойду... А оно втягивает, затягивает. И так работаешь, пока уже не подходит... и так же не я один, так же многие. Затягивает просто. Не то что там сильно увлечен, а затягивает. Я просто после отпуска иной раз бывает <пауза> хочется это... хочется дыкнуть этой пылью <смеется>. Просто человек до того привыкает, что... не знаю. Притягивает сильно, это не объяснимо, как вот сказать...» (Сергей И.К., 50 р.).* Як ідеться у праці російських соціологів, в даному разі спрацьовує феномен професійної належності особистості, коли професія неначе «приручає» людину, вносячи в її особистісну структуру нові властивості і якості, які ускладнюють здійснення альтернативних виборів [Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период, 1999, с. 98]. Сила звички як один із «якорів» згадується і О. Симончук у розгляді чинників, які утримують робітників на державних підприємствах [Симончук, 2006, с. 47].

Співбесідники вказували на відсутність об'єктивних можливостей змінити роботу в місті, що можна розглядати як об'єктивний «закріплювач» для представників професійно іммобільної групи, а також відсутність перспектив зміни роботи через вік. Крім того, шахтарі через специфіку своєї спеціальності обмежені на ринку праці рамками шахтарської спеціалізації, про що пишеться і в інших дослідженнях зайнятості в шахтарських регіонах [Борисов, Козина и Тарковская, 1997]. Соціологи також указують на складність пошуку роботи для респондентів цієї вікової категорії, зокрема, наприклад, І. Попова

наголошує на труднощах пошуку нової ідентичності й нової професійної «стежки» для 40- та 50-річних респондентів [Попова, 2011, с. 86].

Серед професійно іммобільної групи був виокремлений ще один підтип, який отримав назву «комбінованого» – коли за наявності офіційної роботи на державному підприємстві має місце додаткова робота, часто неофіційна, в приватному секторі. Так, наприклад, респондентка, яка здобула освіту в технікумі торгівлі, а також працювала певний час у цій сфері, на даний момент через неможливість знайти офіційну роботу за спеціальністю влаштовується працювати прибиральницею (*«щоб не переривати трудовий стаж»*), але при цьому неофіційно час від часу підпрацьовує на ринку реалізатором: *«Буває, десь якимсь реалізатором підпрацьовую, тимчасово. Без трудової, без нічого працюєш. Так, щоб щось заробити. Бо так якась повинна бути робота, пенсія должна быть. Бо на хазяїна робиш – там же без трудової (книжки)»* (Зоя В., 43 р.). Така тенденція простежується і в інших соціологічних дослідженнях: *«якщо в рамках основної зайнятості робітники оформлюються переважно офіційно, то вториннозайняті найчастіше включені в неформально соціально-трудова відносини...»* [Симончук, 2006, с. 56]. Цей тип («комбінований») віднесений до групи професійно іммобільних, оскільки офіційно індивід продовжує працювати на тому самому робочому місці (в державному секторі й на шахтах) тривалий час, періодично знаходячи додаткову неофіційну роботу. У нашому дослідженні до такого типу були віднесені дві респондентки. Через відсутність умов для розвитку малого бізнесу, нерозвиненість комерційних і фінансових структур ускладнюється пошук можливих підробітків. За даними російського дослідження, проведеного в одному з малих міст, лише 15 % населення мали додаткове місце роботи, що значно нижче, ніж у великих містах, де вторинну зайнятість має приблизно половина населення [Флоринская, 2006, с. 79]. Також варто нагадати, що, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України (2008 р.), лише 4 % населення малих міст України зайняті у приватному та державному секторах економіки одночасно.

Представники «комбінованого» типу можуть наближатись до професійно мобільної групи залежно від того, яке місце в ньому займає робота в приватному секторі. Тобто це тип, який є нібито «пограничним» між професійно мобільними та іммобільними.

Стосовно ставлення представників професійно іммобільної групи до роботи в приватному секторі були виявлені такі особливості. Співбесідникам притаманна орієнтація на соціальний захист від держави, яка меншою мірою характерна для робітників недержавного сектору. О.Симончук, досліджуючи орієнтації щодо роботи в державному секторі, зазначає, що як основний аргумент називають соціальні гарантії, стабільну зайнятість і легальну схему оплати праці [Симончук, 2006, с. 47]. Для респондентів, які були віднесені до даного типу, характерне сприйняття роботи в приватному секторі як недовготривалої і нестабільної: «...ну, в принципе, государственное что – тебе идет стаж, если заболел – тебе идет больничный. Ну, когда-нибудь заработанное дадут, ну когда – правда, неизвестно. Ну а частник что – он платит тебе сразу наличными. Ты отработал, он тебе заплатил – и все. А потом куда идти человеку – я не знаю» (Олег В., 45 р.). Загалом представники цього типу визнають, що в приватному секторі можливі більші заробітки, але немає соціальних гарантій: «Даже, допустім, такі проблеми як пенсія, трудовий стаж – там же ж без трудовой. Частный, з одной точки зору, – там получаешь больше грошей. Зарплата больше, вони платять більше» (Зоя В., 43 р.).

Разом з тим серед респондентів віком 40 років і трохи старших, які представляють «молодшу» частину опитаних, іноді висловлювалась думка, що стаж для них не має значення, якщо низька зарплата: «...сейчас – лишь бы можно было заработать деньги, получить деньги, а толку от этого стажа, если ты с голоду помрешь? Я просто говорю, что сейчас платят эти копейки, а на стаж никто не смотрит. Молодежь сейчас не смотрит. Вот пенсионеры на шахтах работают, они каждые два года стараются перерасчет делать. Им есть смысл держаться. А молодежи, в принципе, такого смысла нет» (Владимир П., 40 р.).

Деяким співбесідникам було складно висловити своє ставлення стосовно роботи в приватному секторі через відсутність інформації, яка могла б вплинути на формування їхньої думки щодо цього питання: *«...даже не знаю... Никогда не думала о таком, никогда. Я кроме шахты нигде почти не работала. Ну, там, на заводе я немножко поработала после училища. А так в основном я все время на шахте работала. Поэтому не думала...»* (Валентина І.К., 50 р.).

Отже, для респондентів, які становлять професійно іммобільну групу, не характерна часта зміна робочих місць. Інтерв'ю з такими співбесідниками в нашому дослідженні вирізнялись тим, що їхній професійний шлях стабільніший. Представникам цієї групи притаманні орієнтації на соціальний захист від держави і швидше негативне, ніж позитивне або нейтральне ставлення до роботи в приватному секторі. В.Семенова, досліджуючи респондентів «стабільної» групи, зазначає, що «вони частіше всього наслідували професійну нішу своїх батьків і базувались у власному виборі на нормативних уявленнях найближчого оточення, «значимих інших» та на апеляції до досвіду батьківського покоління («так вчили мене в дитинстві»)» [Семенова, 2016, с. 91].

Структурно-економічні зрушення, що відбуваються, змушують людей переміщуватись між заняттями та професіями. Як зазначає О. Іващенко, «...після епохи суцільної зайнятості, де майже кожний працював й інституційно закріплювався за певним робочим місцем, раптом опинитися без гарантованої роботи й її оплати виявилось для більшості громадян шокуючим соціально-психологічним і матеріальним випробуванням» [Іващенко, 2006, с. 47]. До професійно мобільної групи були віднесені респонденти, які змінили місце роботи після 91-го року. Аналіз їхніх життєвих історій виявив деякі спільні моменти, які відрізняють їх від стабільної частини представників покоління. Для всіх опитаних цієї групи була характерна кількаразова зміна роботи починаючи з 90-х років, при цьому до 91-го року більшості була властива стабільна зайнятість на одному підприємстві. Деякі респонденти цієї

групи спробували себе в різних професіях, що докорінно відрізняються від їхньої основної спеціальності. Наведемо кілька типових траєкторій трудової мобільності: водій на заводі – кріпильник на шахті – водій автобуса – автослюсар приватної майстерні – будівельник (муляр) – водій маршрутного таксі (Юрій Л., 40 р.); майстер-озеленювач – оператор водоочищення – кухар – сторож на шахті – кухар у приватному кафе (Елена Р., 43 р.). І. Попова зазначає, що сучасні умови швидше за все стимулюють розвиток переривчастих професійних кар'єр, які формуються в умовах професійних траєкторій, ненацілених на обмеження у зміні робочих місць. Нестабільні, «гнучкі» професійні кар'єри сформувались у сфері, пов'язаної з підприємництвом [Попова, 2011, с. 91]. Проте для малого міста з його обмеженою структурою робочих місць така різноманітна трудова мобільність – швидше виняток, ніж правило, і свідчить про надзвичайну активність індивіда. Респонденти, які були віднесені до професійно мобільної групи, змогли знайти місця працевлаштування в місті, незважаючи на те, що в малих містах ринок праці дещо збіднений порівняно з великими: *«Я работал, где только можно здесь. И на шахте, и на заводе, и на предприятиях»; «я водителем работал везде, везде. Потому что было очень тяжело, деньги нигде не платили. На шахте тоже два года работал. У меня была за два года задолженность – вот 96, 97 – задолженность за два года, мы не получали практически ничего»* (Юрій Л., 40 р.).

Як головний мотив переходу у приватний сектор у 90-х роках інформанти вказували не виплату заробітної плати, неповну виплату та неоплачувані відпустки. Співбесідники підкреслювали вимушеність своєї міжпрофесійної мобільності: *«...вы знаете, если бы в то время были нормальные условия и зарплата достойная и не было в стране таких событий – забастовки там всякие, я б в жизни не уволился с шахты. Я бы по своему сроку – и армия считалась в стаж, и то, что отучился, – я б наверно уже в 42 года уже был бы на пенсии. Понимаете? Вот так вот. А теперь мне надо...»* (Ігорь Л., 40 р.). Тобто, з одного боку, ситуація трудової мобільності для більшості

респондентів цієї групи має вимушений характер, через «тиск» зовнішніх обставин.

Для деяких респондентів прийняття рішення про перехід із звичного робочого місця, де пропрацював значну частину життя, було складним і болісним: *«Я тоже долго не решался уйти: ну все-таки 24 года на заводе. Вот как из армии вернулся, так всю жизнь в заводе... Тяжело уходит, как вы думаете? Я даже не мог спать. А что делать? Я ночь не спал. Я там проработал всю жизнь, всех знаю. Ну что делать, так сложилось»* (Виктор С., 46 р.); *«Было чувство, что я отработала столько лет и все это закончилось. Были слезы. И вот я сдала пропуск и стояла и смотрела: вот это мой завод, я ему столько отдала и сейчас ухожу. И я выброшена на улицу, я иду к частному предпринимателю, где я буду незащищена. В принципе, конечно, было жалко»* (Нина Н., 50 р.).

Групу професійно мобільних респондентів складають робітники різних професій, але колишніх шахтарів у цю групу потрапило мало. Якщо сюди й потрапили колишні працівники вугільної промисловості, то переважно робітники таких спеціальностей, які дали можливість їм успішно вбудуватись у нові приватні структури: *«Потом начались эти малые предприятия, я сварщиком пошел. Я и был подземным сварщиком на шахте. Потом ушел на малое предприятие. Там мы дома ремонтировали»* (Иван Ф., 49 р.). Наприклад, професійна траєкторія одного з респондентів, який розпочав свій трудовий шлях на шахті, мала такий вигляд: підземний електрослюсар – маляр – покрівельник, слюсар-монтажник сантехнічних систем (Игорь Л., 40 р.).

Серед групи професійно мобільних були виявлені різні зразки мобільної поведінки. Один із них полягав у тому, що респонденти переміщувались між організаціями, але при цьому не змінювали основної професії. Наше дослідження свідчить, що найчастіше переміщувались із державного у приватний сектор і між організаціями приватного сектору. Інформанти, які здійснювали такі переміщення, віднесені до «типу міжорганізаційно мобільних». При цьому очевидно, що деякі професії відкривають більше

можливостей здійснювати трудову мобільність. Серед опитаних можна навести такі траєкторії переміщень, коли основна професія респондента не змінюється і дає можливість рухатись між різними організаціями: водій бензовоза – водій на заводі – водій приватних перевезень (Владимир Д., 44 р.); кухар у школі – кухар на меблевій фабриці – кухар у ресторані – кухар у дитячому садку – кухар у приватному кафе (Лилия Н., 42 р.).

Інший тип, який був виокремлений, полягає у переміщенні внаслідок соціально-економічних змін 90-х років з державного у приватне підприємство, а потім – повернення на державне без зміни або зі зміною основної професії. Він отримав назву «тип зворотної мобільності», і в дослідженні були зафіксовані два такі зразки. У першому випадку відбувається повернення на роботу на шахту: шахта «Самсонівська-Західна», прохідник – шахта «Ореховська», прохідник – ремонтні роботи, робота в с/г – гірничий майстер, шахта «Ореховська» (Сергей В., 47 р.). У другому випадку респондент, який працював електрослюсарем-підземником на шахті, здійснюючи ряд переміщень, у результаті переходить працювати в державний сектор дорожнім робітником: електрослюсар-підземник на ділянці ВШТ (внутрішньошахтний транспорт) – слюсар з вентиляції – бетонщик – дорожній робітник (Вадим Л., 41 р.). Така «зворотна» стратегія часто обирається з метою відпрацювати необхідну кількість років до пенсії: *«...мне надо... это самое... к пенсии годы подбить. Решил так подработать лет пять...»* (Вадим Л., 41 р.).

Ще один зразок мобільної поведінки, який був виявлений у дослідженні, отримав назву «радикально мобільного», і суть його полягала в багаторазовій зміні і професії, й організації. Для частини населення, яка вимушено залучена у міжпрофесійну мобільність, не вдається уникнути низхідної мобільності та зберегти колишню професійну й соціальну позицію. Серед групи «радикально мобільних» спостерігається професійна переорієнтація, для деякого вона супроводжується займанням місця у кваліфікаційному ряду нижче від колишнього, з чим було пов'язане зниження рівня і якості життя. Найкращою ілюстрацією цьому є трудові траєкторії жінок, які працювали на місцевому

заводі «Юність». Після закриття заводу значна частина колишніх працівниць влаштовуються на місцевий ринок продавцями, прибиральницями в різні організації, а також змушені заробляти на життя, виконуючи іншу різноманітну некваліфіковану та малокваліфіковану фізичну працю. Наприклад, професійні шляхи співбесідниць, звільнених із заводу «Юність», були такими: робітниця, завод «Юність» – дорожня робітниця – кухонний працівник – продавець продовольчих товарів (Ирина О., 40 р.); робітниця, завод «Юність» – лаборант, завод «Юність» – регулювальник – бригадир, завод «Юність» – няня в дитячому садку – продавець на ринку – контролер у клубі – прибиральниця (Елена Х., 46 р.); швачка в ательє – регулювальник, завод «Юність» – швачка в ПП – сторож котельні – оператор котельні – вахтер (Нина Н., 50 р.).

Як уже зазначалось, для більшості респондентів професійно мобільної групи в період до 91-го року був характерний стабільний професійний шлях, однак є й такі, що багаторазово змінювали професію і за радянських часів. Таких індивідів часто в дослідженні міжпрофесійної мобільності відносять до потенційно мобільних, вони незалежно від будь-яких умов прагнуть здійснювати міжпрофесійні переміщення. Професійна траєкторія інформанта в нашому дослідженні полягала у зміні семи різних професій: майстер-годинникар – прохідник на шахті – лісоруб – підземний робітник у тунелі – фотограф – будівельник – столяр (Александр В., 48 р.). При цьому його розповідь свідчить про те, що за радянських часів таких називали «літунами» і до них склалось негативно виражене ставлення з боку громадськості: *«В то советское время говорили на таких, как я, «летун». А я всегда жил... мне хотелось изменить что-то в жизни... Мне надо что-то новое искать. Поэтому я уехал на Север, я приехал с Севера – я поехал в другое место. Я все время ищу в жизни что-то. Вы знаете, для меня всегда все новое любопытно»; «Тогда, в советское время, считалось, если вы работаете на одном заводе 50 лет, вы отличный парень. А вот тот, кто все время что-то ищет...»* (Александр В., 48 р.).

У розповідях кількох інформантів, які до здійснення міжпрофесійної мобільності працювали на шахтах, помітні мотиви шкодування: *«Я сейчас иногда думаю, что я зря тогда рассчитался с этой шахты, потому что это самое... сейчас я не могу на нее устроиться»* (Иван Ф., 49 р.); *«ушел я тогда с работы... Потом сильно меня это по пенсии ударило. Кто выдержал этот момент, тот немножко раньше сейчас на пенсию ушел, но не сильно, но все-таки...»* (Сергей В., 47 р.); *«Там (на шахте), в принципе, тяжелее работать. Но... я сейчас думаю, если бы я остался тогда на шахте, у меня бы уже пенсия была. Уже бы стаж был, а я так ушел...»* (Юрий Л., 40 р.)^{*}.

Респонденти, віднесені до групи професійно мобільних, – це активні люди за своїм характером, які не бояться щось змінювати у своєму житті, не бояться нової роботи: *«Руки были, руки, чтоб работу найти. Кто не боится работы, тот будет работать»* (Владимир Д., 44 р.); *«Я такой человек, что могу везде работать»*; *«Я никакой работы не боюсь, всему научилась»* (Елена Х., 46 р.). Мешканців міста, які були віднесені до професійно мобільної групи, вирізняє активне ставлення до пошуку роботи; на їхню думку, завжди в місті можна знайти якусь роботу: *«не, ну можно найти работу, что-то делать... Что, нельзя ничего делать? Можно все делать. Кто-то, кто чем-то занялся, где-то открыли какое-то предприятие»* (Владимир Д., 44 р.); *«Если захотеть работать, работу найти можно по-любому»*; *«тот, кто захочет, будет работать»*; *«да можно найти везде работу»* (Ирина О., 40 р.); *«Мне кажется, кто хочет найти работу, всегда найдет. Хоть где»* (Елена Х., 46 р.). За результатами дослідження І. Попової та А. Темницького, спеціалісти, віднесені до мобільного типу, демонструють більший рівень упевненості в потенційній зайнятості на ринку праці [Попова и Темницкий, 2011].

Серед професійно мобільної групи респондентів є такі, які внаслідок трудової мобільності змогли успішно адаптуватись до нових умов, не

^{*} Про подібні тенденції йдеться й у інших сучасних дослідженнях робітничого класу, зокрема про те, що робітники, які в складний час звільнились у пошуках кращої роботи, як правило, не можуть повернутись на колишнє робоче місце, відновити втрачений професійний статус [Симончук, 2006, с. 51].

виїжджаючи з міста. Такі інформанти вказували на те, що в місті є попит на їхні професії, тому наявна робота розглядається ними як альтернатива трудовим міграціям. Один із прикладів успішної адаптації до нових соціально-економічних реалій знаходимо в розповіді респондента, який у минулому працював підземним зварювальником на шахті. Після звільнення з шахти він починає надавати послуги зі встановлення автономного опалення в місті. Оскільки у населення часто в зимовий період були проблеми з опаленням, то такі послуги стали користуватись попитом серед мешканців. Робота приносить прибуток, на думку інформанта, більший, ніж він міг би заробити на виїзді: *«Ну у нас в городе, начал город более и менее расстраиваться, я смотрю, мы еще с Иваном ладно, более и менее, потому что отопление, ЖЭКи не работают, тепла по зиме нет, мы ставим котлы. Это востребовано. Люди сейчас многие стремятся ставить под евроремонт окна. Окна, двери, такое вот. Перегородки. Я строитель, я знаю, как с гипсокартонном работать... Вот мы считали – 10 месяцев, допустим, работаем, пускай, где-то под Новый год обычно затихает. Новый год – это период, когда обычно люди начинают отдыхать на праздники. За 10 месяцев мы 47 тысяч заработали. Я 47 тысяч и мой напарник 47 тысяч. Это прекрасно. И это все в Краснодаре»* (Ігорь Л., 40 р.). Загалом же можна сказати, що представники «активної» групи, професійна мобільність яких не була низхідною, легше адаптуються до нових умов, що підтверджується й даними інших досліджень*.

Що стосується ставлення «професійно мобільних» до приватного сектору, то представники цієї групи, так само, як і професійно імобільної, роботу в державному секторі розглядають як стабільнішу, таку, де більший соціальний

* Наприклад, за результатами вивчення трудової мобільності інженерно-технічних працівників воєнно-промислового комплексу Росії, «активні» респонденти, які звільнились із заводу через несприятливу ситуацію, мають краще матеріальне становище, ніж ті, хто залишився; як зазначають автори, вони вище оцінюють значимість у цілому ринкових реформ і власну вигоду від них [Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период, 1999, с. 94]. За результатами іншого дослідження була зафіксована помітна тенденція переваг у матеріальному благополуччі мобільних працівників перед імобільними, як за суб'єктивними, так і за об'єктивними показниками [Попова 2007, с. 172].

захист працівників: «...я считаю, что на государственном более защищен. Потому что на частном предприятии нет ни профсоюза, ни отпусков, ничего. Есть работа – ты работаешь. Нет работы – вот зиму не было, я пять месяцев без работы был. А на государственном – ты там защищенный» (Иван Ф., 49 р.); «наверное, лучше на госпредприятии. Может быть, это мой менталитет, но я думаю, что почему-то да. Я считаю, что там все равно более защищенный, нежели у хозяина. Ну, по крайней мере, на примере знакомых, которые у меня работают в частных предприятиях, хотя вроде бы тот же отпуск и все такое... но все равно, здесь по-другому. Работодатель не может позволить того, что скажет частник. Он скажет, например: работай, там до 12 часов. А этому надо только 8 часов» (Нина Н., 50 р.).

Інформанти вказували, що в приватному секторі більш жорсткіші правила роботи й вимоги до робітників: «...вот у хозяина работаем. Хозяин вроде доволен, я тоже доволен. Зарплата нормальная, я нормально работаю. Но любой хозяин не будет держать никакого алкаша, это однозначно. Вот у нас три человека работает на две машины, одна запасная. У нас тут пьянки не будет, потому что людям выезжать завтра, правильно? А если я завтра не поеду, там у нас есть договор с этим <неразборчиво>. Ну там у нас два есть договора. Если не поехал – они сразу штраф. Один, два, три штрафа – соответственно у хозяина могут забрать лицензию. Я ему не нужен, такой водитель. Правильно?» (Виктор С., 46 р.).

Позитивні оцінки роботи в приватному секторі стосувались насамперед того, що тут більша заробітна плата; є безпосередній хазяїн та більше контролю: «...мне кажется, в частной лучше. Государственное – это ничье. Если, например, на заводе государственном человек что-то украл, то он не скажет, что он что-то украл. Он взял у государства. Государственное – это ничье. У частника больше зарплата, здесь ты напрямую работаешь с хозяином: тебя что не устраивает, ты говоришь. Его что не устраивает – он тебе говорит» (Юрий Л., 40 р.). П. Штомпка, розглядаючи соціалістичну ментальність, зазначає, що однією з її складових є різне ставлення до роботи

людей: «Недбалість, недостатня ретельність, розхлябаність, типові для роботи на державних підприємствах, різке контрастують із дисциплінованістю, акуратністю і повною віддачею тих, хто трудиться в приватному секторі, працює на себе чи за кордоном» [Штомпка, 1996].

Таким чином, інтерв'ю дають змогу зробити висновок, що для багатьох респондентів, які перейшли працювати на приватні підприємства, їх мобільність була вимушеною. Через соціально-економічні зрушення, які розпочинаються в 90-х роках, професійна належність багатьох робітників викликає незадоволення, індивіди починають відчувати дискомфорт, перебуваючи на своїх позиціях. Положення індивіда в соціальній спільноті, яке до цього вдавалось комфортним, тепер стає дедалі проблематичнішим. Індивід дедалі менше, ніж раніше, поділяє цінності й цілі спільноти, до якої він поки що належить, і соціальна стійкість його починає розхитуватись і слабшати. Так поступово починають руйнуватись групові критерії ідентифікації, які раніше приймалися і визнавалися. Індивід починає шукати нову соціальну нішу для здійснення переходу, місця для нового вбудовування. Як зазначає О. Злобіна, процеси перебудови соціальної структури «вмикають» механізм особистісної пошукової активності, який, своєю чергою, забезпечує і перебудову особистості, і переструктурування соціального простору. Соціальна мобільність спрямовується не лише ззовні, з боку панівного владного порядку, який встановлює правила гри, а й із середини, самими акторами, які прокладають соціальним простором траєкторію власного життя [Злобіна, 2004, с. 264].

Соціологи в дослідженнях життя мешканців у шахтарських поселеннях у період реструктуризації вугільної промисловості зазначають, що специфічним видом пристосовницької поведінки стала трудова міграція, яка набула масового характеру [Кононов и др., 2001, с. 47]. При цьому, як указує О. Симончук у дослідженні робітничого класу, «судячи з масовості даної трудової практики, вона сприймається як найефективніший спосіб вирішення проблеми зайнятості й виживання» [Симончук, 2005, с. 22] У даному дослідженні передбачалось

виявити ставлення територіально іммобільних мешканців м. Краснодона до цієї форми мобільності.

За радянських часів, за словами респондентів, трудові міграції не були значно поширені серед мешканців міста. Населення активно їздить на заробітки починаючи з 90-х років. Так, наприклад, М. Шульга зазначає, що саме в середині 90-х років зароджується масова тимчасова міграція з метою заробітку [Шульга, 2002, с. 31]. Напрямок міграції вказується переважно східний, до Росії, рідше вказуються інші країни. Це підтверджується висновками інших досліджень, у яких зазначається, що населення із шахтарських міст і поселень східного регіону починає рухатись старими знайомими шляхами, які ведуть у північні регіони Росії [Кононов и др., 2001, с. 49]. З часом географія міграції починає розширятись. Зазначимо, що тема трудової міграції може становити предмет окремого дослідження, і нижче будуть висвітлені сюжети, які демонструють ставлення територіально іммобільних робітників міста до виїзду на заробітки.

Для шахтарів існують можливості виїжджати на заробітки в Донецьку область працювати на шахтах і в російські шахтарські міста. Як правило, з такою формою мобільності обізнані більше самі шахтарі, ніж інші респонденти: *«...да, ездят... частные какие-то шахты находят, то «Краснодарка», то... ну сейчас местное что-то находят, в Донецкую область, в основном эти регионы. В Россию вахтами летают, я не знаю, сейчас летают. Я не знаю, сейчас в Новошахтинск нанимают или нет».* (Сергей В., 47 р.).

Можливості заробітків залежать від професії, навичок, якими володіє індивід. За словами співбесідників, на виїзді є попит на робітників, які кваліфіковано виконують свою роботу: *«...если специальностью хорошо владеет, допустим, какой-то рабочей. Если хорошая специальность – ты можешь там каменщиком быть, плиточник допустим или маляр, электрик хороший – ну если профессионально действительно. Там же очень высокие требования к этому, там же не то, что тья-ляп, да и смену отбыть, как бывает. А там же действительно на качество работы смотрят... Я знаком и знаю тех, кто поуезжали»* (Анатолий У., 50 р.). Тому молоді, яка не володіє

професією, складніше знайти на виїзді роботу, ніж досвідченим робітникам: *«...ну для молодежи, я считаю, ему только грузчиком или... у них еще нет опыта работы. За рубеж ехать – там нужны только квалифицированные кадры. Ну, если ты молодой, если закончил там что-то, умеешь что-то делать, тогда можешь ехать»* (Иван Ф., 49 р.).

Респонденти одноставно вказували на те, що на заробітках можна більше заробити, ніж у місті. Однак із цим видом зайнятості пов'язані різні ризики, оскільки небезпечним є статус нелегального працівника за кордоном. При цьому виїзд на заробітки по території України розглядається як безпечніша форма.

Для представників даної вікової групи вагомим чинником, який утримує від трудових міграцій, є трудовий стаж, оскільки, як правило, виїзд працювати за кордон пов'язується з перериванням стажу: *«Вот кум у меня в Москве работает. Я ему говорю: слыш, кум, вот как ты ездешь, тебе ж уже полтинник. Сейчас ты получаешь хорошо, а пенсию как ты будешь получать? Вот сейчас ты вернешься, а у тебя стажа почти ни черта нет. Сейчас он получает нормально, он семью кормит. Семье деньги привозит, семья здесь живет. Он на одной улице со мной живет. Вот он приехал, 8 месяцев не было, потом приехал. Побыл недельку, потом опять уехал, опять на 8 месяцев. Ну, он там деньги пересылает. Я ему говорю: ну ты там чи в Киеве, чи где-то хоть по минималке, чтобы стаж шел. Но получает он там хорошо в Москве, они монтажниками там работают»* (Владимир Д., 44 р.). Особливо значимим і сильним «якорем» цей чинник є для багатьох шахтарів: *«...муж не хотел прерывать этот стаж подземный. Он ушел на пенсию в 42 года. Ему 20 лет подземного стажа насчитали и все, он ушел на пенсию»* (Катерина С.И., 42 р.); *«Вот у меня тоже зять хотел ехать, хотел ехать в Кузбасс на шахту работать, денег чтоб заработать, но вовремя остановился. Это рискованно. Здесь рассчитайся, здесь потеряешь работу. А устроиться сейчас сложно <на шахту>, в основном берут молодежь, и то негде работать»* (Валентина І.К., 50 р.).

Сімейні обставини впливають на можливість здійснення різних форм мобільності, зокрема, важливим є цей чинник, на думку респондентів, у здійсненні трудової міграції. Бар'єром здійснення трудових міграцій іноді є необхідність піклування про дітей, а також про батьків похилого віку: «...может быть, я тяжелая на подъем, что я не захотела менять свою жизнь, не захотела в ту же Испанию поехать, но у меня всегда дети, я боялась оставить детей вот на родителей, хотя я знала, что они будут под присмотром. Ну, вот это самый большой страх у меня был, переживание, что я могу потерять детей. Вот что меня останавливало» (Лилия Г., 46 р.); «Куда уже ехать? У меня ж тут родители, им надо помогать. Сестра у меня умерла, а брат у меня – тоже семья у него. Ну, мужчина есть мужчина. Я все-таки дочка, ближе к ним» (Елена Х., 46 р.). Інформанти вказували, що через виїзди на заробітки часто руйнуються сім'ї: «...якщо людина сімейна і хоче, щоб все в неї в житті було нормально, то, звичайно, треба залишатись тут і жити всім разом, а не їздить. Бо бувають такі випадки, що чоловік поїхав, а жінка знайшла собі іншого» (Зоя В., 43 р.); «...она <подруга> оставила семью, с мужем они так сказать разошлись, потому что муж остался здесь, а она уехала туда. Но она теперь живет в Барселоне» (Лилия Г., 46 р.); «Уезжали в Москву на заработки, а потом соответственно семьи распались... Семей очень много пораспалось, и хороших семей. Ну, вот даже моего года рождения... мои одноклассники, были хорошие семьи, можно было им завидовать, и вот эти все поездки они развалили их семьи» (Виктор С., 46 р.).

Виїзд на заробітки стає для багатьох мігрантів перехідним етапом до зміни місця проживання, про що свідчать в інтерв'ю сюжети про історії трудових міграцій знайомих: «Например, на строительство в Санкт-Петербурге этого терминала очень много людей туда едет. И там уже остаются. Там уже, например, отец уехал, тянет сына за собой, и все. И потихоньку вытянет остальных» (Сергей В., 47 р.); «...вот одна девочка у наших знакомых уехала в Москву торговать. И потом муж туда к ней приехал. И они до сих пор там живут» (Людмила А., 50 р.).

У результаті проведених інтерв'ю були виявлені відмінності у ставленні до трудових міграцій професійно іммобільних та мобільних респондентів. Мешканці міста, які були віднесені до другої групи, краще поінформовані про умови роботи поза містом, вони вказували на те, що мали пропозиції та можливості працювати на виїзді, декому доводилось обирати між роботою «тут» і «там». Деякі професійно мобільні вважають свою стратегію в місті на багато успішнішою, ніж ту, яка може чекати на них на заробітках. Здійснивши міжпрофесійну мобільність, наслідки якої задовольняють людину, цей перехід сприймається як успішна стратегія, альтернативна виїзду. При цьому міжпрофесійна мобільність є бажанішою, оскільки не передбачає зміни місця проживання, звичного оточення, на відміну від територіальної. Тобто зміна роботи сприймається представниками професійно мобільної групи як альтернатива виїзду на заробітки. Крім того, через схильність до змін як індивідуально-психологічну характеристику, притаманну багатьом представникам цієї групи, деякі з них трудові міграції розглядають як перспективну стратегію, що особливо характерно для молодшої частини опитаних мешканців міста.

Для групи професійно іммобільних респондентів характерна менша обізнаність із цією формою мобільності; серед інформантів, які були віднесені до даного типу, більше таких, які ставляться негативно до виїзду на заробітки через різні ризики та відсутність соціальних гарантій. При цьому це видається закономірним, оскільки найчастіше робота на заробітках – це робота не на державному підприємстві, а на «хазяїна», яка, як було сказано вище, негативно оцінюється професійно іммобільними. Підтвердженням цьому можуть бути й наведені у підрозділі 2.1 дані моніторингу Інституту соціології НАН України, згідно з якими серед мешканців малих міст, що працюють на приватних підприємствах, більше тих, хто має власний досвід роботи за кордоном чи хтось із їхніх родин має такий досвід, що може свідчити і про більшу обізнаність із цією формою роботи. Тому загалом можна сказати, що професійно мобільні

респонденти мають більший соціальний досвід через трудові переміщення, що дає змогу швидше адаптуватись до сьогоденних соціально-економічних реалій.

Отже, нова дійсність вимагає відмови від традиційних життєвих стратегій, усвідомлення змін, що відбуваються, визначення ставлення до них і розроблення плану індивідуальних і групових дій з метою соціального виживання. Саме ситуація трансформацій проблематизує для багатьох із них професійний статус, змушує замислитись про зміну роботи чи пошук додаткових заробітків.

2.4 Неможливість мобільності: виправдання та обґрунтування

Описана вище ситуація малого монофункціонального міста демонструє сильну залежність життя його мешканців від містоутворювальної галузі, малоальтернативні шляхи працевлаштування в населеному пункті, оскільки структура робочих місць у невеликих містах обумовлена домінуючим виробництвом. Тому серед жителів багатьох малих міст поширеним є пошук роботи на виїзді; однак навіть у кризовій ситуації в місті залишається іммобільне населення, яке опинилось у фокусі уваги даного дослідження.

Проведені інтерв'ю з мешканцями м. Краснодона мали на меті з'ясувати, як вони ставляться до таких форм територіальної мобільності, як зміна місця проживання та тимчасові заробітки. Серед опитаних респондентів на момент здійснення дослідження жоден не збирався в майбутньому змінювати місце проживання; 15 – мали таке бажання в минулому, але через різні причини (суб'єктивного та об'єктивного характеру) відмовились від нього; 13 – ніколи не мали такого бажання.

У попередніх підрозділах вже йшлося про те, що частина інформантів є корінними мешканцями, інша – приїжджими, які перемістились у місто ще за радянських часів. Проведені глибинні інтерв'ю виявили деякі відмінності у

відповідях корінного та приїжджого населення щодо зміни місця проживання. Серед інформантів, які представляють корінних жителів, є такі, які не задумувались над міграцією навіть у найбільш кризові часи. Трансформації 90-х передусім «вимивають» з міста приїжджих, на що вказують респонденти: «...когда «Суходольская Восточная» <шахта> строилась, здесь очень много квартир дали... Тогда был Советский Союз, генерала из Караганды в объединении поставили. Он начал людей, оттуда вызывать, семьями приезжали, квартиры давал. И вот когда эта разруха началась, и они поужезжали назад, кто в Россию, кто это... Коренное население-то не уезжает никуда. Просто Краснодар начал расширяться за счет этой шахты первой, «Суходольской Восточной». И вот кто, у кого там родственники, кто в России родился, могут ехать, естественно, назад» (Иван Ф., 49 р.); «А коренные – оно хоть как там будет плохо, а все равно здесь» (Александр С, 40 р.); «...уезжали те, кто родились в России, у кого родители остались в России. Уезжали, продавали дома, многие просто побросали. Вот Суходольск – город рядом есть, там вообще брошенные дома. Люди просто приезжали сюда на шахты, приезжали отовсюду, из всего Союза – из Казахстана, из России, и потом, когда начались у нас эти годы проблемные, побросали все» (Лариса К., 47 р.). У літературі, присвяченій вивченню механізмів міграції, зазначається, що в першу чергу приїждже, а не корінне населення, яке народилось і прожило в даній місцевості все своє життя, схильне покидати території з несприятливими умовами проживання [Рыбаковский, 2001; 2017, с. 60], оскільки вихідців з інших населених пунктів пов'язують родинні й інші зв'язки з їхніми колишніми місцями проживання.

Для здійснення мобільності необхідною умовою є наявність об'єктивної можливості переміщення, про що йшлося під час розгляду механізму індивідуальної мобільності. Як об'єктивні можливості територіальної мобільності вказували наявність місця переселення, що часто пов'язується з родинними зв'язками: «Я так думаю, что уезжали те, кому есть куда уехать» (Иван Ф., 49 р.); «...у одних, допустим, родственники где-то что-то, а другим

просто некуда ехать» (Владимир П., 40 р.); *«В основном, к родне едут, к родственникам»* (Людмила А., 50 р.). Так, наприклад, Л. Гудковим у дослідженні соціальної напруженості у вугільних регіонах відмічена пряма кореляція міграційних намірів у регіоні з кількістю знайомих в інших містах [Гудков, 1999, с. 42].

У більшості випадків інформанти говорили про відсутність об'єктивних можливостей для переїзду: *«Если раньше можно было приехать, на очередь стать, как говорится, поменялись, обмен сделать, в любой город Советского Союза. А сейчас же такого нету. Сейчас если поедешь в другой город – это надо купить. А если купить – это надо столько денег, что столько не зарабатываешь»* (Алексей Ю., 47 р.); *«...хотел бы переехать, но я же говорю, там цены такие. Вот в Севастополе, трехкомнатная квартира, там кум живет – 100 тысяч долларов. Это не реально купить. Но он просто там живет, там родился. Это еще от тех времен осталась... но купить жилье не реально просто»* (Владимир П., 40 р.). Подібний висновок роблять і в інших дослідженнях трудової мобільності мешканців шахтарських міст: у неперспективних поселеннях складно продати житло і придбати в інших регіонах [Симончук, 1999а, с. 181]. Про неможливість придбання житла як один із найвагоміших чинників, що стримує міграційну активність, ідеться й у дослідженнях російських науковців [Карачурина и Мкртчян, 2012, с. 46; Гудков, 1999, с. 42]. Німецький дослідник Т. Файст, зазначає, що для багатьох потенційних мігрантів іммобільність обумовлена бідністю, яка обмежує переміщення не тільки за географічними межами своєї країни, а й усередині її. *«У разі таких структурних обмежень люди залишаються у ворожому їм середовищі й не можуть навіть розглядатись як імовірні переселенці»* [Faist, 2007, s. 369].

Територіальну мобільність співбесідники пов'язували переважно з молодістю. У молодому віці простіше змінювати місце проживання; існує менше «якорів», які не дають змоги знятися з місця: *«Я такая, если б моложе была, я, может, поехала бы куда-то»* (Елена Х., 46 р.); *«Вы знаете, по*

молодості, может быть, и уехал куда-то...» (Анатолий У., охранник, 50 р.); *«Мы уже из того возраста вышли, чтобы ездить...»* (Татьяна Ф., 45 р.). Так, наприклад, за даними загальноросійського опитування населення, 8 % респондентів вказали, що перешкодою для зміни місця проживання є їхній вік [Шмерлина, 2007].

Трансформації 90-х припали на життєвий етап респондентів, коли в багатьох із них життя було вже визначене й вибудоване. У ці роки більшість із співбесідників уже мали власну сім'ю, професійно визначились. Тому на цьому етапі для них зміна місця проживання не вписувалась у життєву траєкторію: *«...я уже приехал сюда – мне было 26 лет. Уже ребенок был. Сюда приехали – второй родился. Ну, куда уже с семьей – прыгать, бегать, куда-то переезжать. Как говорится, переезд – это как атомная война»* (Алексей Ю., 47 р.); *«...куда ж уже? Вышла замуж, куда ж уже... И как-то даже и не поехала бы. Уже как-то втянулась, привыкла»* (Людмила А., 50 р.).

Вищенаведені дані дають можливість зробити висновок, що загалом тема зміни місця проживання не є актуальною для людей середнього віку. Визначеність життєвого шляху, вибудованість життя «закріплює» індивіда, сприяє територіальній іммобільності. При цьому можна зазначити, що в дослідженнях соціальної мобільності, зменшення темпів мобільності, зокрема територіальної, пов'язується з віком [Голенкова и Сушко, 2016, с. 97; Иванова, 2015, с. 68; Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві, 2014, с. 69]. Як указувалось у першому підрозділі даного розділу, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, найбільше тих, хто хотів би змінити місце проживання серед молоді, найменше – серед людей старшого віку. Тобто і тут, як у багатьох соціологічних дослідженнях, підтверджується висновок про те, що з віком тяга до зміни місця слабшає. Відповідно найбільше іммобільних серед людей пенсійного віку. Молодість – це певний ресурс для зміни життя; це відсутність багатьох стримувальних чинників. Вік впливає на фізичний капітал людини, який, за В. Радаєвим (В. Радаев), пов'язаний зі станом здоров'я, рівнем працездатності індивідів, а

також їхніми зовнішніми фізичними даними, які можуть використовуватися для мобілізації інших видів ресурсів [Радаєв, 2002, с. 24].

Соціальні переміщення загалом, територіальні зокрема тісно пов'язані з інститутом сім'ї; сім'я є стартовою позицією, а також точкою відліку і ресурсом, який передвизначає майбутні параметри професійно-класової і освітньої траєкторії руху індивіда у стратифікованому й диференційованому соціальному просторі [Макеев и Оксамитная, 2012]. У попередніх підрозділах уже йшлося про роль сім'ї в дослідженнях різних видів соціальної мобільності. Стратегії, які обирає один член сім'ї, іноді можуть суттєво вплинути на життєвий порядок усієї сім'ї. З одного боку, сім'я дає певні можливості для виїзду, ресурси для переміщення, а з іншого – навпаки, може ще більше «прив'язувати» індивіда до певного місця в територіальному просторі.

Сім'єю встановлюються певні правила, які керують поведінкою індивіда. Так, наприклад, як норма у багатьох родинах сприймаються обов'язки піклування старшого покоління про наймолодших і найстаріших. Оскільки в дослідженні інтерв'ю проводилися з респондентами, вік яких був на момент опитування 40–50 років, то в бесідах інформанти часто вказували на необхідності піклуватись про батьків похилого віку як причину, що перешкоджає виїзду: *«Меня золовка приглашала в Белоруссию, и мне можно сейчас уехать <...> Но я говорю – как я тут брошу родителей. И если б еще сын поехал со мной. И мне еще родителей жалко. Сильно ж далеко. Пока они живут, я никуда не поеду. Только тогда, когда их не станет, может, поеду. А так – нет. Я их не брошу»* (Елена Х., 46 р.); *«...у меня мама сейчас со мной живет, это сейчас сестра переехала. А тогда можно было продать квартиру и уехать. А меня, во-первых, держит кладбище. У меня папа на кладбище. И хоть вот это одно, но уже из-за этого только не уедешь»* (Лилия Н., 42 р.); *«Ну, у кого родственники, тех же пожилых родителей не оставишь...»* (Сергей В., 47 р.)

Підростаюче покоління в родині також потребує догляду з боку старшого, на якого покладені певні обов'язки щодо виховання молодших

членів сім'ї: *«Но я уже чувствую – что нет, не получится <уехать>. Я внуков уже не брошу, у меня теперь хвосты такие, что...»* (Сергей И.К., 50 р.); *«...сейчас уже не уеду отсюда... Уже все. Здесь уже мои дети, мои внуки... Уже поздно»* (Александр А., 50 р.).

Через тривале проживання в місті виникає психологічна прив'язаність до нього. У розповідях інформантів ішлося про те, що важко змінити місце проживання через звичку до свого міста: *«Привычка. Я вам честно говорю. Я привыкла тут уже. Тут все свои люди, свои покупатели, свое начальство. Когда знаешь, где, что, как...»* (Ирина О., 40 р.); *«...не уезжают, мне кажется, это уже такие люди, которые к этому привыкли»* (Юрий Л., 40 р.); *«Куда-то переехать – уже смысла нет. Так вот. Осталась привычка, буду жить»* (Игорь Л., 40 р.); *«Каждый человек привыкает, вот мне кажется, если прожил столько лет. И переехать куда-то – я бы не смогла, например. Я бы не смогла...»* (Валентина И.К., 50 р.). Порівняно з результатами даного дослідження із загальноросійським опитуванням 2006 року 10% опитаних вказали на звичку жити на цьому місці як причину незміни населеного пункту проживання [Шмерлина, 2007].

Співбесідники, які їздили за радянських часів у подорожі, на навчання, роботу в інші міста, відчували на власному досвіді, що таке ностальгія за домом. І зміна місця проживання для деякого з них асоціюється з ностальгією за домом: *«...да, в советские времена, когда мы могли куда-то уехать и где-то жить, все равно всегда возвращались к себе. И вот я говорю, хоть и город небольшой, и ничего хорошего в городе нет... Нас тянет к своим друзьям, к маме, к своему кругу общения, домой»* (Елена Р., 43 р.); *«...куда бы я ни ехала, я ж говорю, я в Молдавии была, но все равно возвращаюсь домой, тянет домой. Здесь уже все, здесь уже я останусь навсегда. Хорошо, везде хорошо, но дома лучше»* (Лилия Н., 42 р.); *«...не знаю, меня все время тянуло домой. Я вот училась в другом городе, мне все время хотелось домой, к родителям. В домашнее вот это гнездышко, родительское»* (Татьяна Ф., 45 р.); *«...оно, все-таки свое место, свое любимое место, оно тянуло назад»* (Сергей Б., 50 р.).

Крім звички, яка заважає змінити місце проживання, в інтерв'ю мешканці говорили про те, що їм подобається жити у своєму місті й вони його дуже люблять: *«...я люблю свой город. Поэтому мне, наверное, переезд – я не смогу. <...> Потому что это мой дом, я его очень люблю... Вот какой бы там ни был Краснодар, я люблю свой город. Просто мне здесь хорошо. <...> Поэтому я свой Краснодар не оставляю. Он мне нравится. Я его очень люблю»* (Лилия Г., 46 р.). За даними загальноросійського опитування населення респонденти найчастіше серед інших причин невийзду називали те, що їм подобається жити там, де вони живуть, а саме 19 % (найбільший відсоток серед інших причин) вказали саме на цю [Шмерлина, 2007].

Людина, проживаючи тривалий відрізок життя, подібно до дерева пускає коріння і чим довше живе в тому чи іншому місті, тим міцнішим стає це коріння. Тому інформанти часто в бесідах говорили про своє «коріння» і «вкоріненість»: *«у кого корни здесь прижаты...»* (Сергей В., 47 р.); *«...корни мои здесь пущены...»* (Александр А., 50 р.).

Однак не тільки людина «вростає» в місто, а й місто «вростає» у своїх мешканців. Наприклад, О. Калачова, розмірковуючи про ідентичності в сучасному місті, наводить фразу з документального фільму німецького режисера Віма Вендерса: *«Ми живемо в містах. Міста живуть в нас...»* [Калачова, 2007]. Це видається справедливим, коли мова йде про те, як місто проникає в життя його мешканців. Для мешканців їхнє місто – це не тільки домівка, де проживає сім'я, а й певні улюблені місця, з якими пов'язані спогади дитинства і молодості, навчання в школі й роботи на заводі. Тому не дивно, що в інтерв'ю мешканці розповідали про особливі для них місця в місті. Л. Скокова зазначає, що в разі емоційної прив'язаності до місця, яким може бути й дім, говорять про явище топофілії [Скокова, 2012, с. 336].

Частина «прив'язок» стосуються роботи, адже зміна місця проживання передбачає зміну місця працевлаштування. При цьому деякі з таких «закріплювачів» були висвітлені в попередньому підрозділі, коли йшлося про професійно мобільних та іммобільних респондентів (у даному разі про такі

чинники: необхідність допрацювати до пенсії, складність знайти роботу для людей свого віку в інших місцевостях, необхідність безперервного стажу, для шахтарів – обмеження на ринку праці рамками шахтарської спеціалізації).

За тривалий час проживання в місті деяким мешканцям вдалось накопичити ресурси різного характеру. На збирання їх пішли роки й вибудувувати їх в іншому місті вже немає часу. Тому досягнуте цінується, ним пишаються. При цьому йдеться про ресурси в широкому розумінні, як матеріальні (дім, квартира, земельна ділянка, дача тощо), так і нематеріальні (наприклад, репутація, повага, капітал зв'язків). Ці ресурси втрачаються зі зміною місця проживання, і не існує можливості перенести їх з собою: *«...хоть там худо-бедно, но у меня квартирка нормальная. Такую я уже нигде не куплю, три комнаты, кухня маловата – ну ничего, можно обходиться. У меня здесь дача хорошая, у меня здесь гараж есть – и на даче есть, и здесь есть в городе. Я там этого не построю и не куплю»* (Александр А., 50 р.).

Співбесідники, які представляють «молодшу» частину опитаних, указували на те, що у старших більше ресурсів, які вони встигли отримати ще за радянських часів і за які тримаються в місті. Такі люди менше замислюються над виїздом у кризові часи: *«А в основном, если здесь вот, взять по городу, – пенсионеров не берем – пусть моего возраста и чуть старше, ну вот если взять моих друзей там, остались только те, кто или на шахте заработал в свое время, в советское, что-то, и сейчас получает хорошую пенсию и зарплату, еще до сих пор работая. Вот эти люди остались, которые еще в советское время успели еще что-то ухватить»* (Юрий Л., 40 р.).

Як зазначалось у попередньому підрозділі, соціальні мережі допомагали виживати мешканцям у складний час у місті. Так, наприклад, І. Штейнберг вказує, що у стратегіях виживання сімей величезну роль відіграють родинні та товариські «мережі», які надають членам сім'ї допомогу в пошуках роботи і підтримку в разі надзвичайних обставин [Штейнберг, 2010, с. 42]. «Знайомства», «зв'язки», «родинні відносини» – всі ці форми соціальних зв'язків респондентів можна розглядати як форму соціального капіталу, яка

втрачає свою цінність при виїзді з міста. Соціальні зв'язки – це ефективний спосіб вирішення всіляких питань, якщо необхідно знайти роботу, працевлаштувати дітей тощо: *«А здесь – ну сейчас не так, но раньше я мог любой вопрос решить. <...> Я мог любой вопрос решить, потому что все, с кем я учился или работал, они должности занимали. Я пришел там – Петя, Ваня давай то, то, то. Я мог любой вопрос. А поеду в другой город – кто со мной разговаривать будет?..»*. (Александр А., 50 р.); *«...у меня днепропетровцы друзья, ...они меня в те еще года – в 92-м, 93-м, мы так плотнее работали, – они говорят: «Саша, приезжай, чего ты работаешь там, приезжай к нам, мы тебе поможем, устроим». Я говорю: «Ребята, вы знаете, есть хорошая такая мысль, не мы придумали: лучше быть большим человеком в маленьком городе, чем маленьким человеком в большом» <смеется>. Поэтому я говорю: «Я всю жизнь прожил там, я всех в городе знаю, до единого. Будем говорить – но это редкость – кого я не знаю. И я привык, что у меня есть друзья и всегда помогут. А у вас я приеду – пока я вот это все наживу, то что там есть, это будет тяжело»* (Александр В., 48 р.).

При цьому якщо в попередньому підрозділі йшлося переважно про «мережі виживання»*, то в даному випадку йдеться про «мережі розвитку», які спрямовані на розширене відтворення матеріальних благ, розвиток і укріплення соціального капіталу всієї мережі й кожного її члена [Штейнберг, 2010, с. 48]. За даними ж загальноросійського опитування населення 8 % населення як причину невиїзду з свого населеного пункту вказали на родинні та дружні зв'язки [Шмерлина, 2007].

У малому місті існує певна специфіка соціальних зв'язків, яка, на відміну від великого, полягає в меншій анонімності: *«Понимаете, город у нас маленький, 120 тысяч населения – это все вместе – Краснодар, Суходольск, Малодогвардейск, то есть все районы, села, поселки. Самого города если тысяч 40 наберется, то хорошо. Все друг друга знают, абсолютно. Вот*

* «Мережі виживання» визначаються як мережі, спрямовані на підтримку прожиткового мінімуму усіх учасників мережевих відносин за рахунок зрівняльного перерозподілу ресурсів між ними [Штейнберг, 2010, с. 48].

проезжаешь – там привет, привет. А потом думаешь – кто такой? А, на шахте пересекались. А на лицо все друг друга знают» (Игорь Л., 40 р.); «...*весь город знаю»* (Лилия Н., 42 р.); «...*не то, что всех знаешь, но на лицо. Вот даже бывает так, что с одним человеком знакомишься, а у нас общие знакомые. А что – один город, маленький город»* (Елена Р., 43 р.); «*И вот мы все выучились, родили здесь, как-то все друг друга знаем, работаем...ну хутор Сорокино. Это ж уже о чем-то говорит. Если он раньше был хутор. Здесь же все друг друга знали...»* (Лилия Г., 46 р.).

Чим довше індивід проживає на одному місці, тим більше він «обростає» мережевими зв'язками. При цьому значимим може бути не тільки розгалуження його мережі, а й сила цих зв'язків. Зміна місця проживання передбачає переривання соціальних зв'язків, втрату надбаного за тривалий час проживання в місті мережевого ресурсу. «*Мы тут все давно, хорошо друг друга знаем. Все местные, все друг друга знаем, все общаемся. И поддерживаем друг друга, когда что-то случается, все дружно. А так уедешь отсюда – приедешь, там все новое, новое место, новые люди. Пока освоишься... не знаешь даже, к кому обратиться. Это очень сложно на новом месте это все начинать»* (Валентина І.К., 50 р.). На небажання розривати соціальні зв'язки як один із чинників іммобільності наголошується і в іншому дослідженні [Карачурина, 2012, с. 46].

Деякі інформанти пояснюють мобільність та іммобільність мешканців їхніми особистісними рисами: «...*знаете, все от человека зависит. Бывает, как перекасти-поле, все им никак не насидеть места»* (Олександр, 40 р.); «*мне кажется, что это натура человека. Это вот именно свойство к переменам. Есть люди такие, которые, ну не то, что старых каких-то понятий. Просто у них внутри такой особый образ жизни: я в своем гнездышке и все. А есть такие, которые просто не могут на месте сидеть, просто не могут. Они такие, более живые»* (Катерина С.И., 42 р.). Серед інформантів є такі, які пояснюють свою територіальну та професійну іммобільність такими особистісними рисами характеру, як відсутність власної схильності до змін:

«Да я вообще-то по натуре не люблю мотаться: не профессию менять, – уже в свои года, сколько я вот прожил, 50 полных, – я не любил. С места на место бегать для меня это было, знаете, как по сердцу. Как прижился на одном месте, и все» (Сергей Б., 50 р.); «Наверное, я привязана к... я вообще привязываюсь ко всему – к работе, к человеку. Я вот такой человек. И мне тяжело менять. Вот некоторые люди часто меняют квартиру, работу, я болезненно это переношу. Я если уже вошла в коллектив, то очень привязана» (Нина Н., 50 р.).

Таким чином, дослідження територіальної іммобільності виявило, що, на відміну від досліджень соціальної мобільності, коли респондент, здійснивши переміщення в соціальній структурі, може пояснити свою поведінку, мотиви вчинених дій, у дослідженні іммобільності не визначаються мотиви, які б респонденти могли усвідомлювати й пояснювати. Натомість існують певні «закріплювачі» або «якорі», під дією яких перебувають індивіди, і їхня дія може відрізнятись своєю силою в різних випадках. Цей термін є, на нашу думку, досить влучним для характеристики чинників, що «прив'язують» індивіда до певної позиції в територіальному просторі.

Отже, як було продемонстровано сюжетами інтерв'ю з мешканцями міста, чинники, що впливають на іммобільність, можуть бути зведені в чотири типи «закріплювачів», які утримують від здійснення територіальної мобільності: інституційні, символічні, ресурсні та мережеві.

Перший блок «закріплювачів» – інституційні, різновидами яких є сімейні та професійні «закріплювачі». Усі респонденти обґрунтовували територіальну іммобільність насамперед сімейними обставинами, тому можна сказати, що цей тип «закріплювачів» є найсильнішим. Рішення про виїзд є часто результатом спільного, сімейного вибору, адже сімейна ситуація задає порядок респондента. Іноді у тимчасові заробітки залучені цілими сім'ями, про що свідчать дослідження [Флоринская, 2006, с. 83-84]. Оскільки територіальна іммобільність виправдовувалась респондентами в першу чергу сімейними

обставинами, то можна сказати, що територіальна іммобільність – це передусім сімейна іммобільність.

Одним із часткових проявів інституційних «закріплювачів» є ті, що пов'язані з професійною діяльністю. Для багатьох робітників цього покоління характерні професійні норми, які були сформовані в радянський час і які продовжують впливати на їхню поведінку й сьогодні. Так, наприклад, нормою була тривала робота на одному й тому ж підприємстві, а за тими, хто часто змінював місце роботи, в масовій свідомості закріпилась негативна назва «літун».

Наступний блок «закріплювачів» – символічні (або в ширшому контексті їх можна назвати «культурними»). Культура часто є чинником, який гальмує зміни у певній спільноті. До цієї групи «закріплювачів» належать традиції та звички різного характеру. Будь-який індивід перебуває в полоні певної культурної парадигми, яка задає ціннісно-смісловий ракурс картини індивідуальних соціальних уявлень (очікувань, орієнтацій, запитів, установок). Ця картина є результатом соціалізації, при цьому останню розуміють у широкому значенні, завдяки якій людина стає продуктом тієї спільноти, в якій вона виховується. Наприклад, для багатьох мешканців звичними є повільний темп життя в малому місті, специфіка соціальних контактів і взагалі спосіб життя в ньому. Для людини, яка прожила значний відрізок життя у цій територіально-поселенській спільноті, спосіб життя в ньому не проблематизується.

Ще один тип «якорів» територіальної іммобільності був названий ресурсним. Цей тип «закріплювачів» пов'язаний із різними видами капіталів, доступних індивіду, які роблять цінними одні позиції і знецінюють інші. Кожна позиція в соціальній структурі відкриває доступ до певних ресурсів. Коли ж ресурси «демонтуються» з позиції, це проблематизує належність до неї (про що йшлося у розділі 1).

Для накопичення певного капіталу потрібен час (звичайно, це залежить від типу капіталу, про який ідеться), а на створення деяких його видів може

витрачатись значна частина життєвого шляху. Закріплювальна дія ресурсних «якорів» полягає в тому, що позиція, яка дає доступ до певних ресурсів, утримує індивіда від переміщень з неї. До цієї групи «закріплювачів» віднесена в тому числі репутація. Вона інакше може бути названа як значимість імені і є різновидом нематеріального капіталу, який конвертується в інші форми. Думка, яка склалась про соціальні, професійні, людські переваги соціального суб'єкта (наприклад, особистості або групи), і є репутацією, що може розглядатись як капітал.

Крім явних винагород, які забезпечує перебування на певних позиціях, завжди є і латентні, або такі, які помічаються не відразу. Так, наприклад, навіть не виплата заробітної платні не підштовхує до переміщення з деяких позицій. Це обумовлено орієнтацією на стаж, який дає можливість отримувати пенсію. Особливо це стало вагомим «якорем» для багатьох шахтарів, оскільки для цієї категорії встановлені спеціальні пенсійні пільги.

Сімейні ресурси, такі як будинок, господарство, земельна ділянка, майно, накопичене в місті за тривалі роки життя, належать також до цієї групи «закріплювачів». З переїздом частина таких ресурсів втрачається і потребує вибудовування на новому місці. У розділі 1 (в рамках відтворювальної перспективи – див. табл. 1.1) уже йшлося про механізм соціальної трансляції, коли майно сім'ї, її капітали, а також символічні цінності, культурні норми через наслідування детермінують траєкторії наступних поколінь.

З іншого ж боку, здійснення територіальної мобільності потребує від індивіда наявності ресурсів певного характеру. У дослідженнях мобільності таким параметрам, які мають, так би мовити, природний характер – а саме, вік, стать, місце народження і проживання, фізичне і психічне здоров'я, – іноді приписується другорядне значення. Часто такі параметри не залежать від самої людини (на відміну, наприклад, від професійної компетентності), однак їх «фонове» на перший погляд значення суттєво впливає на можливості здійснення мобільності (про що свідчить наше дослідження).

До блоку мережевих «закріплювачів» належать соціальні зв'язки, у які залучений індивід і які були «напрацьовані» ним протягом його життя. Люди – це те середовище, з яким індивід, як правило, стикається найчастіше.

Соціальні зв'язки відіграють особливу роль у процесі адаптації до нових умов, на що вказується в різних дослідженнях, присвячених вивченню стратегій адаптації [Социальное расслоение и социальна мобильность в переходной период, 1999, с. 96]. Сімейні соціальні мережі підтримки сприяють як економічному виживанню сімей, так і допомагають активізувати продуктивну поведінку й розвиток. Про «зв'язувальну» роль соціальних зв'язків у «перехідний» період говорить І. Мостова (И. Мостовая): «Соціальні спільноти, маргіналізуючись, не розпадаються на соціальні «атоми», а ламаються на структуровані групи-уламки і зростаються по швах «зв'язків» у нові» [Мостовая, 1996, с. 82-83]. Соціальні зв'язки дають можливість успішно працевлаштуватись у місті, знайти роботу для інших членів родини, як було продемонстровано вище. При цьому до мережевих «якорів» належать як родинні мережі, товариські, так і професійні (що, однак, не взаємовиключає одне одного).

Міцність «закріплювачів» залежить від тривалості перебування на певній позиції, тобто, наприклад, від часу роботи на підприємстві, проживання в населеному пункті. Людина поступово вбудовується в певну систему, в певну соціальну нішу. Соціологічними дослідженнями стабільності кадрів другої половини минулого століття доведено, що чим довше індивід перебуває на певній позиції, тим менша ймовірність переміщення з неї, про що йшлося у розділі 1 даної роботи. При цьому, нагадаємо, до уваги також береться попередня трудова та територіальна мобільність, їх інтенсивність. Наше дослідження дає можливість зробити подібний висновок, а саме: «якорі» територіальної іммобільності вибудовуються з часом; деякі з них постійно підкріплюються і підтримуються.

Залежно від різних життєвих етапів на індивіда діють різні «закріплювачі». У певні періоди дія їх може послаблюватись, а в інші –

посилюватись. У молодому віці спостерігається вплив меншої кількості «якорів»; деякі з них ще не встигли сформуватись і зміцніти. Тут можна навести аналогію людини з деревом: у молодому віці його коріння не таке глибоке й сильне, його простіше пересадити в інше місце. Соціологічні дослідження свідчать, що чим старша людина, тим менше здійснюються соціальні переміщення, тобто тим більше вона потрапляє під силу тяжіння «закріплювачів».

У дослідженнях трудової мобільності розроблений механізм індивідуальної мобільності. Можна припустити, що іммобільність діє також за певним механізмом, однак соціологія соціальної мобільності не має досліджень, на підставі яких був би запропонований механізм «закріплення». Розгляд дії окремих складових механізму індивідуальної мобільності може стати у нагоді для пояснення територіальних переміщень.

Зокрема, для здійснення територіальної мобільності, як зазначалось, важливим є наявність місця переселення, що часто пов'язується з родинними зв'язками. Так, наприклад, Т. Файст зазначає, що (якщо мова не йде про масові стихійні переміщення) у потенційних мігрантів існує орієнтація на «близькі зв'язки», сфокусовані на сім'ї, родинних, сусідських та общинних відносинах. Саме це робить можливим географічне переміщення людей у початковий період тільки й у рамках даних когорт, що є недостатнім для запуску масових переміщень [Файст, 2009, с. 124]. Стать, вік, місце народження і соціалізації, тобто об'єктивні соціальні характеристики, відіграють тут також не останню роль і можуть або сприяти здійсненню переміщень, або, навпаки, як це демонструють сюжети з інтерв'ю, витіснити їх у перспективу мрій чи зовсім нездійсненого.

Ще одна складова, яка «запускає» дію механізму мобільності – це поява в індивіда бажання виїхати з міста. Звичайно, що за його відсутності індивід залишається іммобільним. Бажання здійснити переміщення з гіршої позиції на кращу, з нижчої на вищу обумовлене домаганнями, верхня межа яких у кожного різна.

Механізм мобільності розглядає поведінку індивіда, який здійснює переміщення в соціальному просторі як раціональну. Однак у соціології відомо, що іноді тільки здається, що люди діють згідно з раціональними усвідомленими цілями. Люди справді прагнуть соціально позитивних цілей – самовираження, просування, прийняття, але підсвідомо вони реагують на «ціну» своїх досягнень, адекватність якої часто дотримується набагато суворіше, ніж реальний ступінь наближення до поставленої мети. Можливо, саме в цьому закладена відповідь на питання, які неочевидні чинники впливають на результат індивідуальної активності суб'єкта щодо отримання й утримання соціальної позиції. Це яскраво демонструють дані інших досліджень про те, що багато мешканців не хочуть виїжджати з різних населених пунктів, де ситуація вважається неблагополучною. Люди не завжди розмірковують раціонально, адже є багато емоційних «прив'язок», які часто утримують від рішучих дій змінити професію, місце роботи, місце проживання тощо.

Мабуть, у соціології соціальної мобільності частіше запитують респондентів про вчинки й дії (або різні форми мобільності), які респондент здійснив, а не про ті, які не були здійснені. У такому разі індивід знаходить пояснення цим діям для себе, а дослідник здатний подати осмислені індивідуальні людські реакції як мотиви мобільності. Імобільність же тісно пов'язана зі звичною повсякденною поведінкою, стабільністю життєвого і професійного шляху. Можна припустити, що відсутність змін у своїй поведінці людині складніше пояснити, ніж здійснені зміни.

Висновки до розділу 2

Серед територіально імобільних опитаних робітників вирізняються дві групи: до однієї з них були віднесені мешканці, які незважаючи на несприятливі обставини на підприємствах продовжували працювати на робочих

місцях у державному секторі; другу становлять робітники, які, залишаючись територіально іммобільними, здійснюють міжпрофесійну мобільність і переходять працювати у приватний сектор (продовжуючи працювати при цьому за робочими спеціальностями). Професійно іммобільні намагаються вбудуватись у відомі, добре знайомі, звичні структури; професійно мобільні ж переміщуються в нові структури. Слід зазначити, що вибір професійно мобільними респондентами місця працевлаштування у малому місті обумовлюється не тільки трудовими орієнтаціями, а й можливостями і структурою ринку праці.

Група професійно іммобільних респондентів представлена переважно шахтарями та працівниками бюджетних організацій міста. Для них характерна орієнтація на пільги, стаж, загалом на соціальний захист від держави. Їхня професійна іммобільність пов'язана із професійним «вростанням», що можна розглядати як суб'єктивний чинник іммобільності. Як об'єктивний чинник професійної іммобільності респонденти, які були віднесені до цієї групи, вказували відсутність об'єктивних можливостей для трудових переміщень у місті. Серед групи професійно іммобільних були виокремлені зразки – «тотально іммобільний» та «комбінований», коли за наявності офіційної роботи на державному підприємстві наявна додаткова робота, часто неофіційна, в приватному секторі. Ставлення до роботи у приватному секторі представників цих типів можна охарактеризувати швидше як негативне, ніж позитивне чи нейтральне.

Серед професійно мобільних респондентів виявлені такі зразки: «міжорганізаційно мобільний»; «зворотний»; «радикально мобільний». Для групи професійно мобільних респондентів характерна кількарізова зміна роботи; вимушеність переміщень; для деяких представників цієї групи трудова мобільність має низхідний характер. Професійно мобільні інформанти, які внаслідок таких переміщень успішно адаптувались до нових умов, не виїжджаючи з міста, розглядають роботу в ньому як альтернативу трудовим міграціям. Мешканці, які представляють дану підгрупу, активно ставляться до

пошуку роботи в місті і, на відміну від професійно іммобільних, позитивніше оцінюють можливість працевлаштування.

У результаті дослідження було виявлено, що ставлення професійно мобільних та іммобільних респондентів до трудових міграцій відрізняється. Для перших властива більша обізнаність про можливості роботи на заробітках; ця форма переміщень частіше потрапляє в їхнє поле зору. Для тих респондентів, які в результаті переходу в приватний сектор успішно адаптувались до ринкових умов, зміна роботи сприймається як альтернатива виїзду на заробітки. Для групи професійно іммобільних характерна менша обізнаність із цією формою мобільності; серед інформантів цієї групи більше таких, які ставляться негативно до виїзду на заробітки через різні ризики та відсутність соціальних гарантій.

Трансформації 90-х «вимивають» з міста передусім тих, хто нещодавно приїхав у м. Краснодар на шахти; у багатьох із таких мешканців збереглися родинні зв'язки в інших місцевостях, що дало можливість здійснити міграцію. Натомість корінне населення міцно прив'язане до своєї позиції в територіальному просторі. Також, як демонструє дослідження, молодша частина мешканців більше залучена в територіальну мобільність. Тобто коли починає «розхитуватись» соціальна структура, то в першу чергу «випадають» ті індивіди, які були німічно вбудовані в неї, що залежить від віку, тривалості проживання в даній місцевості, тривалості роботи на певному робочому місці тощо.

У результаті проведених інтерв'ю були виокремлені чотири групи «закріплювачів» або «якорів». Перший блок становлять символічні «закріплювачі». Сюди були віднесені звички різного характеру, як, наприклад, звичка до свого оточення, професії, життя в даному населеному пункті, а також любов до міста. Інституційні «закріплювачі» включають такі підвиди, як сімейні та професійні. Ще один блок, який був виокремлений, – ресурсні «закріплювачі», до яких віднесені матеріальні та нематеріальні ресурси, що неначе вбудовані в різні позиції. Оскільки кожен позицію в соціальній

структурі «обплітає» мережа соціальних зв'язків, то вони становлять четвертий блок «якорів», які можуть «прив'язувати» більшою чи меншою мірою.

Міцність «якорів» залежить від тривалості перебування на певній позиції; «якорі» вибудовуються з часом. Тобто чинник часу або тривалість перебування на тій самій позиції є визначальним у механізмі закріплення. Протягом різних життєвих періодів діють різні «закріплювачі». Також було виявлено, що для здійснення територіальних переміщень важливе значення має наявність об'єктивних можливостей та особисте бажання індивіда, які і «запускають» механізм переміщення.

ВИСНОВКИ

Розглянувши соціологічні концепції та підходи до вивчення соціальної мобільності та іммобільності, авторка дійшла таких висновків.

1. У дисертаційній роботі було проаналізовано соціологічні концепції соціальної мобільності, зокрема, розглянуто чотири передумови вивчення соціальної мобільності/іммобільності. Як перша передумова розглядається розмірність соціального простору-часу, що робить акцент саме на часових параметрах різних процесів у соціальному просторі. Розглядаються часові характеристики процесів соціальної мобільності. Часовий аспект представлений дослідженнями соціальних переміщень на великих проміжках часу в різні історичні епохи та в різних країнах. У рамках даної теоретико-методологічної передумови іммобільність розглядається в різні періоди історії. У контексті вивчення глобалізаційних процесів ідеться про іммобільність ринків праці, робочої сили, чинники «осілості» населення та загалом соціологію іммобільності.

Як друга теоретико-методологічна передумова вивчення соціальної мобільності та іммобільності аналізується структура просторових вимірів. Зокрема, йдеться про такі її підструктури, як професійна, статусна, територіальна та підструктура престижу. У кожному з цих зрізів здійснюються соціальні переміщення. Передумовами вивчення соціальної іммобільності тут є дослідження стабілізації населення в населених пунктах та стабілізації кадрів. Третя передумова вивчення соціальної мобільності та іммобільності стосується процесів соціального відтворення. Аналіз різних типів і стратегій відтворення переконує, що міжгенераційна іммобільність домінує, як правило, над міжгенераційною мобільністю. Механізм індивідуальної мобільності розглядається як четверта передумова процесів соціальної мобільності/іммобільності. Окремі його складові можуть «запускати» переміщення або ж, навпаки, призводити до іммобільності.

2. Після розгляду й узагальнення різних соціологічних концепцій соціальної мобільності була запропонована схема інтерпретації соціальної мобільності/імобільності, що включає такі складові, як часова, структурно-просторова, відтворювальна та мотиваційна, згідно з якою конструюється термінологічне поле даного дослідження.

3. Окреслений контекст дослідження мобільної та імобільної поведінки мешканців малого міста, який полягає в тому, що населеному пункту цього типу, на відміну від великого міста, властива сильна залежність різних аспектів його функціонування від домінуючої галузі виробництва.

4. У дослідженні емпірично виокремлені такі чинники територіальної імобільності, або «закріплювачі», як інституційні, мережеві, ресурсні та символічні. Водночас виявлені зразки професійної мобільності та імобільності територіально-імобільних мешканців, які були зведені в такі чотири типи: «тотально імобільний», «комбінований», «міжорганізаційно мобільний», «зворотний», «радикально мобільний». Виявлено також, що професійно мобільні мешканці малого міста більше обізнані з можливостями виїзду на заробітки та позитивніше оцінюють можливості працевлаштування в місті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешина К. Город снова жил без воды [Электронный ресурс] / К. Алешина // Краснодарские вести. – 2009. – 26 марта. – Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/citylife/1193.html> (дата обращения: 04.05.2018 р.).
2. Ахиезер А. С. Личность рабочего и общественное воспроизводство / А. С. Ахиезер // Философия и культура. – Москва: Наука, 1983. – С. 117–118.
3. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 240 с.
4. Беленький В. Х. Рабочий класс как объект социологического анализа / В. Х. Беленький // Социологический исследования. – 2003. – № 1. – С. 29–37.
5. Берто Д. Культурная модель русских народных масс и вынужденный переход к рынку / Д. Берто, М. Малышева // Биографический метод в социологии: история, методология и практика – Москва: Ин-т социологии РАН, 1994. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/14/1214796518/%D0%91%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4.pdf> (дата обращения 04.05.2018 р.).
6. Берто Д. Наследство и род: трансляция и социальная мобильность на протяжении пяти поколений. / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – Т. 1. – С. 106–121.
7. Берто Д. Трансмиссия социального статуса в экстремальной ситуации / Д. Берто // Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования. – Москва: Ин-т социологии РАН. – 1996. – С. 207–239.
8. Бизюков П. В. Подземная шахтерская забастовка (1994–1995) [Электронный ресурс] / П. В. Бизюков // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 44–53. – Режим доступа:

<http://ecsocman.hse.ru/data/902/943/1216/007Bizyukov1.pdf> (дата обращения 04.05.2018 г.).

9. Бляхман Л. С. Движение рабочей силы на промышленных предприятиях / Л. С. Бляхман, А. Г. Здравомыслов, О. И. Шкаратан. – Москва: Экономика, 1965. – 152 с.

10. Борисов В.А. Забастовки в угольной промышленности (анализ шахтерского движения за 1989–1999 гг.) / В.А. Борисов. – Москва: ИСИТО, 2001. – 416 с.

11. Борисов В. А. Ночное домино на Октябрьской площади: Социологические заметки о забастовке в Донбассе (7–20 июня 1993 года) / В.А. Борисов. – Москва: РОССПЭН, 1999. – 271 с.

12. Борисов В. А. Проблема занятости в шахтерском регионе [Электронный ресурс] / В. А. Борисов, И.М. Козина, И.Н. Тарковская // *Социологический журнал*. – 1997. – № 3. – Режим доступа: <http://knowledge.isras.ru/sj/> (дата обращения 04.05.2018 г.).

13. Бурдые П. Социология политики/ П. Бурдые. – Москва: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

14. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые. – Москва: Ин-т экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 2007а. – 288 с.

15. В Краснодаре проживает 107732 человека [Электронный ресурс] // Краснодарские вести. – Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/citylife/832.html> (дата обращения 04.05.2013 г.).

16. Васильева Э. К. Социально-экономическая структура населения СССР / Э. К. Васильева. – Москва: Статистика, 1978. – 207 с.

17. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // *Человек и общество: хрестоматия*. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 85–106.

18. Веерман Р. К. Міграція в місто і соціальна мобільність (на прикладі Талліна)/ Р.К. Веерман // *Філософська думка*. – 1985. – № 5. – С. 47–51.

19. Веэрманн Р. К. Влияет ли миграция на социальную мобильность в малом городе? (на примере г. Раквере Эстонской ССР) / Р.К. Веэрманн // Социальная мобильность городского населения. – Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1985. – С. 72–89.

20. Гидденс Э. Структура как правила и ресурсы / Э. Гидденс // Человек и общество: хрестоматия. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 38–77.

21. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – Москва: Академ. Проект, 2005. – 528 с.

22. Голенкова З. Социальная мобильность в контексте миграционных биографий россиян / З. Голенкова, П. Сушко // Социологические исследования. – 2016. – № 12. – С. 95–104.

23. Гордиенко Д. Разруха по Молодогвардейски [Электронный ресурс] / Д. Гордиенко // *Краснодонские вести*. – 2009. – 26 августа. – Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/citylife/1616.html> (дата обращения 04.05.2018 г.).

24. Гордон Л. А. Шахтеры–92: Социальное сознание и социальный облик рабочей элиты в постсоциалистической России / Л.А. Гордон, Е.Б. Груздева, В.В. Комаровский. – Москва: Прогресс-Комплекс: Экопрос, 1993. – 112 с.

25. Готлиб А.С. Социально-экономическая адаптация россиян: опыт сочетания количественной и качественной методологии в одном отдельно взятом исследовании / А.С. Готлиб // Социология. – 2000. – № 12. – С. 5–24.

26. Гудков Л. Социальная напряженность в угольных регионах (по материалам исследования «Мониторинг социальных последствий реструктуризации угольной промышленности России») / Л. Гудков // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1999. – № 5 (43). – Сентябрь-октябрь. – С. 39–44.

27. Гуляев В. Реструктуризация угольной отрасли и уровень социальной напряженности в шахтерских регионах / В. Гуляев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 93–106.

28. Дмитриев А. В. Социалистическая урбанизация и ограничения роста

крупнейших городов / А.В. Дмитриев, М.Н. Межевич // Социологические исследования. – 1981. – № 11. – С. 15–23.

29. Дэвис К. Функционалистское обоснование стратификации / К. Дэвис // Человек и общество: хрестоматия. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 107–117.

30. Замятин Д.Н. Пространство и движение / Д.Н. Замятин // Социологические исследования. – 2014. – № 4. – С. 20–29.

31. Злобина В. Мусорники – бич Краснодона [Электронный ресурс] / В. Злобина // Краснодарские вести. – 2009. – 29 июля. – Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/citylife/1567.html> (дата обращения 04.05.2018 р.)

32. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

33. Злобіна О.Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 1996. – 100 с.

34. Зубаревич Н.В. Города на постсоциалистическом пространстве / Н.В. Зубаревич // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 3–19.

35. Иванова Е.И. Социальный вектор миграционной подвижности россиян / Е.И. Иванова // Социологические исследования. – 2015. – № 11. – С. 66–73.

36. Іващенко О. Зайнятість та професійна освіта: про вкаємоузгодженість / О. Іващенко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 47–55.

37. Ильин В. И. Власть и уголь: шахтерское движение Воркуты (1989–1998 годы) / В.И. Ильин. – Сыктывкар: Сыктывкар. ун-т, 1998. – 270 с.

38. Ільїна М. А. Частный извоз в провинциальном городе: самоорганизация провинциальной группы / М.А. Ільїна // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1999. – № 13–14. – С. 201–218.

39. Исследования города: антропологический форум [Электронный

ресурс] – 2010. – № 12. Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/012/12_forum.pdf (дата обращения 04.05.2018 г.).

40. К началу 2008 года среднемесячная зарплата шахтеров «Краснодонугля» достигла 2662,8 грн. [Электронный ресурс] / Краснодарские вести. – 2008. – 25 мая. – Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/economic/3.html> (дата обращения 04.05.2018 г.).

41. Калачова О. Общие и общественные вещи современного города [Электронный ресурс] / О. Калачова // *Неприкосновенный запас*. – 2007. – № 5 (55). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/55/ka19-pr.html> (дата обращения 04.05.2018 г.).

42. Калмык В.А. К программе исследования трудовой карьеры / В.А. Калмык // Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – С. 208–249.

43. Карачурина Л.Б. Потенциал пространственной мобильности безработных в России / Л.Б. Карачурина, Н.В. Мкртчян // Социологические исследования. – 2012. – № 2. – С. 40–53.

44. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – Москва: ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с.

45. Кацва А.М. Протестное движение рабочего класса / А.М. Кацва // Социологические исследования. – 2008. – № 3. – С. 38–43.

46. Каючкина М. А. Моногород: риск снижения поступления доходов в бюджет / М.А. Каючкина // Экономические науки. – 2010. – № 11 (72). – С. 221–225.

47. Керимова Л.М., Теория структуризации Э. Гидденса: методологические аспекты / Л.М. Керимова, Т.Х. Керимов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 37–47.

48. Ковалев Е.М. Качественные методы в полевых социологических исследованиях / Е.М. Ковалев, И.Е. Штейнберг. – Москва: Логос, 1999. – 384 с.

49. Коваліско Н. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н. Коваліско. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
50. Коваліско Н. В. Регіональна трудова мобільність / Н.В. Коваліско, А.Г. Хорунжий. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 165 с.
51. Козина И.М. Концепция кейс-стади в социальных науках и французская традиция монографических исследований трудовых организаций / И.М. Козина, Е.В. Серезкина // Социологические исследования. – 2015. – № 1. – С. 64–73.
52. Кононов И.Ф. Кризис и самоорганизация: Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения: монография / И.Ф. Кононов, Н.Б. Кононова, В.А. Денщик. – Луганск: Альма-матер, 2001. – 144 с.
53. Корель Л.В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации / Л.В. Корель. – Новосибирск: Наука, 1982. – 192 с.
54. Костенко Н. Місце і час соціології / Н. Костенко, С. Макєєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11–32.
55. Кролевець О. М. Образи зв'язку групових стилів життя і соціальної структури в соціологічних концепціях ХХ ст. / О. М. Кролевець, Ю. І. Яковенко // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. – Киев; Москва; Одесса; Запорожье, 2005. – Вып. 27. – С. 162–172.
56. Крутой пласт: Шахтерская жизнь на фоне реструктуризации отрасли и общероссийских перемен / [под ред. Л. Гордона, Э. Клопова, И. Кожуховского]. – Москва: Комплекс-Прогресс, 1999. – 352 с.
57. Кукк Т. Х. Характеристика рабочей силы на основе ее мобильности / Т.Х. Кукк // Социальная мобильность городского населения. – Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1985. – С. 107–123.
58. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / О. Куценко. – Харьков: Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.

59. Куценко О.Д. Деятельностно-структурная парадигма становления классов / О. Куценко // *Классовое общество: Теория и эмпирические реалии.* – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – С. 42–81.
60. Лейбонович О. Л. Промышленные рабочие на уральском заводе / О.Л. Лейбонович, Н.В. Шушкова // *Социологические исследования.* – 2005. – № 6. – С. 70–76.
61. Линтон Р. Статус и роль / Р. Линтон // *Человек и общество: хрестоматія.* – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 29–37.
62. Літвінов С. В. До перспективи соціології простору / С.В. Літвінов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* – Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 572–575.
63. Лопатин Л. Н. Политические уроки рабочего движения Кузбасса. К 20-летию шахтерской забастовки. [Электронный ресурс] / Л.Н. Лопатин. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/Lopatin_2010.pdf (дата обращения 04.05.2018 р.).
64. Лукина В. И. Динамика социальной структуры населения СССР: методология и методика исследования / В.И. Лукина, С.Б. Нехорошков. – Москва: Финансы и статистика, 1982. – 182 с.
65. Макеев С. Классовая и образовательная мобильность в Украине [Электронный ресурс] / С. Макеев, С. Оксамитная // *Отечественные записки.* – 2012. – № 5 (50). – С. 111–122. – Режим доступа: http://i-soc.com.ua/institute/makeev_2012_5.pdf (дата обращения 04.05.2018 р.).
66. Макеев С. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / С. Макеев, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов, Т. Костюченко, Л. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало ; за ред. С. Макеева і С. Оксамитної. – К. : НаУКМА, 2017. – 180 с.
67. Макеев С. А. О наблюдении за структурами и структурном объяснении / С.А. Макеев // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 19–24.

68. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе /С. А. Макеев. – Киев: Наук. думка, 1989. – 152 с.
69. Максимов Б. И. Рабочий класс, социология и статистика / Б. И. Максимов // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 37–46.
70. Малинин Е. Д. Экономические основы планирования территориальной мобильности трудовых ресурсов / Е. Д. Малинин // Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – С. 46–78.
71. Малый город. Социально-демографическое исследование небольшого города / [отв. ред. Б. С. Хорев]. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 248 с.
72. Мацко І. Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні іммобільної поведінки мешканців малого міста / І. Мацко // Соціальні виміри суспільства. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009а. – С. 378–388.
73. Мацко І. Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст/ І. Мацко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007а. – № 4. – С. 202–207.
74. Мацко І. Малі міста України: динаміка соціально-економічної ситуації та міграційні настрої населення / І. Мацко // Соціальні виміри суспільства. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2007б. – С. 188–201.
75. Мацко І. Особливості прояву глобальної економічної кризи у малих містах України за оцінками населення/ І. Мацко // Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 25–26 лют. 2010 р. .: тези доп. – Тернопіль, 2010а. – С. 334–335.
76. Мацко І. Територіальна іммобільність у контексті сучасних процесів глобалізації / І. Мацко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: I Конгрес Соціологічної асоціації України, тези доп. – Харків, 2009б. – С. 275.
77. Мацко І. В. Деякі аспекти вивчення процесів соціальної мобільності/ І.В. Мацко // Сучасні проблеми управління: III міжнар. наук.-практ. конф., 29–

30 лист. 2005 р.: тези доп. – Київ, 2005. – С. 65.

78. Мацко І. В. Досвід і результати дослідження соціальної мобільності якісними методами / І.В. Мацко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право, 2011а. – № 2 (10). – С. 91–96.

79. Мацко І. В. Культурний капітал мешканців малих міст у сучасних умовах/ І.В. Мацко // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі: Х міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2009 р.: тези доп. – Київ, 2009с. – С. 243–245.

80. Мацко І. В. Малі міста України в умовах фінансово-економічної кризи/ І.В. Мацко // Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії: міжнар. наук.-практ. конф., тези доп. – Київ, 2009d. – С. 139–140.

81. Мацко І. В. Міграційні настрої мешканців малих міст в умовах фінансово-економічної кризи / І.В. Мацко // Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: міжнар. наук.-практ. конф. з соціології, 28–29 жовт. 2010 р. : тези доп. – Київ, 2010b. – С. 189–191.

82. Мацко І. В. Мобільне та іммобільне населення малих міст / І.В. Мацко // Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності: ІХ міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р.: тези доп. – Київ, 2007с. – С. 211.

83. Мацко І. В. Проблеми розвитку малих міст та шляхи їх вирішення / І.В. Мацко // Соціальна робота і сучасність: ІV міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 18–19 трав. 2006 р.: тези доп. – Київ, 2006. – С. 153.

84. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність: визначення понять та традиція вивчення / І.В. Мацко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2008а. – С. 123–125.

85. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність у сучасному мінливому суспільстві / І.В. Мацко // Вісник Національного технічного

університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2009е. – Вип. 3. – С. 64–70.

86. Мацко І. В. Соціальні переміщення та соціальне відтворення: погляд вчених радянської доби / І.В. Мацко // Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра: III Міжнар. наук.-практ. конф., 15 груд. 2011 р.: тези доп. – Київ, 2011b. – С. 155–156.

87. Мацко І. В. Специфіка якісних досліджень у соціальній роботі / І. В. Мацко // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика: V Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2008 р.: тези доп. – Київ, 2008b. – С. 54–55.

88. Мацко І. В. Територіальна мобільність мешканців малих міст: традиції управління та сучасні особливості / І. В. Мацко // Сучасні проблеми управління: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 листоп. 2007 р. : тези доп. – Київ, 2007d. – С. 74.

89. Мацко-Демиденко І. Виправдання імобільності в малому місті / Л. Аза, Н. Костенко, С. Макеєв, І. Мацко-Демиденко, М. Паращевін, А. Ручка, Л. Скокова, К. Тягло, Р. Шульга, О. Зернецька, М. Наумова // Смилова морфологія соціуму – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 355–372.

90. Мацко-Демиденко І. В. Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації соціальної мобільності та імобільності / П.В. Кутуєв, О.В. Богданова, М.І. Клименко, Т.В. Коломієць, І.В. Мацко-Демиденко, О.Л. Якубін // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації. Навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014а. – С. 170–191.

91. Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / О.А. Беленок, І.В. Мацко-Демиденко // Український соціум – 2017. – №1 (60). – С.32–48.

92. Мацко-Демиденко І. В. Соціологічне дослідження як творчість: пізнавальні можливості якісних методів / І.В. Мацко-Демиденко // Творчість як спосіб буття свободи: XII Міжнар. наук.-практ. конф., 16 травня 2013 р.: тези доп.. – Київ, 2013а. – С. 115–116.

93. Мацко-Демиденко І. В. Територіальна іммобільність у добу великих трансформацій / І.В. Мацко-Демиденко // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листопада 2014 р.: тези доп. – Київ, 2014b. – С. 243–244.

94. Мацко-Демиденко І. В. Факторы территориальной иммобильности жителей малого шахтерского города [Электронный ресурс] / И.В. Мацко-Демиденко // *Психология. Социология. Педагогика.* – 2013b. – № 7 (32). – С. 7–10. – Режим доступа: http://www.ingnpublishing.com/journal/9/2013/7_32/macko-demidenko_i_v_factory_territorial_noj_immobil_nosti_zhitelej_malogo_shahterskogo_goroda/ (дата обращения 04.05.2018 р.).

95. Мертон Р. Явные и латентные функции / Р. Мертон // *Американская социологическая мысль.* – Москва: МГУ, 1994. – С. 379–448.

96. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – 318 с.

97. Мобильность кадров на промышленном предприятии. – Киев: Наукова думка, 1981. – 218 с.

98. Мозырева Т. А. Текучесть и стабилизация инженерно-технических работников на предприятиях Сибири / Т.А. Мозырева. – Новосибирск: Наука, 1986. – 158 с.

99. Моисеенко В. М. Внутренняя миграция населения / В.М. Моисеенко. – Москва: ТЕИС, 2004. – 285 с.

100. Мостовая И. В. Социальное расслоение: Символический мир метаигры / И.В. Мостовая. – Москва: Механик, 1996. – 208 с.

101. Нефедова Т. Г. Урбанизация, дезурбанизация и сельско-городские сообщества в условиях роста горизонтальной мобильности / Т. Г. Нефедова, Н. Е. Покровский, А. И. Трейвиш // *Социологические исследования.* – 2015. – № 12. – С. 60–69.

102. Никулин А.М. Между домом... и домом. Возвратная пространственная мобильность России / Под ред. Т.Г. Нефедовой, К.В. Аверкиевой, А.Г. Махровой // *Социологические исследования.* – 2017. –

№ 8. – С. 171–174.

103. Новые социальные неравенства / [под ред. С. Макеева]. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. – 355 с.

104. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / С. Оксамитна. – Київ: НаУКМА: Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.

105. Оникиенко В. В. Рынок труда и занятость населения монофункционального города (на примере г. Славутича Киевской обл.) / В.В. Оникиенко, Н.И. Фащевский, И.М. Львовская. – Киев, 1997. – 89 с.

106. Палий Е. Население Украины: проблемы миграции и смертности [Электронный ресурс] / Е. Палий // Население и общество. – 2010. – № 10.01 – Режим доступа: <http://polit.ru/research/2010/01/10/demoscope403.html> (дата обращения 04.05.2018).

107. Паніна Н. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій / Н. Паніна. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.

108. Панькова О. Забастовочное движение в Украине: тенденции и особенности / О. Панькова, К. Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 236–248.

109. Панькова О. Мотивация протестного поведения работников промышленных предприятий Донецкой области / О. Панькова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 107–120.

110. Парк Р. Экология человека/ Р. Парк // Теоретическая социология: антология: в 2 ч. – Москва: Книж. дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 384–400.

111. Петрушина Т. Рабочий класс современной Украины: поведенческие и статусные характеристик / Т. Петрушина // Соціальні виміри суспільства. – 2015. – Вип. 7 (18). – С. 333–344.

112. Планирование социального развития коллектива предприятия: метод. рекомендации. – Москва: Профиздат, 1971. – 208 с.

113. Подбор и расстановка кадров на предприятии. – Москва: Экономика, 1968. – 200 с.

114. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.

115. Попов В. Паспортная система советского крепостничества [Электронный ресурс] / В. Попов // Новый мир. –1996. –№ 6. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1996/6/popov.html (дата обращения 04.05.2018).

116. Попова И. П. «Поворотные пункты» в биографии и профессиональные карьеры специалистов / И. П. Попова // Социологические исследования. – 2011. – № 4. – С. 81–91.

117. Попова И. П. Интеллектуально-профессиональный потенциал: к проблеме структурных изменений / И. П. Попова, А.Л. Темницкий // Социологические исследования. – 2011. – № 1. – С. 56–67.

118. Попова И. П. Профессиональная мобильность: факторы и ограничения «субъективного восхождения» / И. П. Попова // Социальная динамика и трансформация профессиональных групп в современном обществе. – Москва: Изд-во Института социологии РАН, 2007. – С. 168–180.

119. Попова И. П. Специалисты депрессивных предприятий: стратегии поддержания профессионального статуса (по материалам биографических интервью) / И.П. Попова // Социологический журнал. – 2008. – № 1. – С. 84–99.

120. Прибыткова И. Урбанизация в Украине на пороге XXI века / И. Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 31–40.

121. Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Серєда Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М.Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". – К., 2014. – 288 с.

122. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–33.

123. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О.И. Шкаратан. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.

124. Реалии «Краснодонугля» [Электронный ресурс] //Краснодонские

вести. –2009. – 27 мая. – Режим доступа:
<http://tut.krasnodona.net/news/economic/1378.html> (дата обращения 04.05.2018).

125. Романов П. В. Стратегия кейс-стади в исследовании социальных служб / П.В.Романов // Социологические исследования. – 2005. – № 4. – С. 101–110.

126. Руткевич М. Н. Социальная структура / М.Н. Руткевич. – Москва: Альфа-М., 2004. – 272 с.

127. Руткевич М. Н. Социально-классовая структура социалистического общества и ее отражение в системе понятий / М.Н. Руткевич// Социологические исследования. – 1979. – № 1. – С. 22–32.

128. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования) [Электронный ресурс] / Л. Л. Рыбаковский // Виперсон. – Режим доступа:
<http://www.viperson.ru/wind.php?ID=250095&soch=1> (дата обращения 04.05.2018).

129. Рыбаковский Л. Л. Функции и последствия миграционных процессов / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2017. – № 10 – С. 56–63.

130. Рывкина Р. О принципах и основных элементах программирования исследования трудовой мобильности / Р. Рывкина// Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1974. – С. 79–107.

131. Саар Э. А. Особенности социальных перемещений жителей большого и малого городов (на примере городов Таллина и Раквере) / Э. А. Саар // Социальная мобильность городского населения. – Таллин: Академия наук Эстонской ССР, 1985. – С. 90–107.

132. Салій І. Українські міста: питання власності і муніципального управління / І. Салій. – Київ: ТОВ УВПК «Екс об», 2001. – 416 с.

133. Семенова В. Качественные методы в социологии / В. Семенова // Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – Москва: Добросвет, 2001. – С. 387–450.

134. Семенова В. Путь в предпринимательство: жизненные истории молодого поколения / В. Семенова // Судьбы людей: Россия XX век – Москва: Ин-т социологии РАН, 1996. – С. 390–411.

135. Семенова В. Социальная динамика поколений: проблема и реальность / В. Семенова. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 271 с.

136. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: учеб. пособие для студентов вузов / В.В. Семенова. – Москва: Добросвет, 1998. – 289 с.

137. Семенова В.В. Субъективная социальная мобильность: возможности качественного подхода / В.В. Семенова // Социологические исследования. – 2016. – № 6. – С. 84–93.

138. Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования). – Киев: Наук. думка, 1984. – 240 с.

139. Серeda Ю. Социальный капитал как ресурс минимизации негативных последствий общественной трансформации: опыт стран Центрально-Восточной Европы / Ю. Серeda // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 70–95.

140. Силласте Г. Г. Изменения социальной мобильности и экономического поведения женщин / Г.Г. Силласте // Социологические исследования. – 2000. – № 5. – С. 25–34.

141. Симончук Е. Вынужденная профессиональная мобильность / Е. Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999а. – С. 174–191.

142. Симончук Е. Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием / Е. Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1999b. – С. 135–149.

143. Симончук Е. В. Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры / Е. В. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 38–65.

144. Симончук Е. В. Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е.В. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 5–25.
145. Симончук О. Институціоналізація якісної соціології у пострадянських країнах / О. Симончук // Якісні дослідження в соціологічних практиках. – Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2009. – С. 136–173.
146. Скокова Л. Якісні дослідження в сучасній соціології // Якісні дослідження в соціологічних практиках / Л. Скокова. - Київ: Інститут соціології НАНУ, 2009. – С. 27–47.
147. Скокова Л. Дім: реалії і проєкції / Л. Скокова // Сміслова морфологія соціуму. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 313–354.
148. Словник іншомовних слів [за ред. О. С. Мельничука]. – Київ: Головна ред. укр. рад. енциклопедії Академії наук української РСР, 1975. – 775 с.
149. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П.А. Сорокин. – Москва: Academia: LVS, 2005. – 588 с.
150. Социальное пространство: Междисциплинарные исследования: реферативный сборник / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. – Москва: ИНИОН, 2003. – 196 с.
151. Социальное расслоение и социальная мобильность в переходной период. – Москва: Наука, 1999. – 191 с.
152. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В. Швачко – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
153. Социология и проблемы социального развития. – Москва: Наука, 1978. – 480 с.
154. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників. – Київ: КМІС, 2017. – 633 с. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11960/Sotsialni_struktury_i_osobystist_doslidzhennia_Melvina_L_Kona_i_yoho_spivpratsivnykiv.pdf?sequence

=1&isAllowed=y (дата звернення 04.05.2018).

155. Соціологія: навч. посіб. / [за ред. С.О. Макеєва]. – Київ: Знання: КОО, 2008. – 566 с.

156. Спенсер Г. Основания социологии: Сочинения: в 4 т. [Электронный ресурс] / Г. Спенсер. – Санкт-Петербург, 1876. – Т. 1. С. 287. – Режим доступа: <http://www.litres.ru/gerbert-spenser/osnovaniya-sociologii/?gclid=COz85ojHjLoCFYWz3godVX8AbQ> (дата обращения 04.05.2018).

157. Становище сімей в умовах малих міст України: Державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.). – Київ: Гопак, 2006. – 226 с.

158. Судьбы людей: Россия XX век. Биографии семей как объект социологического исследования / [под ред. В. Семеновой, Е. Фотеевой]. – Москва: Институт социологии РАН, 1996. – 426 с.

159. Тихонова Н. Е. Социальная стратификация российского общества: ресурсный подход (2006) [Электронный ресурс] / Н.Е. Тихонова // «Модернизация экономики и государство»: междуна. научн. конфер. – Режим доступа: [http:// hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml](http://hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml) (дата обращения 04.05.2018).

160. Ткач О. Изучение истории семьи как стратегия качественного исследования /О. Ткач // Российский гендерный порядок: социологический подход. – Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2007. – С. 265–288.

161. Толстых Н. Уровень жизни рабочих современной Украины /Н. Толстых // Соціальні виміри суспільства. – 2015. – Вип. 7 (18). – С. 345–356.

162. Трушков В. В. Современный рабочий класс России в зеркале статистики /В.В. Трушков // Социологические исследования. – 2002. – № 2. – С. 45–51.

163. Урри Дж. Мобильности /Дж. Урри. – Москва: Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012а. – 5– 76 с.

164. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия [Электронный ресурс] / Дж. Урри. — М.: изд. дом Высшей школы экономики, 2012b. — 336с. — Режим доступа: <https://id.hse.ru/data/2012/06/20/1255154102/%D0%A3%D1%80%D1%80%D0%B8.pdf> (дата обращения 04.05.2018).

165. Файст Т. Транснациональная миграция и относительная оседлость в условиях глобализации / Т. Файст // Социальные и гуманитарные науки. Серия 11: Социология. — 2009. — № 4. — С. 119–127.

166. Филиппов А. Ф. Социология пространства / А.Ф. Филиппов. — Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. — 285 с.

167. Флоринская Ю. Ф. Трудовая миграция из малых российских городов как способ выживания / Ю. Ф. Флоринская // Социологические исследования. — 2006. — № 6. — С. 79–87.

168. Фотеева Е. Социальная адаптация после 1917 года: жизненный опыт состоятельных семей / Е. Фотеева // Судьбы людей: Россия. XX век. — Москва: Ин-т социологии РАН, 1996. — С. 240–276.

169. Хорев Б. С. Проблемы городов / Б.С. Хорев. — Москва: Мысль, 1971. — 413 с.

170. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2007 р. — Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2007. — 118 с.

171. Чтоб частный сектор был с водой. [Электронный ресурс] // Краснодарские вести. — 2009. — 7 апр. — Режим доступа: <http://tut.krasnodona.net/news/citylife/1352.html> (дата обращения 04.05.2018 р.).

172. Шеллер М. Новая парадигма мобильностей в современной социологии / М. Шеллер // Социологические исследования. — 2016. — № 7. — Режим доступа: http://www.isras.ru/index.php?page_id=2624&jn=socis&jn=socis&jid=6263 (дата обращения 04.05.2018 р.)

173. Шмерлина И. Охота к перемене мест [Электронный ресурс] / И. Шмерлина // Социальная реальность. — 2007. — № 8. — Режим доступа:

<http://corp.fom.ru/uploads/socreal/post-292.pdf> (дата обращения 04.05.2018 г.)

174. Штейнберг И. Е. Парадигма четырех «К» в исследованиях социальных сетей поддержки / И. Е. Штейнберг // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 40–50.

175. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3–13.

176. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / П. Штомпка. – Москва: Аспект Пресс, 1996. – 416 с. – Режим доступа: <http://socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij> (дата обращения 04.05.2018 г.).

177. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н.А. Шульга. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

178. Юдина Т. Н. О социологическом анализе миграционных процессов / Т. Н. Юдина // Социологические исследования. – 2002. – № 6. – С. 102–109.

179. Ярская В. Н. «Не мужское это дело...». Гендерный анализ занятости в социальной сфере / В. Н. Ярская, Е. Р. Ярская-Смирнова // Социологические исследования. – 2002. – № 8. – С. 74–82.

180. Bertaux D. Families and Mobility: The European Experience / D. Bertaux // Innovation – 1994. – No. 7 (1). – P. 89–104.

181. Bertaux D. Pathways to social class: a qualitative approach to social mobility / D. Bertaux, P. Tompson – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 334 p.

182. Blau P. The American Occupational Structure / P. Blau, O. Duncan. – New York: Wiley and Sons, 1967. – 520 p.

183. Bude H. What's wrong with globalization?: Contra «flow speak» – towards an existential turn in the theory of globalization / H. Bude, J. Dürrschmidt // European Journal of Social Theory. – 2010. – No. 13 (4). – P. 481–500.

184. Drifts and the calm before the storm the 1970s and early 1980s. *The Kiveton Park and Wales History Society*. – 2013. – 21 May. URL: <http://www.kivetonwaleshistory.co.uk/heritage/the-history-of-the-pits/drifts-and-the->

calm-before-the-storm-the-1970s-and-early-1980s (дата обращения 04.05.2018).

185. Escobar A. Culture sits on places: reflections on globalism and subaltern strategies of localization / A. Escobar // *Political Geography*. – 2001. – No. 20. – P. 139–174.

186. Etzioni A. *The Active Society* / A. Etzioni. – New York; London: The Free Press, 1968. – 698 p.

187. Faist T. Transnationale Migration als relative Immodilität in einer Globalisierenden Welt. / T. Faist // *Berliner J. für Soziologie*. – B., 2007. – Bd. 17, – II. 3. – S. 365–385.

188. Featherman D. L. *Opportunity and Change* / D.L. Featherman, R.M. Hauser // New York: Academic, 1978. – 572 p.

189. Fighting On On On? The Strikes and it's Aftermath. *The Kiveton Park and Wales History Society*. – 2013. – 21 May. URL: <http://www.kivetonwaleshistory.co.uk/heritage/the-history-of-the-pits/fighting-on-on-on-the-strikes-and-its-aftermath> (дата обращения 04.05.2018).

190. Friedman J. From roots to routs: tropes for trippers/ J. Friedman // *Anthropological Theory*. – 2002. – No. 2 (1). – P. 21–36.

191. Gangopadhyay P. Labour (im)mobility and monopsonistic exploitation of workers in the urban informal sector: Lessons from a field study / Partha Gangopadhyay, Sriram Shankar// *Urban Studies*. – 2015. – Vol. 53, 5. – P. 1042–1060.

192. Giddens A. *Central Problems in Social Theory* / A. Giddens. – London: Macmillan, 1979. – 294 p.

193. Glass D. V. *Social Mobility in Britain* / D.V. Glass. – London: Routledge, 1954. – 412 p.

194. Goldthorpe J. H. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain* / J.H. Goldthrope. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – 377 p.

195. Hannam K. Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings / K. Hannam, M. Sheller, J. Urry // *Mobilities*. – 2006. – Vol. 1. – No. 1. – P. 1–22.

196. Kim A. «Sticky Subjects» or «Cosmopolitan Creatives»? Social Class,

Place and Urban Young People's Aspirations for Work in the Knowledge Economy / A. Kim, S. Hollingworth // *Urban Studies*. – 2013. – No. 50 (3). – P. 467–483.

197. Kofman E. Family-related migration: a critical review of European Studies / E. Kofman // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. – 2004. – No. 30 (2). – P. 243–262.

198. Lipset S. *Social Mobility in Industrial Society* / S. Lipset, R. Bendix. – Berkeley: University of California Press. 1959. – 309 p.

199. Motte-Baumvol B. Barriers and (im)mobility in Rio de Janeiro/ B. Motte-Baumvol, O. Bonin, C. David Nassi et al. // *Urban Studies*. – 2015. – Vol. 53 (14). – P. 2956–2972.

200. Preece J. Immobility and insecure labour markets: An active response to precarious employment / J. Preece // *Urban Studies*. – 2018. – No. 55(8). – P. 1783–1799.

201. Rogaly B. Disrupting migration stories: reading life histories through the lens of mobility and fixity/ B. Rogaly // *Environment and Planning D: Society and Space*. – 2015. – Vol. 33. – P. 528–544.

202. Rosen E. Horizontal Immobility. How Narratives of Neighborhood Violence Shape Housing Decisions. / E. Rosen // *American Sociological Review*. – 2017. – Vol. 82,2. – P. 270–296.

203. Shamir R. Whithout borders? Notes on globalization as a mobility regime / R. Shamir // *Sociological Theory*. – 2005. – No. 23 (2). – P. 197–217.

204. Skelton T. Young People's Urban Mobilities: Relationality and Identity Formation / T. Skelton // *Urban Studies*. – 2013. – No. 50 (3). – P. 467–483.

205. Svalastoga K. *Prestige, Class and Mobility* / K. Svalastoga. – Copenhagen: Gyldendal, 1959. – 466 p.

206. Taylor S. Migration, development and inequality: Eastern Punjabi transnationalism / S. Taylor, M. Singh // *Global Networks*. – 2007. – No. 7 (3). – P. 328–347.

207. Touraine A. *The Self Production of Society* / A. Touraine. – Chicago: University of Chicago Press, 1977. – 467 p.

208. Towards Closure. The Kiveton Park and Wales History Society. – 2013. – 21 May. – URL: <http://www.kivetonwaleshistory.co.uk/heritage/the-history-of-the-pits/towards-closure> (дата обращения 04.05.2018).

209. Treiman D. Occupational Prestige in Comparative Perspective / D. Treiman. – New York: Academic, 1977. – 514 p.

210. Turner B. The Enclave Society: Towards a Sociology of Immobility / B. Turner // European Journal of Social Theory. – 2007. – No. 10 (12). – P. 287–303.

211. Wallace C. Opening and closing borders: migration and mobility in East-Central Europe / C. Wallace // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2002. – No. 28 (4). – P. 603–625.

212. Waters J., Leung M. Immobile Transnationalisms? Young People and Their in situ Experiences of «International» Education in Hong Kong / J. Waters, M. Leung // Urban Studies. – 2013. – No. 50 (3). – P. 606–620.

Додаток А

Список публікацій здобувачки за темою дисертації та відомості про апробацію результатів

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність: визначення понять та традиція вивчення / *І.В. Мацко* // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 123–125.

2. Мацко І. Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні іммобільної поведінки мешканців малого міста / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 378–388.

3. Мацко І. Зразки мобільної та іммобільної поведінки мешканців малих міст/ *І. Мацко* // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2007. – № 4. – С. 202–207.

4. Мацко І. Малі міста України: динаміка соціально-економічної ситуації та міграційні настрої населення / *І. Мацко* // *Соціальні виміри суспільства*. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 188–201.

5. Мацко-Демиденко І.В. Рекреаційна поведінка громадян України в контексті здоров'язбереження / *О.А. Беленок, І.В. Мацко-Демиденко* // *Український соціум* – 2017. – №1 (60). – С.32–48.

6. Мацко-Демиденко І. В. Фактори територіальної іммобільності жителів малого шахтерського міста [Електронний ресурс] / *І.В. Мацко-Демиденко* // *Психологія. Соціологія. Педагогіка*. – 2013. – № 7 (32). – С. 7–10.
–Режим доступу: http://www.ingnpublishing.com/journal/9/2013/7_32/macko-demidenko_i_v_factory_territorial_noj_immobil_nosti_zhitelej_malogo_shahterskog_o_goroda/ (дата звернення 04.05.2018 р.).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Мацко-Демиденко І. В. Соціологічне дослідження як творчість:

пізнавальні можливості якісних методів / *I.В. Мацко-Демиденко* // Творчість як спосіб буття свободи: XII Міжнар. наук.-практ. конф., 16 травня 2013 р.: тези доп. – Київ, 2013. – С. 115–116.

8. Мацко-Демиденко І. В. Територіальна іммобільність у добу великих трансформацій / *I.В. Мацко-Демиденко* // Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014: міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листопада 2014 р.: тези доп. – Київ, 2014. – С. 243–244.

9. Мацко І. В. Деякі аспекти вивчення процесів соціальної мобільності / *I.В. Мацко-Демиденко* // Сучасні проблеми управління: III міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 лист. 2005 р.: тези доп. – Київ, 2005. – С. 65.

10. Мацко І. В. Культурний капітал мешканців малих міст у сучасних умовах / *I.В. Мацко* // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі: X міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 трав. 2009 р.: тези доп. – Київ, 2009. – С. 243–245.

11. Мацко І. В. Малі міста України в умовах фінансово-економічної кризи / *I.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії: міжнар. наук.-практ. конф., тези доп. – Київ, 2009. – С. 139–140.

12. Мацко І. В. Міграційні настрої мешканців малих міст в умовах фінансово-економічної кризи / *I.В. Мацко* // Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія: міжнар. наук.-практ. конф. з соціології, 28–29 жовт. 2010 р. : тези доп. – Київ, 2010. – С. 189–191.

13. Мацко І. В. Мобільне та іммобільне населення малих міст / *I.В. Мацко* // Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності: IX міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2007 р.: тези доп. – Київ, 2007. – С. 211.

14. Мацко І. В. Проблеми розвитку малих міст та шляхи їх вирішення / *I.В. Мацко* // Соціальна робота і сучасність: IV міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 18–19 трав. 2006 р.: тези доп. – Київ, 2006. – С. 153.

15. Мацко І. В. Соціальні переміщення та соціальне відтворення: погляд вчених радянської доби / *I.В. Мацко* // Марксизм та сучасність: радянська

філософія – вчора, сьогодні, завтра: III Міжнар. наук.-практ. конф., 15 груд. 2011 р.: тези доп. – Київ, 2011. – С. 155–156.

16. Мацко І. В. Специфіка якісних досліджень у соціальній роботі / *І.В Мацко* // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика: V Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2008 р.: тези доп. – Київ, 2008. – С. 54–55.

17. Мацко І. В. Територіальна мобільність мешканців малих міст: традиції управління та сучасні особливості / *І.В Мацко* // Сучасні проблеми управління: IV Міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 листоп. 2007 р. .: тези доп. – Київ, 2007. – С. 74.

18. Мацко І. Особливості прояву глобальної економічної кризи у малих містах України за оцінками населення/ *І. Мацко* // Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації: VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, 25–26 лют. 2010 р. .: тези доп. – Тернопіль, 2010. – С. 334–335.

19. Мацко І. Територіальна іммобільність у контексті сучасних процесів глобалізації / *І. Мацко* // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: I Конгрес Соціологічної асоціації України, тези доп. – Харків, 2009. – С. 275.

Праці, які додатково відображують наукові результати

20. Мацко-Демиденко І. Виправдання іммобільності в малому місті / *Л. Аза, Н. Костенко, С. Макеєв, І. Мацко-Демиденко, М. Паращевін, А. Ручка, Л. Скокова, К. Тягло, Р. Шульга, О. Зернецька, М. Наумова* // Смилова морфологія соціуму – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 355–372.

21. Мацко-Демиденко І. В. Мацко-Демиденко І. В. Концептуально-термінологічні схеми інтерпретації соціальної мобільності та іммобільності / *П.В. Кутуєв, О.В. Богданова, М.І. Клименко, Т.В. Коломієць, І.В. Мацко-Демиденко, О.Л. Якубін* // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації. Навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – С. 170–191.

22. Мацко І. В. Досвід і результати дослідження соціальної мобільності якісними методами / *І.В. Мацко* // Вісник Національного технічного університету

України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право, 2011. – № 2 (10). – С. 91–96.

23. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність у сучасному мінливому суспільстві / *І.В. Мацко* // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2009. – Вип. 3. – С. 64–70.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Здобувачка виступила на таких конференціях:

1. III Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2005).

2. IV Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна робота і сучасність» (Київ, 2006).

3. IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2007).

4. IX Міжнародна науково-практична конференція «Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності» (Київ, 2007).

5. V Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2008).

6. I Конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009).

7. Міжнародна науково-практична конференція «Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії» (Київ, 2009).

8. X Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (Київ, 2009).

9. Міжнародна науково-практична конференція «Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія» (Київ, 2010).

10. VII Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації» (Тернопіль, 2010).

11. III Міжнародна науково-практична конференція «Марксизм та

сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2011).

12. XII Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як спосіб буття свободи» (Київ, 2013).

13. Міжнародна науково-практична конференція «Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014» (Київ, 2014).

Додаток Б

Питальник напівструктурованого лейтмотивного інтерв'ю

Доброго дня! Мене звати Ірина, я досліджую професії робочих у Вашому місті.

Демографічна частина

Ім'я. Стать. Вік. Освіта. Сімейний стан. Місце роботи.

Історія життя і кар'єра.

Розкажіть, будь-ласка, про те, як складався Ваш професійний і життєвий шлях. (Місце народження і закінчення школи; місце отримання освіти). Як складалось Ваше трудове життя? Чи змінювали роботу? Скільки разів? (Місця роботи, посади).

В чому полягає ваша робота на даний момент? На приватному чи державному підприємстві працюєте?

Мотивація професійної мобільності/імобільності

Ви коли-небудь думали про те, щоб змінити роботу?/ Розкажіть про те, як Ви змінили роботу? (За яких обставин Ви змінили роботу? Що стало поштовхом до переходу на іншу роботу)

Чи виникало у Вас бажання змінити роботу в 90-і роки? Чи були можливості/пропозиції змінити роботу? Чи багато серед Ваших знайомих змінили роботу в 90-і?

Чи хотіли б змінити роботу зараз? Чи подобається Вам Ваша робота?

Ставлення до роботи в приватному секторі

Як Ви ставитесь до роботи в приватному секторі економіки? Оцініть недоліки і переваги роботи у приватному та державному секторі економіки.

Територіальна імобільність

Чи змінювали Ви місце проживання протягом свого життя?

Ви коли-небудь думали про те, щоб поїхати з міста, змінити місце проживання?

За яких обставин у Вас виникло таке бажання? Куди хотіли поїхати?

Ви сказали, що в 90-і роки ситуація в місті погіршилась. Чи хотіли Ви тоді змінити місце проживання?

Що головним чином вплинуло на те, що Ви залишились у місті? Як Ви вважаєте, що заважає зміні місця проживання?

Досвід зміни місця проживання знайомих

Я знаю, що багато людей виїжджали з міста в середині 90-х років. Хто в першу чергу виїхав з міста в кризовій ситуації? (Портрет мобільних по досвіду знайомих; механізм мобільності).

Ставлення до виїзду на заробітки

Ви коли-небудь думали про те, щоб поїхати на заробітки? Коли у Вас з'явилося бажання попрацювати на виїзді?

Чи було у Вас бажання виїхати на заробітки в середині 90-х років? Куди хотіли поїхати? Чи були пропозиції поїхати на заробітки? Які переваги/недоліки роботи на виїзді і в місті?

Досвід виїзду на заробітки знайомих

Я знаю, що багато людей виїжджали раніше і виїжджають зараз на тимчасові заробітки. Хто з мешканців частіше виїжджає? Кому легше виїхати на заробітки? Чи відомі Вам вдалі/невдалі випадки виїзду на заробітки?

Яким чином виїжджають на заробітки? Через які канали?

Образ міста

Чи подобається Вам життя у місті? Що Вам більше всього подобається/не подобається у місті? Як Ви вважаєте, в майбутньому ситуація зміниться чи ніяких покращень не відбудеться?

Дякую, що погодились на інтерв'ю.

Додаток В

Соціально-демографічні характеристики респондентів

Всього у дослідженні опитано 28 респондентів, які представляють територіально іммобільну частину населення міста Краснодону. Із них, 15 чоловіків і 13 жінок. За віком: 40–45 років – 13 осіб, 46–50 років – 15 осіб.

За сімейним станом: 21 – одружені, 3 – неодружені, 2 – розлучені, 1 – вдівець, 1 – у громадянському шлюбі.

За професією на момент опитування: шахтарі-прохідники – 2; ГРОЗи – 2; професії, що обслуговують шахту, – 2; сантехнік – 1; продавець – 2; прибиральниця – 4; водії – 4; електрозварювальник – 1; столяр – 1; майстер-озеленювач – 1; кухар – 3; дорожній робітник – 1; вахтер – 1; будівельник – 1; охоронець – 1; кондуктор автовокзалу – 1.

За місцем роботи на момент опитування: 6 працювали на шахтах (професії, що обслуговують шахту); 10 – у державних установах (бібліотека, тролейбусне депо, школа, дитячий садок, дорожня служба, озеленювальне господарство, автовокзал); 12 – на малих підприємствах.

Таблиця В1 – Учасники напівструктурованих лейтмотивних інтерв'ю

№	Ім'я респондента	Вік	Професія, місце роботи
1	Олег В.	45	Шахтар-проходчик, ВАТ «Краснодонвугілля»
2	Сергій К.	50	Шахтар (ГРОЗ), ВАТ «Краснодонвугілля»
3	Олександр А.	50	Шахтар (ГРОЗ), ВАТ «Краснодонвугілля»
4	Сергій Б.	50	Водій тролейбусу
5	Володимир Д.	44	Водій приватних перевезень
6	Володимир П.	40	Шахтар (грп), ВАТ «Краснодонвугілля»
7	Вадим Л.	41	Дорожній робочий
8	Олександр С.	40	Шахтар-проходчик, ВАТ «Краснодонвугілля»
9	Іван Ф.	49	Електрозварювальник, будівельна фірма
10	Юрій Л.	40	Водій маршрутного таксі, приватна фірма
11	Ігорь Л.	41	Слюсар-сантехнік, будівельна фірма
12	Віктор С.	46	Водій маршрутного таксі, приватна фірма
13	Олександр В.	48	Столяр, приватна фірма
14	Анатолій У.	50	Охоронець, приватна фірма
15	Олексій Ю.	47	Будівник, приватна фірма
16	Валентина К.,	50	Слюсар зв'язку на шахті, ВАТ «Краснодонвугілля»

Продовження Таблиці В1

17	Тетяна Ф.	45	Кухар, дитячий садок
18	Зоя В.	43	Прибиральниця (технічка), бібліотека
19	Лілія Г.	46	Прибиральниця (технічка), бібліотека
20	Ніна Н.,	50	Вахтер, школа
21	Галина,	47	Швачка, приватна фірма
22	Людмила А.	50	Майстер-озеленювач, зелене господарство
23	Лілія Н.	42	Кухар, приватне кафе
24	Олена Р.,	43	Кухар, приватне кафе
25	Ірина О.	40	Продавець, приватний магазин
26	Олена Х.	46	Прибиральниця, школа
27	Катерина І.	42	Кондуктор автовокзалу
28	Лариса К.	47	Прибиральниця, школа

Додаток Г
Кількість та динаміка населення у малих містах України

Таблиця Г1 – Угрупування малих міст України за кількістю наявного населення за даними переписів населення 1989-2001 рр.

Величина міста, тис.насел.	Кількість міст			Частка міст у % до підсумку		Кількість жителів малих міст у % до підсумку		
	1989	2001	2001 у % до 1989	1989	2001	Малих міст 2001	Всіх міст *** 1989 2001	
До 3,0	5	5	100,0	1,5	1,4	0,2	0,0	0,0
Від 3 до 5	7	8	114,3	2,1	2,3	0,5	0,1	0,1
Від 5 до 10	45	67	148,9	13,8	19,1	8,7	1,2	1,9
Від 10 до 20	150	158	105,3	45,9	45,0	36,8	7,4	8,0
Від 20 до 50	120	113	94,2	36,7	32,2	53,8	11,9	11,7
Всього малі міста	327	353*	107,3	100	100	100	20,6	21,7
Всі міста	434	454*	104,6	75,4	77,3**	X	100	100
Всі міста	434	454*	104,6	75,4	77,3**	X	100	100

Джерело: Становище сімей в умовах малих міст України: Держ.доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т.Ф. Алексєнко, Т.В. Говорун, Н.Г.Гойда та ін.. – К.: Гопак, 2006. – С.17.

* У тому числі два міста без населення.

** Частка малих міст у загальній кількості міст України

*** Частка жителів малих міст у загальній кількості жителів усіх міст України.

Примітка: до малих віднесено міста з кількістю жителів до 50 тис.; величина міста визначається кількістю наявного населення.

Таблиця Г2 – Динаміка кількості малих міст та їх наявного населення в областях України за даними переписів населення 1989-2001 рр.

Області	Кількість малих міст	Частка у % до всіх міст областей	Величина малого міста, тис.жителів					Малі міста, в яких збільшилось населення	
			максимальна	мінімальна	Макс.у % до мін.	2001 у % до 1989 р.		К-ть міст	У % до заг. к-ті малих міст областей
						максимальна	мінімальна		
Україна	353*	77,3	49,6	1,0	496,0	91,2	87,9	70	19,9
АР Крим	11	68,8	43,3	9,0	481,1	86,9	83,2	2	18,2
Вінницька	17	94,4	37,3	7,2	518,1	90,9	91,0	5	29,4
Волинська	8	72,7	38,3	1,9	2015,8	100,0	90,7	2	25,0
Дніпропетровська	14	66,7	49,6	10,0	496,0	91,2	101,6	3	21,4
Донецька	35	68,7	43,4	5,1	851,0	85,7	88,7	1	2,9
Житомирська	6	60,0	28,1	9,9	283,8	95,1	90,1	–	–
Закарпатська	8	80,0	29,1	8,9	327,0	92,9	92,5	1	12,5
Запорізька	10	71,4	36,3	8,0	453,8	80,4	87,6	–	–
Івано-Франківська	12	80,0	20,9	6,5	321,5	103,1	97,3	4	33,3
Київська	21*	80,0	40,6	8,4	483,3	102,9	85,9	7	35,0
Кіровоградська	9	75,0	29,4	7,5	392,0	86,9	86,9	–	–
Луганська	25	67,6	43,1	5,1	845,1	84,4	67,6	1	4,0
Львівська	39	90,7	38,1	1,0	381,0	94,0	87,9	19	48,7
Миколаївська	7	77,8	42,6	13,1	325,2	97,2	102,1	2	28,6
Одеська	15	78,9	40,7	8,8	462,5	94,5	105,8	3	20,0
Полтавська	11	73,3	42,9	9,0	476,7	91,9	89,6	–	–
Рівненська	10	90,9	39,1	8,6	454,7	95,9	91,6	3	30,0
Сумська	10	66,7	35,8	5,7	628,1	99,7	76,8	–	–
Тернопільська	17	94,4	29,1	3,3	881,8	108,9	89,6	6	35,3
Харківська	14	82,4	36,8	8,5	432,9	100,7	86,2	1	7,1
Херсонська	7	77,8	38,2	11,5	332,2	89,1	99,0	–	–

Продовження Таблиці Г2

Області	Кількість малих міст	Частка у % до всіх міст областей	Величина малого міста, тис.жителів					Малі міста, в яких збільшилось населення	
			максимальна	мінімальна	Макс.у % до мін.	2001 у % до 1989 р.		К-ть міст	У % до заг. к-ті малих міст областей
						максимальна	мінімальна		
Хмельницька	11	84,6	48,2	10,4	463,5	94,8	91,2	4	36,4
Черкаська	13	75,0	28,8	9,5	303,2	93,7	109,6	1	8,3
Чернівецька	10	90,9	14,7	2,1	700,0	101,0	87,6	4	40,0
Чернігівська	12	80,0	20,3	7,2	281,9	89,1	85,4	1	8,3
Севастополь (міськрада)	1	50,0	10,6	–	–	85,4	–	–	–

Джерело: Становище сімей в умовах малих міст України: Держ.доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т.Ф. Алексеєнко, Т.В. Говорун, Н.Г.Гойда та ін.. – К.: Гопак, 2006. – С.23.

Додаток Д

Оцінювання потенційно мобільними та іммобільними мешканцями різних аспектів життя у їх населених пунктах

Таблиця Д1 – Відсоток бажаючих виїхати з своїх населених пунктів (за даними моніторингів та омнібусів Інституту соціології НАН України, 2002-2010рр. , N=1800) *

Рік	Місто з населенням понад 1 млн осіб	Велике місто (від 501 тис. до 1 млн осіб)	Мале місто (до 50 тис. осіб)	Село
2002	19,6%	25,1%	20,6%	14,6%
2003	15,0%	23,6%	29,1%	17,4%
2004	15,5%	21,5%	26,9%	20,3%
2005	10,6%	21,7%	26,1%	17,9%
2006	14,2%	20,5%	27,2%	15,9%
2007	-	-	-	-
2008	16,2%	18,3%	22,3%	19,5%
2009	-	-	-	-
2010	22,0%	17,7%	18,6%	18,5%

* У масивах моніторингів Інституту соціології НАН України до 2002 року відсутня шкала поділу міст за чисельністю (про місто вказувалось «місто з населенням понад 250 тис. мешканців», «невелике», «Київ»). У 2009 та 2007 роках це запитання не було включене до омнібусів Інституту соціології НАН України.

Таблиця Д2 – «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у своїм становищем у суспільстві?»
(моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., доросле населення (30–54 років), за фільтром N=884)

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві?	Скоріше не задоволений	61,5%	51,2%	44,5%
	Важко сказати, задоволений чи ні	20,1%	32,1%	30,5%
	Скоріше задоволений	18,4%	16,7%	25,0%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д3 – «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884)

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?	Зовсім не задоволений	13,5%	11,3%	8,8%
	Скоріше не задоволений	40,4%	25,0%	27,5%
	Важко сказати, задоволений чи ні	18,0%	29,8%	26,4%
	Скоріше задоволений	24,2%	30,4%	35,5%
	Цілком задоволений	3,9%	3,6%	1,9%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д4 – «Якою мірою Ви задоволені: Робота органів місцевої влади» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884)

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені: Робота органів місцевої влади	Скоріше не задоволений	65,9%	53,6%	45,0%
	Важко сказати, задоволений чи ні	23,5%	38,7%	34,3%
	Скоріше задоволений	10,6%	7,7%	20,7%
Усього				

Таблиця Д5 – «Якою мірою Ви задоволені: Робота житлово-комунальної служби» (моніторинг ІС НАНУ, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені: Робота житлово-комунальної служби	Скоріше не задоволений	64,2%	54,5%	46,9%
	Важко сказати, задоволений чи ні	29,1%	37,7%	39,7%
	Скоріше задоволений	6,7%	7,8%	13,4%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д6 – «Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан будинку» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан будинку	Скоріше не задоволений	58,1%	40,5%	35,1%
	Важко сказати, задоволений чи ні	19,6%	32,1%	24,8%
	Скоріше задоволений	22,3%	27,4%	40,2%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д7 – «Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан подвір'я» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан подвір'я	Скоріше не задоволений	55,9%	41,1%	33,1%
	Важко сказати, задоволений чи ні	22,3%	31,0%	24,2%
	Скоріше задоволений	21,8%	28,0%	42,7%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д8 – «Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан вулиць, парків, довкілля» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Якою мірою Ви задоволені: Благоустрій та санітарний стан вулиць, парків, довкілля	Скоріше не задоволений	69,8%	61,3%	55,1%
	Важко сказати, задоволений чи ні	21,2%	28,6%	25,0%
	Скоріше задоволений	8,9%	10,1%	19,8%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д9 – «Чого з наведеного Вам не вистачає: Роботи, що підходить» (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884)

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Чого з наведеного Вам не вистачає: Роботи, що підходить	Не вистачає	63,1%	52,4%	51,7%
	Важко сказати, вистачає чи ні	11,2%	15,5%	12,8%
	Вистачає	24,6%	30,4%	32,7%
	Не цікавить	1,1%	1,8%	2,8%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д10 – Оцінка дорослим населенням України гарантій зайнятості, забезпечення роботою (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою - Як Ви оцінюєте	Значно погіршилися	43,2%	33,9%	29,2%
	Трохи погіршилися	15,9%	22,6%	25,5%
	Залишились такими самими	36,9%	41,1%	42,1%
	Трохи поліпшилися	2,3%	1,2%	2,4%
	Значно поліпшились	1,7%	1,2%	,7%
	Усього	100%	100%	100%

Таблиця Д11 – Як би Ви в цілому оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї? (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Як би Ви в цілому оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?	Злиденне	10,6%	3,0%	5,1%
	Бідне	41,9%	38,7%	41,9%
	Середнє	46,4%	58,3%	52,6%
	Заможне	1,1%	,0%	,4%
	Усього	100%	100%	100%

Таблиця Д12 – Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менше покращиться (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884)

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менше покращиться	Ніякого покращення не буде	31,3%	27,4%	27,9%
	Важко сказати	43,6%	50,0%	38,8%
	Більш-менш налагодиться	25,1%	22,6%	33,3%
Усього		100%	100%	100%

Таблиця Д13 – Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на заробітки найближчого року (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2010р., за фільтром N=884).

		Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете		
		Так, хотів би	Важко сказати	Ні
Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на заробітки найближчого року	Так	12,8%	6,0%	3,6%
	Ні	87,2%	94,0%	96,4%
	Усього	100%	100%	100%

Додаток И

Оцінка працівників приватного та державного сектору ситуації з працевлаштуванням

Таблиця И1 – «Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?» (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. Фільтр: населення віком 30-54р. За фільтром N=884, %)

Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?	У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?				
		У державному	У приватному	і в тому, і в тому	Не працюю
Ні		30,8%	14,5%	14,8%	25,6%
Скоріше ні		17,7%	9,9%	11,1%	11,5%
Важко сказати		15,8%	11,0%	14,8%	16,7%
Скоріше так		21,5%	28,8%	29,6%	24,7%
Так		14,2%	35,9%	29,6%	21,6%
Усього		100%	100%	100%	100%

Таблиця І2 – «Чи важко знайти роботу у вашому населеному пункті: за кваліфікацією без достатнього заробітку?» (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. Фільтр: населення віком 30-54р. За фільтром N=884, %)

Чи важко знайти роботу у вашому населеному пункті: за кваліфікацією без достатнього заробітку?	У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?				
		У державному	У приватному	і в тому, і в тому	Не працюю
Легко	12,1%	22,0%	14,8%	8,4%	
Важко	68,9%	59,1%	63,0%	71,6%	
Не знаю	19,1%	19,0%	22,2%	20,0%	
Усього	100%	100%	100%	100%	

Таблиця І3 – «Чи важко знайти будь-яку роботу у вашому населеному пункті?» (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. Фільтр: населення віком 30-54р. За фільтром N=884, %)

Чи важко знайти будь-яку роботу у вашому населеному пункті?	У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?				
		У державному	У приватному	і в тому, і в тому	Не працюю
Легко	18,1%	27,2%	18,5%	12,9%	
Важко	59,6%	52,7%	51,9%	69,3%	
Не знаю	22,3%	20,1%	29,6%	17,8%	
Усього	100%	100%	100%	100%	

Таблиця И4 – «Як Ви оцінюєте характер змін, що відбулись у Вашому житті за останні 12 місяців?...Гарантії зайнятості, забезпечення роботою» (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. Фільтр: населення віком 30-54р. За фільтром N=884, %)

Як Ви оцінюєте характер змін, що відбулись у Вашому житті за останні 12 місяців?...Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?				
		У державному	У приватному	і в тому, і в тому	Не працюю
Значно погіршилися	21,6%	31,8%	40,7%	46,9%	
Трохи погіршилися	23,9%	25,5%	22,2%	17,7%	
Залишились такими самими	51,4%	40,0%	33,3%	31,4%	
Трохи поліпшилися	2,3%	1,6%	3,7%	2,7%	
Значно поліпшилися	0,8%	1,1%	0%	1,3%	
Усього	100%	100%	100%	100%	

Таблиця К2 – Забезпеченість мешканців комунальними зручностями (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. N=1800)

Наявність комунальних зручностей	Місто з населенням понад 1 млн осіб	Від 501 тис. до 1 млн осіб	Мале місто (Від 21 тис. до 50 тис. осіб)
Холодна вода	100%	97,6%	97,7%
Гаряча вода	87,3%	81,1%	55,6%
Каналізація	97,5%	90,6%	92,5%
Центральне опалення	83,9%	89,0%	57,9%
Телефон	86,0%	82,7%	66,2%
Газова чи електроплита	98,3%	98,4%	97,0%

Таблиця Л2 – Незадоволеність мешканцями окремими сторонами життя у їх населених пунктах (за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 2010. N=1800, %), (Наводиться варіант відповіді «Скоріше не задоволений»)

	Тип населеного пункту		
	Місто з населенням понад 1 млн осіб	Від 501 тис. до 1 млн осіб	Від 21 тис. до 50 тис. осіб
Робота житлово-комунальної служби	65,7	67,7	68,4
Благоустрій та санітарний стан будинку	54,7	56,7	51,1
Благоустрій та санітарний стан подвір'я	53,8	48,8	48,1
Благоустрій та санітарний стан вулиць, парків, довкілля	72,0	69,3	54,9